

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“
Том 103 (22)

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"
Тome 103 (22)

**ГРАНИЦА, ПЕРИФЕРИЯ, ВОЕННА ЗОНА:
ПРОСТРАНСТВЕНИ И КУЛТУРНИ ИЗМЕРЕНИЯ**

**(Материали от Кръгла маса с докторантски семинар,
СУ „Св. Климент Охридски“, 30 – 31 март 2023 г.)**

СОФИЯ • 2023
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ТОЗИ СБОРНИК Е РЕЗУЛТАТ ОТ ДЕЙНОСТИТЕ, ОСЪЩЕСТВЕНИ В РАМКИТЕ НА ПЪРВИЯ ЕТАП НА НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ НА ТЕМА: „ГРАНИЦИ И КУЛТУРНИ МОДЕЛИ: ЕЗИЧЕСТВО VS ХРИСТИЯНСТВО В КОНТАКТНАТА ЗОНА НА ДУНАВСКИЯ ЛИМЕС (МААКА СКИТИЯ И ВТОРА МИЗИЯ ПРЕЗ IV–VII В.)“, ФИНАНСИРАН ЧРЕЗ „КОНКУРС ЗА ФИНАНСИРАНЕ НА ФУНДАМЕНТАЛНИ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ – 2021“ ОТ ФОНД „НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“ НА МОН ПО ДОГОВОР № КП-06-Н60/10 ОТ 17.11.2021 Г.

В ТОЗИ ТОМ ОТ ГОДИШНИКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“, СА СЪБРАНИ ПРИНОСНИ ТЕКСТОВЕ НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА НАУЧНИЯ КОЛЕКТИВ НА ПРОЕКТА, КАКТО И НА ДРУГИ ДОКТОРАНТИ И МЛАДИ УЧЕНИ ОТ СТРАНАТА И ОТ РУМЪНИЯ, ПРЕДСТАВЕНИ В РАМКИТЕ НА ОРГАНИЗИРАНА КРЪГЛА МАСА С ДОКТОРАНТСКИ СЕМИНАР НА ТЕМА „ГРАНИЦА, ПЕРИФЕРИЯ, ВОЕННА ЗОНА: ПРОСТРАНСТВЕНИ И КУЛТУРНИ ИЗМЕРЕНИЯ“, ПРОВЕДЕНА В ЗАЛА 1 НА СУ „Св. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ И ЦСВП „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“ НА 30 И 31 МАРТ 2023 Г.

АВТОРИТЕ НОСЯТ ОТГОВОРНОСТ ЗА ИЗКАЗАНИТЕ ОТ ТЯХ НАУЧНИ ХИПОТЕЗИ.

© 2023 Цветелин Степанов, Албена Миланова, съставители и научни редактори

© 2023 Светозар Ангелов, предпечатна подготовка и автор на корица

© 2023 Автори: Албена Миланова, Божин Дончев, Вася Велинова, Ивайла Попова, Йото Валериев, Румен Бояджиев, Тенчо Карагъзов, Цветозар Йотов, Constantin Sova, Cristina Paraschiv-Talmaçhi, Gabriel M. Talmaçhi, Mariya Avramova.

ISSN – 1311-784X

ISBN 978-619-92636-1-7 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	5
Цветозар Йотов: Бележки върху трансформацията на названията <i>мизи, даки, скити</i> и <i>беси</i> в римската историография през Късната античност.	9
Марија Аврамова: Periphery or Center? Thermalism in Roman Thrace in the Context of Other Provinces of the Empire.	25
Румен Бояджиев: Кастели и постове по Дунавския лимес (български участък) – между р. Тимок и р. Цибрица (II – VI в.). Предварителни наблюдения.	39
Йото Валериев: Раннохристиянската базилика № 5 в югоизточната част на късноантичния град Залгана (предварително съобщение).	57
Албена Миланова: Столицата „пътува“ към границата: внос на ажурни плочи за базиликите от граничната зона между Скития и Долна Мизия (V – VI в.).	65
Божин Дончев: Границата на допустимото насилие в два ранносредновековни кодексa – <i>Pactus legis salicae</i> и <i>Leges Langobardorum</i>	105
Gabriel M. Talmațchi: Considerations on the Evolution of Local Communities at Tropaeum Traiani in the Late Roman and Early Medieval Periods. Case Study: Archaeological Research in Sector C, Southern Quarter.	119
Cristina Paraschiv-Talmațchi: Considerations on the Early Medieval Settlement at Castellum IV Schuchhardt of the Stone Vallum (Valu lui Traian, Constanța County, Romania).	137

Constantin Sova: The Byzantine Frontier in Dobrudja.	
The Fortress of Hârşova, 10 th –11 th Centuries: A Case Study.....	161
Тенчо Карагъзов: <i>Ad defensionem frontaire regni mei adversus tauros</i>: ролята на границата в политиката на	
кастилските монарси през XII – XIII в.....	177
Ивайла Попова: Някои любопитни пътеписни бележки за	
Добруджа от XVI – XIX век.....	191
Вася Велінова: Двуетични и триезични ръкописи от	
български хранилища – свидетелства за разнопосочни	
културни влияния през XVIII и XIX в. на Балканите.....	203
Книзопис	215

Уводни думи

Драги читателю,

Книгата, която държиш в ръцете си, е плод на колектив от учени и млади изследователи, които ще навлизат тепърва в науката. „Ядрото“ му съставлява научният екип на Проект № КП-06-Н60/10 на тема „Граници и културни модели: езичество *vs* християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Мизия и Скития IV–VIII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН на Република България (вж. сайта на Проекта: <https://christianity-on-the-border.com/>). Неговите членове се събраха, за да представят резултатите от своите изследвания в края на първия етап от работата си по проекта, като се фокусираха върху различни конкретни и по-общи теми, гравитиращи в полето на контакт-конфликтните ситуации, например *граничността* и *зоните на контакти* и *на военни сблъсъци*, с каквито изобилства човешката история. Така формулираната проблематика провокира и други докторанти и млади учени да се включат със свои разработки в научния форум, както и трима колеги от Румъния, с чиито доклади читателят ще може да се запознае, отваряйки този сборник.

Пространствените параметри на изследванията, представени по време на научния форум, са наистина впечатляващи, но като цяло се вместили в териториите на т.нар. Средиземноморска цивилизация и особено на земите на дн. Добруджа и дн. Североизточна България, които се явяват основно поле на проучване в рамките на вече споменатия проект. В добавка към тях читателите ще се запознаят и с някои аспекти при гранични ситуации, характерни и за земите на днешните държави Италия и Испания през Средните векове.

Хронологичните параметри са също впечатляващи, защото покриват различни феномени и *казуси*, простиращи се между I в. пр. Хр. и XIX в. сл. Хр. Разбира се, акцентът в изследванията и представените

доклади и в този случай бе поставен върху земите на дн. Добруджа и Североизточна България, които са обвързани директно с географските параметри на самия проект. В тази връзка следва да маркираме и няколко важни периода, станали обект на анализ в различните доклади: а) късноантични проблеми – до 620-те години, когато земите на дн. Добруджа и Североизточна България – реално или понякога само номинално – са под властта на Източната Римска империя (Византия); б) времето на българското доминиране южно от делтата на Дунав след 670-те години, което ще продължи чак до пагането на тези български територии под ромейска власт след 971 г.; в) завръщането на ромеите по тези места след 971 г. и някои трансформации в областта на градостроителството, отбраната и организацията на тукашното пространство, населявано преимуществено от хора с българско съзнание поне до края на X в.

Не бива да пропускаме и важния факт, че земите на Добруджа ще станат обект на набежи от 1020-те години насетне от страна на т.нар. късни номади (предимно печенези и узи), които ще бъдат „успокоени“ и постепенно асимилирани в рамките на българското етническо землище след прочутата битка при Левунион (1091 г.), когато войските на император Алексий I Комнин (1081–1118) ще сложат край на тази номадска доминация в обширния регион на дн. Добруджа и частично Североизточна България. И за да бъде картината още по-пълна, трябва поне да отбележим, че нейде около делтата на Дунав и малко по на север от нея е имало и готски анклави, оцелели през IX в., а от времето след 1066 г. и покоряването на Британия от нормандците на Уйлям Завоевателя – и известен брой англи, които отказали подчинение на нормандците и потърсили закрилата – срещу военна служба – на ромейския василевс; последният ги поселил в тези най-крайни точки на византийското присъствие в граничните територии с т.нар. скитско пространство отвъд Дунав.

Докладите, представени по време на Кръглата маса, очаквано тематизираха в добре известните научни полета на наративната история, археологията, религиозните вярвания, представите за и реакциите спрямо Другия, както и възгледите в областта на законотворчеството и законоприлагането.

Тъй като в науката по дефиниция се приема, че всеки автор стои с името си зад написаното от него/нея, носейки отговорност за представените факти и съответните анализи, то това предполагаше и минимални намеси на редактора и съставител на този научен сбор-

ник. Както той, така и останалите членове на научния екип по горепосочения проект се надяват, че тези няколко статии ще допринесат за пореден път да бъде заострено вниманието на различни изследователи към значимите и евристични по същината си теми за *граничността и културните контакти и трансформации*.

Октомври 2023 г.

проф. гн Цветелин Степанов

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТРАНСФОРМАЦИЯТА НА НАЗВАНИЯТА
МИЗИ, ДАКИ, СКИТИ И БЕСИ В РИМСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ
ПРЕЗ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ¹

ЦВЕТОЗАР ЙОТОВ

(Докторант към ИФ на СУ „Св. Климент Охридски“)

Keywords: Roman historiography, Late Antiquity, Moesi / Mysians, Daci, Scythians, Bessi.

Късноантичната историография представлява естествено продължение на класическата гръко-римска историография и затова е белязана както от традиционализъм, така и от новаторство. Променящата се културна и религиозна среда в периода от 300 до 700 г. сл. Хр. поражда нови въпроси за времето, реалността и езика, които ще оформят историческото мислене в Средиземноморието за векове напред. Изборът на тема за настоящата статия бе продиктуван от някои по-нови проучвания на въпроса за историята на европейските *мизи* (*Moesi* / *Μοισοί*). Те се появяват за първи път в римската литература към началото на I век сл. Хр. и са традиционно представяни като старо место население, обитаващо района около поречието на реките Тимок и Дунав. Сред съвременните изследователи започва да се оформя дискусията дали в действителност такъв гревен балкански народ е съществувал до римската експанзия и възможно ли е римляните да „измислят“ названието *Moesi* като алтернативно за гаданите, „прехвърляйки“ им по чисто идеологически или политически

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания на автора по проект „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV-VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

причини етнонима на малоазийските *Μυσοί*. Това решение в римската историография е продиктувано от присвояването на етнонима *Δάρδανοι* в новия официален римски дискурс, който определя гарданите (митологичните потомци на Зевсовия син Дардан) за прародители на троянските предци на римляните по кръвната линия на Еней (Вж. подробно Boteva 2012: 9-22; Boteva 2021: 407-418). Възможно ли е да се проследи подобна трансформация в римските историко-географски съчинения от I–VI век сл. Хр. и на други етноними, известни преди това в изворите от V–I век пр. Хр.? Целта на настоящия текст е, редом с термина мизи, да представи в синтезиран вид трансформацията и на названията *gaku*, *skuti* и *besi* в изворите. Особен акцент ще поставим на времето на Късната античност, когато се установява нова терминология за старите народи и топоними, която впоследствие ще се използва и от средновековните автори.

Към края на I век пр. Хр., в изгращения от Тим Ливий, Вергилий, Хораций, Овидий и гр. автори митологичен троянски произход на римляните чрез връзката им с Еней, се доразвива в концепцията, че още по-стари техни предци са малоазийските гардани, които са потомци на Дардан, чийто правнук Ил основава Троя. Но близо столетие преди утвърждаването на тази концепция като официален римски историографски разказ, републиката води няколко последователни сражения с постоянно нахлуващото в Илирия и Македония и съседно на тези области племе, носещо също името гардани (Boteva 2021: 410-411). Така възниква очевиден наративен проблем – римляните воюват срещу народ, от който произхождат. И още нещо: през I век пр. Хр. вече е утвърден и образът на балканските гардани като враждебни на републиката илирийски варвари. И тъй като в този римски идеологически дискурс названието *гардани* започва да се свързва с римските предци, в летописите етнонимът на действителните гардани е трябвало да се замени с друго название. Така римските автори постепенно налагат името на народ, известен като *мизи* (*Moesi*).

До смъртта на император Август през 14 г. сл. Хр. тези европейски „мизи“ се споменават само в три съчинения, а името им е взето от името на мизите в Мала Азия. Изглежда, този избор на етноним е свързан с факта, че мизите са живели близо до гарданите във времето на Троянската война. Овидий споменава мизите като народ, нападащ вътрешните балкански римски провинции: „*Доскоро, Грещине, бе*

управител в тези места Флак². По негово време бреговете на Истър се намираха в пълна безопасност. Той успя да задържи мизите в честен мир, а с мечи си сплани гетите, които премного разчитаха на лъковете си. Със светкавичната си храброст той възвърна завзетия Тресмис и обagri Дунава с варварска кръв“ (Publius Ovidius Naso 1949: 179). Страбон пък е първият, който свързва балканските мизи с Омировите мизи от Северозападна Анатолия, смятайки ги за един и същи по произход народ: „Но Омир знае и реката Истър, защото споменава мизите – едно тракийско племе, което живее край Истър – но той знае и цялата непосредствено следваща област от Тракия чак до Пеней, защото споменава пеонците, Атон и Аксий, както и разположените отпреде им острови. [...] Гърците смятали гетите за тракийски народ; те живеели по двата бряга на Истър, както и мизите (Μυσοί), също тракийски народ, който сега се нарича мези (Μοισοί) – от тях произлизат и мизите, които сега живеят между лидите, фригите и трояниците. Пък и самите фриги са бриги, едно тракийско племе, както и мигдоните, бибриците, медовитините, витините, тините, и както мисля, и мариандините – всички тези племена са напуснали окончателно Европа. Останали са там само мизите. Както ми се струва, вярно е предположението на Посидоний, че Омир, като казва: „Сам той³ обърна назад (πάλιν τρέλειν) блестящите си очи, гледайки отдалече земята на траките конеборци и на изкусните в бой отблизо мизи“, подразбира всъщност европейските мизи. Ако бихме разбирали тук азиатските мизи, думите на Поета биха били безсмислени. Защото, когато той говори, че Зевс обърнал погледа си от трояниците към земята на траките, тогава, ако поставяхме последната наред със земята на мизите, които живеели недалече от Троада, дори в съседство с нея, а именно зад самата нея и от двете ѝ страни, и при това са отделени от Тракия с широкия Хелеспонт – това би значило несъмнено да смесваме частите на света и да не разбираме думите на поета. Изразът „πάλιν τρέλειν“ означава обикновено обръщане назад, а този, който пренася погледа си от трояниците към тези, които живеят зад тях или от страни им, изнася го напред, а не назад. Пък и думите на Поета, които

² През 16 г. Луций Помпоний Флак е легат на управителя на провинция Мизия – Гай Попей Сабин (Syme 1978: 77, 83). Флак е споменат на няколко пъти и в „Анали“ на Тацит, като първото упоменаване е отново през 16 г. във връзка с преследването на Марк Скрибоний Либон, обвинен в предателство срещу Тиберий (Вж. Tacitus 2004: 55, 60, 74, 179).

³ Т.е. Зевс.

следват, доказват същото, защото той е свързал с мизите хипемолгите, галактофагите и абиите, а тия племена са скитите и сарматите, които живеят на коли. Трябва да забележим при това, че и днес тези племена, както и бастарните, са смесени с траки предимно отсам Истър, но отчасти и оттатък тази река. С тях са смесени и келтски племена, каквито са боите, скордиските и тавриските. Някои наричат скордиските скордисти, а тавриските – тевриски и тавристи. [...] Излишно е, може би, да изменяваме едно четене, прието от толкова години преди нас, защото много е по-вероятно, че те по-рано са се наричали мизи (Μυσοί), а сега се наричат с друго име (Μοισοί)“ (Strabo 1949: 206, 210-211). Не е изключено разликата между двете употребени от Страбон форми да се дължи и на чисто графично объркване в препусите на по-ранни и използвани впоследствие от него текстове, тъй като във времето на римското завоевание на Балканите дифтонгът „oi“ в *Μοισοί* започва да добива произношение, сродно на „u“ в *Μυσοί*. По-нататък в „География“ обаче се изгражда и конкретна история, според която мизийското присъствие в Дунавския регион датира още от кампаниите на Елий Кат, който през 4 г. сл. Хр. преселил 50 000 гети южно от Дунав в Тракия, нарекли се след това „мизи“: „Колкото се отнася до мизите, то справедливо е да попитаме Аполодор върху това, което се говори за тях в поемите на Омир, а именно дали счита и тях за измислица на поета, когато казва: „Мизи опитни в бой отблизко и дивни хипемолги“. Или пък подразбира тук мизите, които живеят в Азия? Ако подразбира азиатските мизи, то навярно такава думите на Поета, както по-горе изложихме; а ако счита това за измислица, понеже в Тракия няма мизи, то в такъв случай той противоречи на истината; защото още в наше време Елий Кат пресели в Тракия петдесет хиляди гети от областта отвъд Дунава (гетското племе говори същия език като траките); тези преселници и сега живеят там и се наричат мези (Μοισοί) или защото така се наричали и по-рано, а в Азия били преименувани мизи (Μυσοί), или пък защото и жителите на Тракия са се наричали по-рано мизи – нещо, което по-добре се съгласува с историческите свидетелства и думите на Поета“ (Strabo 1949: 213). Аргументацията на Страбон за Елий Кат е критикувана от съвременните учени поради обстоятелството, че в „География“ не се споменават никакви отминали исторически събития, свързани с мизите, за разлика например от подробните исторически сведения за гетите и трибалите, които съответно биха били техни съседи. Следователно тези елементи в разказа на Страбон би следвало да се разглеж-

дат като доказателство, че появата на балканските мизи в изворите всъщност е скорошна, чисто римска конструкция, датираща от края на I век пр. Хр. – средата на I век сл. Хр., а не е интерпретация на историческата традиция за тракийските племена, предавана още от времето на Омир или Херодот (Voteva 2021: 408). В допълнение, според Г. Кацаров и Хр. Данов, под тези преселени „гети“ всъщност трябва да се разбират живеещите на север от Дунав даки (Strabo 1949: 229, вж. бел. 107). Относно даките е интересно да се отбележи, че много сходен като конструкция разказ, посветен тъкмо на тяхната племенна история и преселвания, близо две столетия по-късно ще представи Дион Касий в своята „Римска история“.

При управлението на Тиберий (14-37) споменаването на гардани на Балканите става вече политически проблем. Той изиграва ключова роля в завладяването на полуострова и, особено вече като император, не може да бъде представян като завоевател на „предците“ на римляните. Този факт довел до необходимостта Дардания и гарданияте да бъдат преименувани (Voteva 2021: 413-414). Но въпреки административното използване на новите имена *Moesi* и *Moesia* (вместо *Dardani* и *Dardania*), които навлизат трайно и в официалните имперски документи, и в историографията, оригиналните названия *Dardani* и *Dardania* продължават да се употребяват от някои летописци като например Апиан (Вж. Arrianius 1949: 325), творил през първата половина на II век сл. Хр. Така името *Дардания* не се използва в административен контекст чак до реформите на император Диоклециан през III век (Rama 2020: 114).

През 87 г. император Домициан разделя създадената през последните години от управлението на Август провинция Мизия на две – *Moesia Superior* и *Moesia Inferior*. Към началото на III век римските автори доразвиват представата за мизите и съседните им племена на Балканите. Те се позовават както на по-ранните латински текстове от времето на Август, така и на класическите гръцки автори, преправяйки последните през собствената си летописна концепция. Така например според Дион Касий даките живеят и от двете страни на Истър и могат да бъдат причислени към скитите. Тези даки, които живеят южно от реката, т.е. в Мизия, се наричат още и „мизи“: „Свебите са келти, а даките един вид скити. Първите живеят отвъд Рейн, за да се изразя точно, че много други племена си присвояват неточно името свеби, а вторите – от двете страни на Истър. Тези, които живеят отсам реката и до земята на трибалите,

се числят към провинцията Мизия и се наричат мизи от всички освен от местните жители. Ония пък, които живеят отвъд Истър, са наречени даки, било, че някои от тях са гети, било че са траки от дакийското племе, което някога е населявало Родопите. Тези именно даки проводили по-рано пратеници при Цезар⁴, но като не постигнали нищо от онова, за което го молели, минали на страната на Антоний, но и нему не били особено полезни, понеже враждували помежду си“ (Dio Cassius Cosselianus 1949: 372-373). За своето изложение на историята на даките е напълно възможно Дион Касий да е ползвал и преинтерпретирал следния пасаж от Страбон: „Има и друго деление на гетската земя, останало от старо време: една част от племето според това наричат даки, другата – гети. Гети наричат тия, които се простират към Понта и към изток, а даки тия, които живеят в противоположната страна, а именно към Германия и изворите на Истър. Предполагам, че последните в старо време се наричали даи, затова в Атика се употребявали имена на роби: Гет и Дай. Това е по-вероятно, отколкото да се изкарва последното име от скитите, известни под името даи, защото последните живеят далеч, а именно до Хиркания, и не е вероятно, че оттам са изпращали роби в Атика...“ (Strabo 1949: 214). И да го е обвързал също и със сведението за произхода на даките, оставено от Помпей Трог: „Даките са потомци на гетите, които във времето на цар Орота⁵ зае се били сражавали с бастарните“ (Pompeius Trogus 1949: 251). В последващото обяснение на Дион Касий за името Мизия вероятно може да се проследи и отглас на горепредставената римска цензура върху дарданите от I век: „В старо време мизите и гетите обитавали цялата страна между Хемус и Истър, и с време някои от тях променили името си. След това името Мизия обхванало всички земи над Даалмация, Македония и Тракия, които отделя от Панония река Сава, приток на Истър. В тия места има и много други племена, живеят също и така наричаните някога трибали и дарданите, които и сега носят това име“ (Dio Cassius Cosselianus 1949: 375). След изоставянето на Траянова Дакия от император Аврелиан (270–275) и преместването на римските граждани от бившата провинция на юг от Дунав, централната част на Мизия приема името *Dacia Aureliana*. Евакуацията на отвъддунавските

⁴ Т.е. Август.

⁵ Вероятно царувал във втората половина на II век пр. Хр., когато бастарните, които обитавали областта на север от дунавските устия, се опитали да проникнат в Тракия.

земи и организирането на балканската провинция Дакия е всъщност напълно идентичен пропаганден императорски акт като този със заличаването на гарданите и преименуването им на „мизи“ – Аврелиан по административен път официално запазва целостта на империята, въпреки че тя завинаги загубва завоюваните от Траян през 107 г. дакийски земи. Десетилетие по-късно *Dacia Aureliana* допълнително е разделена от император Диоклециан (284-305) на *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea*. С тази нова административна реформа Диоклециан реорганизира и двете мизийски провинции – *Moesia Superior* е разделена, като северната ѝ част е преобразувана в провинция *Moesia Prima*, докато южната част е организирана като новата провинция *Dardania*. По същото време *Moesia Inferior* също е разделена на *Moesia Secunda* и *Scythia Minor*. Така една част от „мизите“ от времето на Август и Тиберий вече през периода III–VI век официално стават *гаки* (заедно с евакуираните преселници от старата Траянова провинция), друга – отново *гардани*, а трета – *скити*.

В контекста на всички тези административни преобразувания през Принципата, в повечето късни извори и особено от времето на Тетрархията насетне, термините *мизи* (и *Мизия*), *гаки* (и *Дакия*) и *скити* (и *Скития*) претърпяват нови смислови преработки и се използват предимно в техния чисто географски и локален провинциален смисъл, към който обаче не пречи новите римски автори да добавят извлечения за тези названия от познатите им по-стари исторически съчинения. *Даки* ще е название на жителите на двете дакийски провинции, респективно *мизи* – също на двете Мизии (разделени помежду си от Дакиите), а *скити*, макар и да остава общо название за източните народи, във вътрешноимперската административна система ще характеризира основно жителите на днешна Добруджа. Тези историографски промени водят и до объркване у някои по-късни летописци при обзора им на по-ранната информация от времето на Класическата античност, за което коментира например Амиан Марцелин през IV век: „*Описанието на тракийските земи не би било трудно, ако сведенията на старите писатели за нея се съгласуваха. Но те са неясни и противоречиви и не ни помагат да се доберем до истината, въпреки че тя е ръководното им начало. Ето защо ще бъде достатъчно да изложя по памет онова, което зная от наблюдение. [...] По своя сегашен вид тези земи представят рогат полумесец, по подобие на красиво закръглен театър. На западния им край сред стръмни планини се от-*

крива тесният проход Суки⁶, който образува границата между тракийските провинции и Дакия. Лявата страна на Тракия, която лежи на север, е ограничена от височините на Хемус и от Истър, който тече по римския бряг покрай множество градове, крепости и укрепления. На дясната, т.е. на южната страна се издигат скалистите върхове на Родопите, а от страната, гдето се явява зората, Тракия се ограничава от протока. Там се среща голямо количество вода от Евксинския понт с вълните на Егейско море и се образува една тясна ивица земя. [...] Под негова заплаха⁷ цяла Тракия се подчинила под властта на нашите прадеди и по този начин след опасни походи били придобити шест провинции. Първата или предната от тях, която граничи с Илирия, се нарича Тракия в тесен смисъл на думата. Големите градове Филипопол, който в древността се наричал Евмолиада, и Берей красят тази провинция. Втората е Хемимонт с големите градове Агрианопол, който по-рано се наричал Ускудама, и Анхиало. След това иде Мизия, гдето се намира градът Марцианопол, наречен тъй по името на сестрата на императора Траян, Доростор, Никопол и Одесос. Над нея се намира Скития, в която най-известните градове са Дионисопол, Томи и Калатис. Крайната провинция е Европа, в която освен не особено големите градове се намират два известни града, а именно Апри и Перинт, който по-сетне бил наречен Хераклея. [...] Хребетите на високите планини Хемус и Родопи, от които първата започва от Истър, а втората – от отсамния бряг на Аксий, се сближават в една теснина, гдето те се завършват със стръмни скали. Това място отделя Илирик⁸ от Тракия, като оставя от едната страна Вътрешна Дакия и Сердика, а от другата – Тракия с Филипопол“ (Ammianus Marcellinus 1949: 398-399, 400).

В „Гетика“ Йордан прогължава да използва актуалната и за VI век терминология за „даките“ – жители на двете балкански провинции *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea*, но когато разказва за дакийската племенна история от I век пр. Хр. – I век сл. Хр., той пише за старата Дакия, и допълва, че по негово време тя вече се нарича Готия и Гепидия: „Траян подчинил даките, след като победил техния цар Декебал и превърнал в провинция земите им отвъд Дунава, които се простират на един милион крачки. Обаче Галиен, докато царувал, ги изоставил, а

⁶ Дн. Траянови врата.

⁷ Под заплахата на Марк Теренций Варон Лукул, който отстранил през 72–71 г. пр. Хр. влиянието на понтийския цар Митридат в източната половина на Балканския полуостров.

⁸ Става въпрос за диоцеза Илирик.

император Аврелиан, извикал оттам легионите си, настанил ги в Мизия, учредил една част от нея като Вътрешна и Крайбрежна Дакия, и я съединил с Дардания. [...] Галерий е роден в Дакия, недалеч от Сердика. [...] Кория се възкачил на готския престол и в продължение на четиридесет години повелявал над племената в Дакия. Тук аз имам предвид древната Дакия, която сега, както се знае, населяват гепидите. А тая страна, разположена отвъд Дунав пред Мизия, е заградена от Венец планини и има само два достъпа, единия през Боута, другия през Тапа. Тази Готия, която предците ни назовавали Дакия и която сега, както казахме, се нарича Гепидия, тогава граничела от изток с аркосоланите, от запад с язигите, от север със сарматите и бастерните, а от юг с реката Данубий“ (Jordanes 1949: 428-429). Разбира се, в късноантичната историография има и обърквания в терминологията. Така по-късно пишещият автор на анонимния Равенски хронограф, който цитира Йордан, обърква понятията за отвъддунавска Дакия с Диоклециановите провинции на Балканите: „От планините на тая Сарматия⁹ извира твърде много реки, от които една тече към Океана и се нарича Бангис¹⁰, а друга идва почти към северната страна на Дунав. Тя се нарича Апион¹¹. И по-нататък, почти на юг или, така да се каже, към твърде просторната земя, се намират две много обширни страни, които се наричат Дакия Първа и Втора¹². Последната се нарича и Гепидия. Там отскоро живеят хуни, които се наричат и авари. През тези дакийски страни текат твърде много реки, между които са следните: Тизия¹³, Тибизия¹⁴, Дрика¹⁵, Маризия¹⁶, Арине¹⁷, Гилпит¹⁸, Грезия¹⁹. Всички тези реки се вливат в Дунав. А река Флаутазис²⁰ е граница на тази страна. Споменатият хронограф Йордан наистина твърде точно е вписал тия реки. Не отвъд Дунав, но по-скоро към Голямото

⁹ Земите северозточно от средното и долно течение на Дунав.

¹⁰ Река Двина или Неман.

¹¹ Неуточнена.

¹² Т.е. *Dacia Ripensis* и *Dacia Mediterranea*.

¹³ Река Туса.

¹⁴ Неуточнена.

¹⁵ Неуточнена.

¹⁶ Река Марош.

¹⁷ Неуточнена.

¹⁸ Река Шиул.

¹⁹ Река Кьорьош.

²⁰ Река Олт.

море²¹ е разположена страната, която се нарича Илирик“ (Ravennatis anopuntі 1958: 396-397).

За използвания и то особено в късноантичните извори термин *скийти* положително може да се направят следните две заключения. Първо, спрямо точния авторов контекст на даден разказ – „скийти“ има своето строго географско предназначение за обозначаване на жителите на провинция Малка Скития (Добруджа). Второ, със „скийти“ продължава да се характеризира разнообразието от северни народи, споменавани във връзка с различни актуални или вече отминали спрямо даден времеви период исторически събития в разказа на определен автор (Dickens 2018: 1346). За разлика от Херодот, който посочва няколко противоречиви версии за произхода на един скитски народ, обитаващ Кримския полуостров (Herodotus 1949: 18-34), или пък Страбон, който дава обширно описание на източните скийти, изброявайки сред тях разнородни, но конкретни племена (Strabo 1949: 12-13), късноантичните автори наричат всеки народ, обитаващ Северното Причерноморие, с името „скийти“, независимо от неговия език. Така например Приск (Priscus 1954: 86-129) многократно нарича част от хуните „скийти“, но пък Созомен (Sozomenus 1954: 50-69), Дексип (Dexippus Atheniensis 1954: 1-13), Евсевий (Eusebius 1954: 14-17), Евнапий (Eunapius 1954: 18-27), Олимпиодор (Olympiodorus Thebanus 1954: 84-85) и гр. автори под „скийти“ обикновено имат предвид „гоми“. Въпреки че най-вероятно класическите антични скийти на Херодот и Страбон следва да са вече изчезнали до началото I век сл. Хр., римските автори продължават конвенционално да употребяват термина „скийти“ до края на Античността, с който термин обозначават нахлуващите от север германски племена или като цяло евразийските номади, а в много гръкоезични и латиноезични ранносредновековни текстове подобно значение ще придобие и терминът *хуни* (= *скийти*).

В контекста на историографското „препращане“ на образа на даден народ в римските и късноантичните текстове, може би концепцията за представянето на *бесите* се оказва донякъде сходна с тази за дарданите „мизи“ от I век сл. Хр., макар и не изцяло умишлено конструирана по политически причини. Въпреки че и те са познати още от времето на Херодот като жреческа каста на сатрите (Herodotus 1949: 37), бесите добиват по-широка популярност именно чрез съчиненията на римските автори, описващи завоеването на Балканите

²¹ Средиземно море.

през II–I век пр. Хр. (За племенната история на бесите вж. подробно Делев 2012: 7-65). Страбон смята, че *тетрахоритите*, срещу които през 340 г. пр. Хр. воюват македонските пълководци Антиматър и Парменион, са идентични с бесите, които той нарича също и *тетракоми* и характеризира като разбойници: „*Зад страната на скордиските идва покрай Истър страната на трибалите и мизите, за които говорихме по-рано, после блаатата на тѣй наречената маалка Скития отсам Истър, които тѣй също вече споменахме. Местата над Калатис, Томи и Истрия се обитават от скитите, кробизите и тѣй наречените трогаодити. После идват народите, които живеят около Хемус и под него чак до Понта, а именно корали, беси, някои от медите и данталетите. Всички тия племена са много разбойнически; особено бесите, които заемат по-голямата част от Хемус, се наричат разбойници от самите разбойници; те живеят в колиби и прекарват оскъдно. Бесите граничат с Родопите, с Пеонците и с иллирийските автариати и гарданици. Между тях и ардиеите са дасаретите и агрианите и други незначителни племена, чиито селища скордиските опустошавали, докато най-сетне обезлюдили страната им и я направили да се изпъкани от непроходими гори на няколко дена път“ (Strabo 1949: 216; вж. и Strabo 1949: 224, 226). Възможно е тетрахоритите и други тракийски групи, свързани с бесите, първоначално да са били по-малки племена, които по-късно са станали част от ръководен от бесите племенен конгломерат. От друга страна, възможно е по време на римското завоеване и през I век сл. Хр. племенното наименование *беси* (и неговите вариации) вече да не носи истинско етническо значение, а да е било прилагано от авторите като „нарицателно“ за различни тракийски племена, обитаващи високите части на югозападна Тракия (Вж. Evangelidis 2020: 44-45). По същия начин се смята, че дшите са свързани с бесите поради употребения от Плиний Стари етноним *диобеси* и поради факта, че бесите „*носят много имена*“ (Plinius Secundus 1949: 225). А в резултат от яростното им противопоставяне на римляните се променя и тяхното изобразяване в изворите, които особено през Късната античност ще подчертават най-вече тяхната воинствена и хищническа природа. В резултат на последователните военни конфликти, и особено след въстанието на Вологез, голяма част от бесите са разселени в други имперски провинции – например за общност от диви беси, живеещи в Добруджа, свидетелства поетът Овидий: „*Савромати ме обграждат, диво племе, и беси, и гети. Колко далеч са тия имена от моето дарование!*“ (Publius Ovidius Naso 1949:*

174). Описанието на Страбон, че бесите са „разбойници от самите разбойници“, по-късно е частично възприето и интерпретирано от Амиан Марцелин, Йероним, Павлин Нолански и др. автори, които също ги определят като най-диви и сурови от тракийските племена: „Римската флота пък превзела градовете, разположени на Босфора и Пропонтида. След това по тези места се появил пълководецът Лукул²². Той пръв влязъл в сражение с дивите беси и през време на този поход разбил хемимонтанците въпреки жестоката им съпротива“ (Ammianus Marcellinus 1949: 399); „Дивите беси и много народи, облечени в кожи, които някога принасяха хора като жертва в чест на умрелите, превърнаха своето съскане в сладка песен на кръста и сега целият свят говори само за Христос“ (Eusebius Hieronymus 1958: 218). Но освен с войнствения си дух, през Късната античност бесите стават известни най-вече със своя поминък – рударството и златодобива (Вж. Panegyrici Latini 1958: 108; Flavius Vegetius Renatus 1958: 291; Claudius Claudianus 1958: 200). Така постепенно се утвърждава един своеобразен „стереотипен образ“ на бесите, който става представителен и за всички жители на Тракия. Изначалният етноним започва все по-малко да се свързва с първоначалното племе и неговото географско местоположение и се превръща в обща идентичност на жителите на Югоизточна Тракия (Graninger 2015: 27). Според някои изследователи именно рударството предопределя названието *беси* през Късната античност да стане синоним на всички траки, живеещи на юг от Дунав и в повечето случаи да няма етническо или племенно значение (Opofrei 2008: 83; Димитров 2011: 58). За християнизацията на бесите от епископа на провинция Вътрешна Дакия Никита Ремесански към края на IV век свидетелства Павлин Нолански: „*Нали бесите, ако земята и душата им да са кораби, ако и те самите да са по-кораби от тамошния сняг, са станали сега по твое напътствие кротки овце, които се струпват в кошарата на мира! И те, които доскоро се отказваха да превият шията си под робство и минаваха за непобедими в бой, сега радостно я протягат под ярема на истинския господар. Сега бесите ликуват, че са повече забогатели от своя труд: нали златото, заради което претърсваха с ръце земята, отскоро го получават чрез душата си от небето. О, промяна на участието! О, щастлив обрат на съдбата! Недостъпните и кървавите по-рано планини сега закриват превърнатите в монаси разбойници, станали питомци на мира. Няко-*

²² Марк Теренций Варон Лукул.

гаишната им земя на кървавата смърт сега е земя на живота. [...] Цялата Борейска област²³ те назовава баща; твоите думи заставят скитата да омекне и по твоя поука той захвърля в душевна борба своята жестокосърдечност. И гетите се стичат при тебе, а също и даките, които живеят във вътрешността на земята, и ония, които, носейки плъстена шапка, обитават богатото с много добитък крайбрежие на Дунава. Това значи да създадеш от вълците телета, да накараш лъва, вързан при вола, да яде плява, и да разкриеш дупката на усойниците пред децата, без да ги излагаиш на опасност“ (Paulinus Nolanus 1949: 421, 422). В текстовете на Павлин Нолански, Йероним, Григорий от Нуса, св. Йоан Златоуст, св. Теодосий Киновиарх и др. автори под „беси“ трябва да се разбират траките изобщо, тъй като в Късната античност двата етнонима са равнозначни, а данните са ту за беси и език на бесите, ту за траки и тракийски език (Янакиева 2010: 54-56). Така през VI век Йордан обяснява в „Гетика“, че „Дунав се нарича на езика на бесите *Истър*“ (Jordanes 1949: 429), като в случая има предвид тракийския език като цяло. Това лаконично сведение не позволява да се определи точно дали под „беския“ език се крие: 1) някаква нова езикова и литературна норма, свързана с християнизацията; 2) или (което е по-вероятно) просто се визуират старите тракийски диалекти (Димитров 2011: 59). Когато Йоан Малала пише за участието на беси, заедно с готи и скити, във войската на император Анастасий I (491-518), той също използва взаимозаменяемо названията *траки* и *беси*: „Същият император, като чул, че исаврийците събират войска в собствената си страна с намерение да вдигнат бунт, веднага се отправил на поход срещу тях, като изпратил срещу им стратегите: Йоан, наричан *Кирт*, началник на наличните войски, патриций *Диогениан*, родственик на императрицата, и други [военачалници] с голяма войска от *скити, готи и беси*“ (Ioannes Malalas 1958: 209). Положително може да се заключи, че названието *беси*, макар и да не е изгубило първоначалното си значение на определено племе докъм началото/средата на III век, през Късната античност явно се превръща в общ *технически термин*, обозначаващ всички тракийски племена, редом с останалите по-общи и все по-отдалечаващи се от оригиналното си съдържание технически названия, като например *даки, гети* и *илири* (Димитров 2011: 59). Названието *траки* не изчезва напълно. То продължава да се използва частично като етническо название в исторически контекст

²³ Най-общо Борейската област са земите на север от Дунав.

(и припокриващо се с понятието *беси*), но вече новото му значение ще е на регионално-административен термин, предназначен преди всичко за населението в диоцез Тракия. Идентична практика с тази на употребата на „траки“ се наблюдава и спрямо термините *мизи*, *гаки* и *скити*, прилагана спрямо актуалното късноантично провинциално-административно значение на старите етноними.

Библиография:

- Делев, П. (2012). Тракийските беси. *Годишник на Софийския университет – Исторически факултет*, no. 100, 7-65.
- Димитров, Д. (2011). Християнството сред бесите в Късната античност: извори, факти, проблеми. *Балканите – език, история, култура* 2, no. 1, 55-69.
- Янакуева, С. (2010). Още веднъж за Biblia Vessica. *История*, no. 3, 54-58.
- Ammianus Marcellinus (1949). *Res Gestae*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 396-419.
- Arrianus (1949). *Historia Romana*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 317-345.
- Boteva, D. (2012). Ancient Literary Tradition on Moesi/Moesia (Mid. 1st Century BC – Mid. 1st century AD). In: Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, S. (eds.). *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*. Sofia: NAIM–BAS, 9-22.
- Boteva, D. (2021). Society and Myths: How was the Name of Moesia Invented? In: Mitthof, F., Cenati, Ch., Zerbini, L. (eds.). *Ad Ripam Fluminis Danuvi: Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015*. Wien: Holzhausen, 407-418.
- Claudius Claudianus (1958). *Carmina*. В: Латински извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 191-205.
- Dexippus Atheniensis (1954). *Fragmenta*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 1-13.
- Dickens, M. (2018). Scythians (Saka). In: Nicholson, O. (ed.). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford University Press, 1346-1347.
- Dio Cassius Cocceianus (1949). *Historia Romana*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 372-381.
- Eunapius (1954). *Fragmenta*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 18-27.

- Eusebius (1954). *Fragmenta*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 14-17.
- Eusebius Hieronymus (1958). *Opera*. В: Латински извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 216-223.
- Evangelidis, V. (2020). 'Thracian' identities in the time of Rome: Bessi and others. *Studia academica Šumenensia*, no. 7, 38–67.
- Flavius Vegetius Renatus (1958). *Epitoma rei militaris*. В: Латински извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 288-291.
- Pompeius Trogus (1949). *M. Iuniani Iustini epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogies recens.* В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 236-254.
- Graninger, D. (2015). Chapter 3: Ethnicity and Ethne. In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (eds.). *A Companion to Ancient Thrace*. Oxford: Wiley-Blackwell, 22-32.
- Herodotus (1949). *Historiae*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 17-37.
- Ioannes Malalas (1958). *Chronographia*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 2. София: БАН, 205-216.
- Iordanes (1949). *De origine actibusque Getarum*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 427-433.
- Olympiodorus Thebanus. (1954). *Fragmenta*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 84-85.
- Onofrei, C. (2008). Thracians in Roman Dacia: military and civilian elements. *Ephemeris Napocensis*, no. 18, 75–92.
- Panegyrici Latini (1958). *Panegyrici Latini*. В: Латински извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 102-109.
- Paulinus Nolanus (1949). *Opera*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 421-422.
- Plinius Secundus (1949). *Naturalis Historia*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 264-268.
- Priscus (1954). *Historia ecclesiastica*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 86-129.
- Publius Ovidius Naso (1949). *Tristia et epistulae ex Ponto*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 173-182.
- Rama, Z. (2020). Dardania in Late Antiquity: An Overview of 4th–6th Century Fortification in the Territory of Kosovo. *Archaeologia Adriatica*, no. 14, 111-137.
- Ravennatis anonumi (1958). *Ravennatis anonumi*. В: Латински извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 390-400.

- Sozomenus (1954). *Historia ecclesiastica*. В: Гръцки извори за българската история. Т. 1. София: БАН, 50-69.
- Strabo (1949). *Geographica*. В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София: БАН, 206-232.
- Syme, R. (1978). *History in Ovid*. Oxford: Clarendon Press.
- Tacitus (2004). *The Annals*. Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

PERIPHERY OR CENTRE? THERMALISM IN ROMAN THRACE IN THE CONTEXT OF OTHER PROVINCES OF THE EMPIRE¹

MARIYA AVRAMOVA

(PhD-candidate, National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian
Academy of Sciences)

Keywords: thermalism, mineral springs, Roman Thrace, methodology, the
Roman empire

“The centre–periphery (or core–periphery) model is a spatial metaphor which describes and attempts to explain the structural relationship between the advanced or metropolitan ‘centre’ and a less developed ‘periphery’, either within a particular country or (more commonly) as applied to the relationship between capitalist and developing societies” (Scott 2014: 67).

The model, predominantly used in sociology and economy, is often applied in the context of the Roman empire – the newly established provinces were the periphery, which received impulses of Roman culture and way of life from the centre, i.e., Rome (See Haselgrove 1987; Sommer 2012).

The Romans recognised the therapeutic qualities of mineral springs. Recent years have seen significant growth in the interest in their use in the Roman empire. The new data accumulated due to several recent archaeological projects has shed light on this fascinating phenomenon. However, it has also raised an important question: where is the centre and where is the periphery of Roman thermalism? The presumptive answer is that Rome was the centre from which thermalism spread to the provinces of the Empire along with Roman culture and the Roman way of life.

¹ This work was supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National Research Programme “Young scientists and postdoctoral students -2” approved by DCM 206/07.04.2022.

Whether this is valid for the development of thermalism in Thrace is a complex issue which demands a thorough evaluation of the evidence about the use of mineral water in the province. This task is impossible to achieve in the limited space of a paper. Therefore, the present article will focus on the methodology used to study thermalism in Italy and some Western European provinces of the Roman empire. The study evaluates the approach and confronts it with the data from Thrace. It aims to establish whether the same methods can be applied in the study of thermal sites in Thrace and what the confrontation of the information regarding thermalism in different areas of the Empire tells us about the phenomenon in Thrace.

The methodological framework for studying Roman thermal sites in Italy was established as part of the research project conducted jointly by the universities of Parma, Verona, and Genoa in 2008-2012. The same approach was later applied by C. Zanetti and M. Marcato in their dissertations respectively on *Raetia, Germania Superior and Inferior* (Zanetti 2017), on the one hand, and *Gallia Lugdunensis and Narbonensis, Aquitania* and the Maritime, Graian, Cottian and Pennine Alps (Marcato 2017), on the other. The method is interdisciplinary in nature and takes into consideration the archaeological, epigraphic, and literary evidence (Zanetti, Marcato 2016: 381-382).

The study method consisted of several steps. Firstly, the sites were subjected to initial evaluation consisting of creating a thorough list of possible thermal sites, being based upon present-day spa resorts, amongst other criterias. The acquired list was then shortened to places with a specific type of water² and where evidence of their use in Antiquity was attested. The sites were then entered into a database, which made the data easier to analyse (Zanetti, Marcato 2016: 381-383).

The stages outlined above follow the obvious and logical approach of meticulous data gathering, ensuring the database's high quality. The broad scope is understandable, as only a reliable and complete dataset can be a foundation for well-grounded analyses. Nevertheless, it should be noted that even though modern spa resorts are indeed the apparent starting point for

² C. Zanetti and M. Marcato describe the water as “water with specific qualities, in temperature or mineral composition, which make it different from “common water” (Zanetti, Marcato 2016: 383). The definition does not identify the clear criteria used by the scholars. The mention of the water's temperature is particularly puzzling as contrary to common belief mineral water is not necessarily hot, there is ample examples of this in Italy. In my research I have taken into consideration all springs, whose water is identified as mineral in specialized publications without differentiation of the water's temperature or mineral content.

such research, they must be evaluated cautiously. Not all mineral springs existing today were there in the Roman period. Some have since dried up, and new ones have appeared. This is especially valid for Thrace, a region situated in a zone with intense tectonic activity and frequent earthquakes known to affect both the existence and flow rates of springs. The latter is evident from information and observations dating to the 19th and 20th centuries (See Пагославоѳ 1918: 99). In fact, in his work on mines, quarries, and mineral springs in Sofia region B. Radoslavov devotes an entire chapter to the fluctuations in the flow rates resulting from the earthquake on October 18th, 1917 (Пагославоѳ 1918: 165-167). Earthquakes could also cause the drying up of springs, as illustrated by the source at Merichleri (Haskovo region) after a series of earthquakes with high magnitude in 1928 (Азмаѳов 1940: 130-131).

The created list of potential thermal sites used in the Roman period was next subjected to verification. C. Zanetti and M. Marcato point out some difficulties in this regard, namely the outdated documentation or the lack thereof altogether (Zanetti, Marcato 2016: 384). In my study on thermalism in Thrace, I have encountered the same obstacles, which determine that deciding to include or exclude a site is often not straightforward. This is due, on the one hand, to the poor state of preservation and study of the antiquities around mineral springs, and, on the other, to the insufficient documentation of the works carried out in or around the springs.

A significant portion of the mineral springs in the territory of Roman Thrace are still in use today. In many instances, modern installations have destroyed any remains of earlier occupation. This is, in fact, a common feature for thermal sites throughout the Empire (González Soutelo 2014: 289; Marcato 2017: 45). However, sometimes, we are faced not with a lack of data but the exact opposite – there are several contradictory accounts of what was or was not found at the spring. Such is the case of Slivenski mineralni bani (Sliven region). The modern catchment of the spring was built in 1898. The earliest reports from several years after the construction do not mention anything about Roman artefacts or structures (Банкоѳ 1903; Козароѳ 1903). However, a 1911 publication notes the existence of Ottoman and probably even older buildings (Табакoѳ 1911: 610-611). A. Azmanov mentions that they are of Roman date (Азмаѳов 1940: 75), and P. Deliradev writes about Roman catchment installations and pipelines, as well as Roman and Byzantine coins near a second spring (Делурaдeѳ 1953: 254-255).

Frequently, there is mention of small finds discovered in a spring. Nevertheless, no information is available on their present location, which makes it impossible to verify the data or study the artefacts. One such instance in-

cludes the spring at Merichleri, where a relief with the image of the Nymphs and Latin inscriptions were reportedly found during works on the spring. However, their location at the time of the publication is cited as unknown (Смоѳчев, Кацев-Буреку 1928: 13).

Another setback is the nature of the publications describing the discoveries made during construction works on springs in the late 19th and the first half of the 20th century. Only very few of them are produced by archaeologists, e.g. B. Filov's short accounts of the finds from *Aquae Calidae* (present-day Burgaski mineralni bani) (Филов 1910; Filow 1911). However, it must be said that B. Filov was not present during the works in the spring and relied on the information provided to him (Филов 1910: 216). Some publications were written by geologists who mention the discovered artefacts and structures. Such examples include B. Angelov's article on *Aquae Calidae* (Анжелов 1939) and an entire series of papers by B. Radoslavov on the springs at Blagoevgrad (Рагославоф 1941), Pancharevo (Рагославоф 1938), Belchin (Рагославоф 1934), to name a few. B. Radoslavov cooperated with the National Museum in Sofia (the predecessor of the National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences), so in some instances, he even provided detailed information on the dating of the finds, e.g. for the coins from one of the springs near Blagoevgrad (Рагославоф 1941: 4).

Another valuable publication for the study of thermalism in Thrace is A. Azmanov's reference book "Bulgarian mineral springs" (Азманов 1940). In it, the author provides information on the springs' properties and mineral composition and mentions finds discovered in or around the water sources. However, in some instances, his work is incomplete with regard to archaeological artefacts, e.g. he mentions that the springs at Momin prohod (Sofia region) were "not particularly famous" in Antiquity since no remains of Roman baths have been discovered (Азманов 1940: 191). In fact, the site was excavated, and the finds have been published, albeit briefly (Белков 1924; Баласчев 1933).

The last and most numerous group of publications regarding mineral springs consists of popular guides to modern spas. They often include a short historical reference to the use of springs in the past. Unsurprisingly, the guides do not include bibliographic references; thus, the information is impossible to trace back to its source and verify.

The difficulties outlined above pose the question of how to best proceed in the presentation and analyses of sites that have not been excavated and thus cannot be undoubtedly identified as thermal sites. In both of their disserta-

tions, C. Zanetti and M. Marcato present sites either in the catalogue, i.e., identify them as thermal sites, or in a list of excluded sites³ (Zanetti 2017: 374-376; Marcato 2017: 435-440). The latter also includes a list of dubious sites.

Based on the specifics of the state of research on the territory of Roman Thrace, I have decided to separate the dubious thermal sites into a separate catalogue. In it, I have provided all the information available to me at the time of writing with the intention to complete or revise the dataset in the future, should more evidence become available. Furthermore, the eventual publication of my research will make this information available for further study and discussion.

The next segment of the paper concentrates on the choice of information entered about each given thermal site by the Italian colleagues. First, a brief outline of the water's chemical and medical qualities is provided. The relevant archaeological, epigraphical, and historical data is presented in a series of "files": an "archaeological file" with two sections – architectural structures and artefacts discovered on site; an "epigraphic file" with relevant inscriptions; a "literary file" with a collection of passages describing a given spring; an "itinerary file" with the mention of the site in ancient itineraries. The data is supplemented with images and a bibliography (Zanetti, Marcato 2016: 381-383).

This classification of information demonstrates an in-depth knowledge of the specifics of Roman spas. In particular, differentiating sites with architectural remains and those without them is extremely valuable and essential for understanding Roman thermalism. It demonstrates the awareness that *thermae* were not an obligatory element of thermal sites. As F. Yegül comments in his study on baths, the places where mineral water was used usually began as the spring in its natural state and, over time, developed into more substantial structures (Yegül 1992: 110-112).

Furthermore, mineral sources were also cult places because the healing properties of the water were attributed to the deities worshipped there. Religious devotion around mineral springs could take multiple forms: deposition of coins or other objects, such as votive reliefs or even fruit, or a more com-

³ In the dissertations of C. Zanetti and M. Marcato the lists of excluded sites are divided into two parts – the first includes the sites where the water is not mineral, but Roman artefacts were present and the second – sites, where the water is mineral, but no finds from the Roman period are attested (Zanetti 2017: 13; Marcato 2017: 14). In my research on Thrace, I have not taken into consideration any sites with non-mineral springs, therefore the list of excluded sites I have compiled includes only sites with mineral water springs, for which there is no indication of use in the Roman period.

plicated ritual as can be presumed by the more elaborate buildings intended for worship (Bassani, Fusco 2019: 3). Based on the study of religious worship in thermal sites in Italy, M. Bassani introduced the terms “structured” and “unstructured” sites, which respectively describe sites with architectural embellishments and those where only movable artefacts were discovered (Bassani 2014: 144-148). This differentiation is also applicable to Thrace, where large thermal complexes like *Diocletianopolis* (present-day Hisarya, Plovdiv region) and Starozagorski mineralni bani (Stara Zagora region) existed alongside sites such as the spring at Krasново (Plovdiv region) or that at Belchin (Samokov region), where only votives were recovered from the water source, and there is no indication of the existence of a bath building or even a catchment installation (Цончев 1948; Рагославоф 1934).

Sites with no registered archaeological structures have often been overlooked in the study of mineral springs in favour of complexes, including *thermae* and notable architectural features. I would argue that not including mineral springs without buildings in studies on thermalism leads to distortion in our view of the phenomenon. More modest sites situated away from large cities indicate that thermalism did not limit itself to the Romanised population in the urban centres but was also popular with the inhabitants in rural areas.

Studies on the religious practices at mineral springs have demonstrated significant diversity throughout the provinces of the Empire. Some authors even propose that cult practices in the vicinity of springs do not fit into a strict theoretical structure and, therefore, should be examined through case studies or by limiting to a particular aspect (Bolder-Boos, Calapà 2019: 117-118). The variety of votives offered at springs is an exemplification of this phenomenon. Objects with anatomical shapes, including internal organs, were quite popular in Italy and Gaul. However, there are also many provinces where such artefacts have not been discovered, e.g. in Spain (Carneiro, González Soutelo 2019: 75) and Thrace.

The diversity in cult practices is also observed in the deities worshipped at mineral springs. In Thrace, those are predominantly Asclepius, often accompanied by Hygeia and Telesphorus, the Nymphs; deities like Artemis and Hercules are sometimes worshipped as well. In Italy, Apollo seems to have been the most popular, followed by the Nymphs and Silvanus, Minerva, Jupiter, Salus and Hercules (Bassani 2019: 17). From the standpoint of the study of thermalism in Thrace, the absence of Asclepius from thermal sites in Italy is puzzling. However, as argued by M. Bassani, in Italy, the deity’s healing powers were not related to mineral springs (Bassani 2019: 17-

18). This is an exciting observation, indicating that the beliefs surrounding Asclepius differed fundamentally in both areas. The Nymphs, on the other hand, are in general related to water and springs (not only mineral ones), as demonstrated by I. Valchev (Вълчев 2012).

Apart from archaeological artefacts, the Italian colleagues have also reviewed epigraphic, literary and itinerary evidence, which they present in sections (Zanetti, Marcato 2016: 382-383). Once again, we see the scholars' wish to gather all the available information. It also demonstrates the diversity of the sources and the need for their classification, allowing for a more straightforward analysis.

As far as epigraphic evidence is concerned, there is a substantial number of inscriptions both in Italy and Thrace. The inscriptions are predominantly, but not exclusively, of votive character. Many of them mention the name of the individuals making the offering which constitutes an essential clue for the reconstruction of the clientele of thermal spas.

However, there are significant differences between the material available for Italy and Thrace in terms of literary and itinerary evidence. Literary evidence for Roman thermalism in Thrace is practically absent for the period from the 1st to the 4th century AD. Therefore, this category does not apply to Thrace, which in turn can be pointed out as a significant difference. However, it must be said that Italy is an "anomaly" in this respect. Considering the number of authors gravitating around the capital city, the ample evidence should not be a surprise. Italy is one of the areas of the Empire best documented in literary evidence.

The itinerary evidence poses yet another difference between Thrace and other provinces. M. Marcato notes the importance of various *itineraria* for the identification and localisation of thermal sites (Marcato 2017: 98). This is mainly due to the numerous sites bearing the name consisting of *Aquae* (waters, springs) and an adjective (e.g. *calidae* – hot) or another word designating something specific for the site (e.g. *Sulis*, *Granni*, etc.). In Thrace, however, only one site bears the name *Aquae Calidae*. All other thermal sites manifest different toponymy; hence their thermal aspect is not recognisable solely by their name. As most *itineraria* were lists of settlements along a given route, the lack of specific names for thermal sites renders the latter invisible to scholars.

Turning our attention to probably the most infamous *itineraria* – the *Tabula Peutingeriana* – a significant portion of the sites, whose name includes *Aquae*, are seen in Italy and the Empire's Western provinces. They are even marked with a vignette consisting of a square building with a blue court-

yard representing a pool (Fig. 1) (Peréx Agorreta, Rodríguez Morales 2011). Only one site in Thrace is shown with this vignette – the *Aquae Calidae* near Burgas (Fig. 2) mentioned above. For this reason, I would argue that the information from ancient itineraries is not particularly useful for studying thermalism in Thrace.

In conclusion, the methodological approach used by the Italian colleagues, as described by C. Zanetti and M. Marcato, can also be applied successfully to the Roman province of Thrace. A definite advantage of the discussed methodological framework is that it can be fine-tuned to the specifics of a given study area, in this instance – of Roman Thrace, by adapting the collected data types.

Going back to the issue of whether Thrace was a centre or a periphery of Roman thermalism, it is safe to say that local phenomenon bears many similarities to the general practices in other parts of the Empire, e.g. the existence of sites with architectural remains and those without. The discovery of Hellenistic coinage in springs in Thrace attests that their worship predated the Roman presence. Therefore, the argument that the use of mineral springs began with the arrival of the Romans in Thrace simply does not stand. What can be argued is that thermalism became more visible archaeologically in the Roman period. It is then that we see the emergence and deposition of votive reliefs, a practice that was not common in earlier periods.

Some of the attested cult practices support the local origin of thermalism. The absence of Asclepius from thermal sites in Italy, while he is the principal deity in such contexts in Thrace, can be attributed to different traditions. Such interpretation is also supported by the difference in votive materials in the two areas.

As far as the popularity of thermalism is concerned, Thrace was definitely not a periphery; the number of sites is comparable to that in other areas, which indicates that thermalism was a popular practice. Furthermore, the dispersion of thermal sites throughout the province's territory makes it evident that the phenomenon was not site- or area-specific – it was widespread. Another argument supporting the latter is the existence of thermal complexes alongside sites where only votives were discovered – thermalism in Thrace demonstrates the same diversity as in other provinces.

Bibliography:

- Азманов, А. (1940). Българските минерални извори. София: Министерство на търговията, промишлеността и труда.
- Ангелов, Б. (1939). Хидрологични и археологически бележки за околността на гр. Анхиало, *Водоснабдяване и канализация* 3, бр. 1, 1–11.
- Баласчев, Г. (1933). Античната баня между с.с. Горно и Долно Василици в Водния проход (Солу-дервент). *Утро* 7193 (13 август 1933), 6.
- Ванков, Л. (1903). Хидрогеологически изучавания на местността около Сливенските топли извори. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество* 64, 43-85.
- Велков, Ив. (1924). Римската баня в Сулу-дервент. *Известия на Българския археологически институт* 2, 212.
- Вълчев, Ив. (2012). Свещените извори в римска Тракия. В: Драганов, Д., Попнеделев, Т. (ред.). *Collegium Historicum* 2. София: Гуменберг, 425-444.
- Делирадев, П. (1953). Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София: Българска академия на науките.
- Козаров, Г. (1903). Новозастроените градски минерални бани при Сливен. *Списание на Българското инженерно-архитектно дружество* 7, по. 7-9, 136-142.
- Радославов, Б. (1918). Мини, кариери и минерални води в Софийския окръг. София: Държавна печатница.
- Радославов, Б. (1934). Изучаване и каптиране на Белчинските минерални извори. София: кооп. Едисон.
- Радославов, Б. (1938). Дирене, изучаване и каптиране на минералните извори при с. Панчарево, Софийско. София: Полиграфия.
- Радославов, Б. (1941). Геологическо, петрографско, техническо и хидроложко изучаване и каптиране на минералните извори при гр. Г. Джумая. София: Кехлибаров.
- Стойчев, Хр., Кацев-Бурски, Д. (1928). Соленци. Меричлерски държавен минерален извор. София: Курилски манастир.
- Табакков, С. (1911). Опит за история на град Сливен: принос за изучаване на Югоизточна България. Т. 1, История-хорография. София: Държавна печатница.
- Филов, Б. (1910). Находки от Айтоските бани (Aquaе Calidae). *Известия на Българското археологическо дружество* 1, 216-217.

- Цончев, Д. (1948). Красново. *Годишник на Народния археологически музей Пловдив* 1, 187.
- Allen, T. J. (2003). Roman healing spas in Italy: the Peutinger map revisited. *Athenaeum* 91, 2, 403-415.
- Bassani, M. (2014). I santuari e i luoghi di culto press le sorgenti termominerali. In: Annibaletto, M., Bassani, M., Ghedini, F. (eds.). *Cura, preghiera e benessere. Le stazioni curative termominerali nell'Italia romana*. Padova: Padova University Press, 143-160.
- Bassani, M. (2019). Shrines and Healing Waters in Ancient Italy. Buildings, Cults, Deities. In: Bassani, M., Bolder-Boos, M., Fusco, U. (eds.). *Rethinking the Concept of "Healing Settlements". Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', March 17th 2016. Oxford: Archaeopress, 9-20.
- Bassani, M., Fusco, U. (2019). Methodological aspects. In: Bassani, M., Bolder-Boos, M., Fusco, U. (ed.). *Rethinking the Concept of "Healing Settlements". Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', March 17th 2016. Oxford: Archaeopress, 3-7.
- Bolder-Boos, M., Calapà, A. (2019). Cult Places and Healing Some Preliminary Remarks. In: *Rethinking the Concept of "Healing Settlements". Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', March 17th 2016. Oxford: Archaeopress, 115-119.
- Carneiro, S., González Soutelo, S. (2019). Healing by Water: Therapy and Religion in the Roman Spas of the Iberian Peninsula. In: *Rethinking the Concept of "Healing Settlements". Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World*. Roman Archaeology Conference 2016: Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza University, Aula 'Partenone', March 17th 2016. Oxford: Archaeopress, 61-79.
- Filow, B. (1911). Bulgarien. *Aquae Calidae*. *Archäologischer Anzeiger: Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts* 26, 349-370.
- González Soutelo, S. (2014). Systems for collecting mineral waters in Roman Healing spas: a proposal of characterisation from Hispania's best documented examples. In: Álvarez Martínez J.M., Basarrate, T.N., de Llanza, I.R. (eds.). *XVIII CIAC: Centro y periferia en el mundo clásico / Centre and periphery in the ancient world*, Vol. 1. Mérida: Museo Nacional de Arte Romano, 289-292.

- Haselgrove, C. (1987). Culture process on the periphery: Belgic Gaul and Rome during the late Republic and early Empire. In: Rowlands, M. J., Larsen, M., Kristiansen, K. (eds.). *Centre and periphery in the ancient world*, 104-124.
- Marcato, M. (2017). *Il termalismo nelle province romane occidentali: Gallia Narbonense, Gallia Lugdunense, Aquitania, Alpi Marittime, Cozie, Graie e Pennine* [Unpublished PhD dissertation]. Padua Research Archive [online] [Accessed June 13th 2023]. Available at <http://paduaresearch.cab.unipd.it/10060/>.
- Peréx Agorreta, M., Rodríguez Morales, J. (2011). Las stationes con *Aquae*... en la Tabula de Peutinger. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Nueva época. Prehistoria y Arqueología* 4 (2011), 153-170.
- Scott, J. (2014). *A Dictionary of Sociology* (4th ed). Oxford: Oxford University Press.
- Sommer, M. (2012). Heart of darkness? Post-colonial theory and the transformation of the Mediterranean, *Ancient West & East* 11, 235-245.
- Yegül, F. (1992). *Baths and bathing in Classical Antiquity*. New York: The Architectural History Foundation; Cambridge (Massachusetts); London: The MIT Press.
- Zanetti, C. (2017). *Il termalismo nelle province romane centrali. Rezia, Germania superiore e inferior* [Unpublished PhD dissertation]. Padua Research Archive [online] [Accessed June 13th 2023]. Available at <http://paduaresearch.cab.unipd.it/10352/>.
- Zanetti, C., Marcato, M. (2016). The study of thermalism in the Roman age. Case studies from Gallia Narbonensis and Germania Superior. In: Faílde Garrido, J. M., Formella A., Fraiz Brea J. A., Gómez Gesteira, M., Pérez Losada, F., Rodríguez Vázquez, V. (eds.). *Libro de actas del I Congreso internacional del agua “Termalismo y calidad de vida”*: Ourense (España), 23-24 de septiembre de 2015. Ourense: Universidade de Vigo, 369-373.

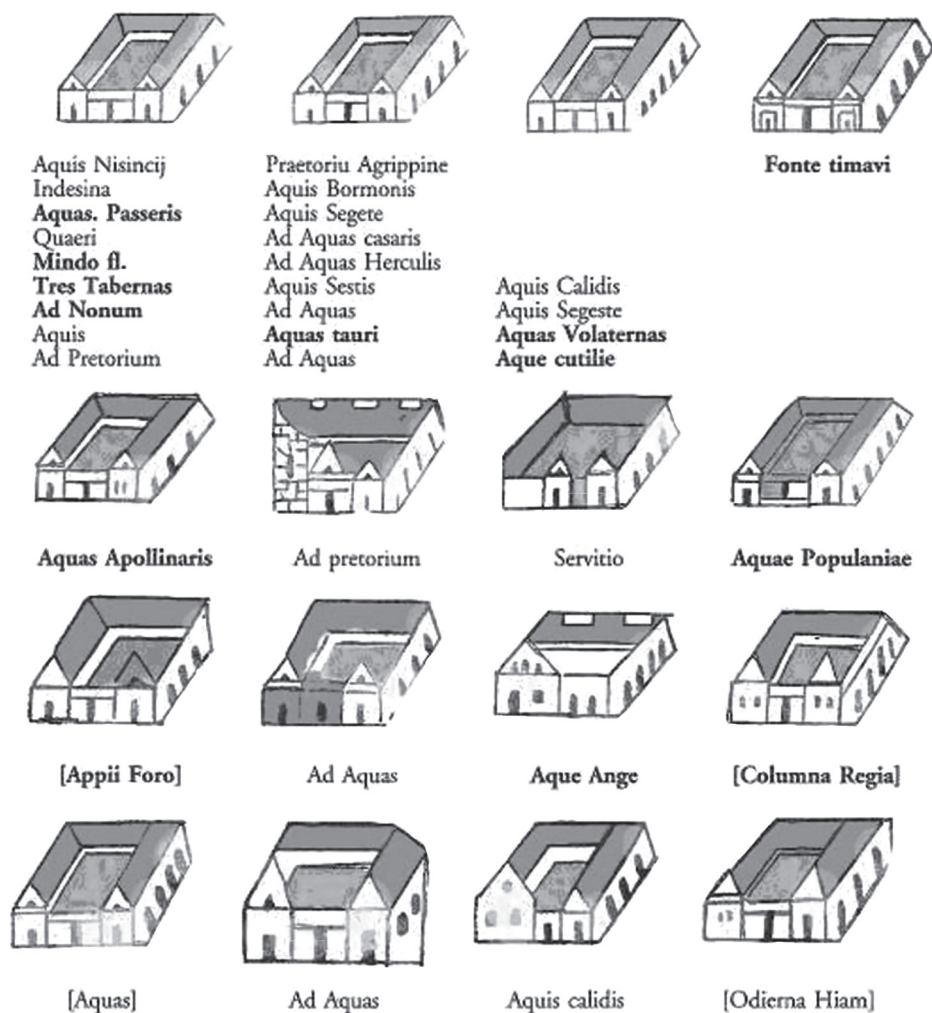

Fig. 1: Variations of a vignette representing thermal sites (after Allen 2003, fig. 2).

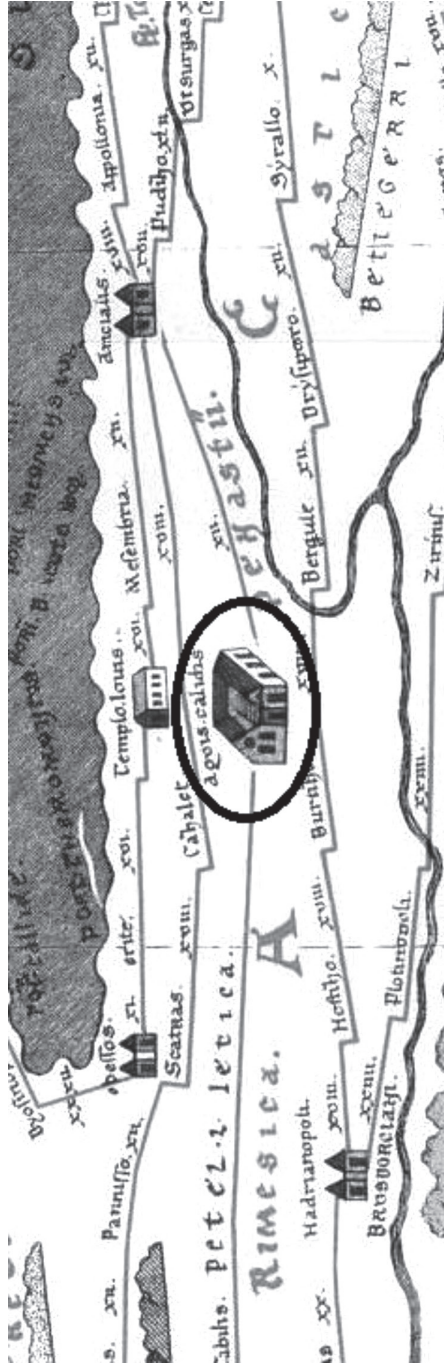

Fig. 2: *Aquae Calidae* (Burgaski mineralni bani) on *Tabula Peutingeriana*. Source: Public domain, via Wikimedia Commons.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

КАСТЕЛИ И ПОСТОВЕ ПО ДУНАВСКИЯ ЛИМЕС (БЪЛГАРСКИ
УЧАСТЪК) – МЕЖДУ Р. ТИМОК И Р. ЦИБРИЦА (II – VI в.).
ПРЕДВАРИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

РУМЕН БОЯДЖИЕВ

(Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев“ към
СУ „Св. Кл. Охридски“)

Keywords: Late antiquity, Southeast Europe, Danube limes, Timacus, Sebrus

Представеният тук преглед е свързан с проучвания, отнасящи се до част от Долнодунавския лимес, с хронологични граници между I/II в. и края на VI в. Изследването е част от втория етап на по-общ научен проект, финансиран от Министерството на образованието и науката (ФНИ – № КП 06-ОПР-05/12).

Какъв е обхватът на наблюденията и защо именно бреговата линия между р. Тимок и р. Цибрица (Виж *Карта 1*)? В случая става дума за проучване на една отсечка от около 130 км по Дунавската брегова линия: между устието на р. Тимок (км 845) и р. Цибрица (км 716 по течението). Логично би трябвало да насочим вниманието си от възловия за отбраната на Римската империя (а и за експанзията на север) Джергански лимес наголу по дунавското течение. В тук представения текст се ограничаваме с кратък преглед от българската национална граница в източна посока. Формално проследяването в историко-географски план се простира до течението на р. Цибрица (Sebrus). Устието ѝ някога е маркирало провинциална граница (86 г.), макар и впоследствие тя да е изместена западно (след 136 г.) и Алмус (Лом) да влиза в пределите на провинция Долна Мизия. По-късно границите са прекроени за пореден път (от 275 г. – Крайбрежна Дакция). По време на Юстиниановото управление (527-565), някъде към 527/528 г., върху сложната провинциална ситуация посредством своя „*Συνέκδημος*“ хвърлил светлина и пунктуалният византиец Хиеро-

къл (Honigmann 1939: 20). Що се отнася до картината в провинцията Крайбрежна Дакия (*ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΙΑ ΔΑΚΙΑ*), са вписани следните топоси: *Ρατιαρία/Ραζαρία μητρόπολις* (Ratiaria); *Βονωνία/Βονοπία* (Bononia); *Ἰακύνθου/Ἰακύνθου* (Вигров град/Вигровац до Неготин); *Κάστρο Μάρτις/Καστραμάρτης* (Castra Martis), както и *Οἴσκος/Ἰσκος* (Oescus).

Закономерно историческите податки са заложени в класически извори - итинерарии, космографи, ред групи свидетелства, например „Списък на длъжностите“ (*Notitia Dignitatum*), IX карта на Птолемей (по Якоб Анжел, 1478 г.), картите на Абрахам Ортелиус и гр. Трябва да се отчете и невъзможността в наше време да бъдат идентифицирани някои топоси, споменати примерно у Прокопий Кесарийски (с все още недоизяснена точна локация).

Разглежданият западен участък от дунавското течение (граничен за Османската империя и съседите ѝ) е бил обект на засилен интерес от страна на военни, мисионери, шпиони, а по-късно и пътешественици и естествоизпитатели. Описания на граф Марсили, Д'Анвил, капитан Щаг, Ами Буе, Феликс Каниц и др. са немногочислените извори, свидетелстващи за миналото състояние на пътни станции и укрепления в обхванатия район. Към края на XIX в. тук са проведени кратки експедиции (по поръка на Министерството на народното просвещение), например тези на Вацлав Добруски, Борис Дякович, Иван/Йонас Басанович и групи, които дават непълна (и същевременно избирателна) информация (Вж. *Сборник народни умотворения, наука и книжнина*, 1890, 1894, 1900 г.). Обнародваните данни наред с тези на Ф. Каниц (Каниц 1995) са интерпретирани многократно в науката. Нерядко се е стигало до търсени или неволни моменти на хиперболизация в представянето на обектите в миналото – често срещана тогава практика за драматично преададени пейзажи.

Какъв е приносът на съвременните изследвания в тази проблематика? Още от средата на XX в. до днес учени са посветили усилията си на разбулването на неясните около римската и късноантичната лимесна археологическа картина по места, като цялостният им списък не може да бъде представен тук и сега. Някои краеведски и топонимични трудове от Северозападна България също са били от полза, а и днес са в употреба в хода на изследванията в полето на историческата география.

Пред какви пречки и трудности са изправени изследвачите при възстановката на античната и късноантичната укрепителна лимесна линия? Като изключим трудове, посветени на столицата Рациария

(гн. Арчар), Бонония (гн. Видин) нагоре по дунавското течение или Алмус (гн. Лом) в източна посока, за жалост няма налични обстоятелно систематизирани проучвания за по-значими укрепления (за разлика например от *Августа* (гн. Хърлец); *Ескус* (гн. Гиген), *Нове* (гн. Свищов), *Дуросторум* (гн. Силистра) и други в източно направление.

Природните стихии са били и са неизменен уязвяващ фактор през столетията в тази част на лимеса. Те са и пречка за изграждане на достоверни възстановки. Големите дунавски забои и зони със засилена заливна активност на крайречните тераси на места са коригирали трайно неблагоприятно речната линия и наносните острови. Примерите са много: отмитата стена на „Калето“ в Лом; отнесената брегова ивица и „надвисналите“ над речния бряг пещи за строителна керамика до Дортикум (с. Врѳв), кастелът при Ново село, с. Покрайна преди Видин; отмити десетки метри от брега при мартурия (в Ботево), както и много други примери.

Безвъзвратните загуби на старината от несъзнателната или напълно съзнателна човешка дейност са тъжен факт при обхода на много от разглежданите места. В голямата си част фортификациите, кулите или производствените центрове с пещи са съборени и разнесени през XVIII–XIX в., като материалът е извлечан за издигане на османски укрепления, за възграждане в мостове, храмове или за жилищни нужди (например от кастела между Ново село и Врѳв; от кастела Реметодия до с. Орсоя; в кастела Помодуана до с. Лабец и др.). При ускореното развитие на района в началото на XX в., а и по време на колективизацията след 1944 г., са засвидетелствани процеси, допълнително спомогнали за изличаването на цели комплекси. Безусловно смъртоносен удар по стратиграфията на значими обекти в района или дори малки пунктове по крайбрежието (и в хинтерланда) е нанесла бруталната иманярска намеса (например печално известният случай с Рациария, а и не само там). За разликата от хаотичното, но ограничено иманярско дирене през XIX в. (с конкретни примери на очевидци от онова време), агресивната иманярска намеса с тежка земеконна техника през последните 20–25 години (с примери дори и днес), е на практика непреодолима пречка за възстановяване на археологическата лимесна картина в пълнота. Често спасителните проучвания са единствен указател за съхраняване на следите от даден обект.

В продължение на малко над столетие стъпка по стъпка е променяна и крайдунавската инфраструктура: издигани са диги, провеждани са отводнителни мелиорации, коригирани са и обединявани речни

корита (примерно при р. Вигбол), разширявани са пристани (Лом; Лабей/Помодуана), изграждани са застави, помпени станции и др.

Пред учените стоят много въпросителни при изясняване на наименованията. Това е един наболял и все още дискуссионен въпрос. Има редица неясноти с названията на част от укрепленията около лимеса, въпреки споменаванията най-вече у Прокопий Кесарийски през VI в. Например за Ад Малум (при Кошава) се е смятало, че е Вигин; Ромулиана е била възприемана за с. Ясен (преди да се локализира при Гъмзиград) и т.н. В старите карти са засичани редица разминавания при имената, пропуски или дълго преповтаряни грешки.

Отстоянията между между постове в километри (респективно римски мили): като се изключат трите споменати големи селищни и военни центрове, може да се предположи, че кастелите/кулите са отстояли на средно 3-4 км един от друг, но не повече от 20 (например между Орсоя/Реметодия и т.нар. „Кале баир“); южно от Бонония отстоянията са на десетина км през блаката; също на около 10 км е отдалечена Помодуана от Цебрус (причина са често блакати терени, непригодни за строеж). Най-регулярно и гъсто е укрепена линията по устието на Тимок до Бонония.

Пълноценното функциониране (в отбранителен и стопански аспект) на лимесните средища не би било жизнеспособно без фортификациите и селищата в хинтерланда – по долините на местните реки в един подчертано пресечен терен. Пътните трасета водят все по посока към Предбалкана (през Кастра Мартис, Комбустика или други околни станции и постове) и оттам съответно по пътищата през проходите (като „Св. Никола“ например), извеждащи отвъд хребетите към Тимакум Минус/Тимакум Майус – Найсус – Стоби – Тесалоника или Сирмиум (Ćurčić 2010: 178 и сл.). Изводът е ясен от само себе си: наложителна е не само фиксацията по трасето на Крайдунавския път, но и поглед към маршрутите в хинтерланда – сред гъстата речна мрежа на реките Тимок, Делейнска, Тополовец, Войнишка, Вигбол, Арчар, Скомя, Лом и съответно Цибрица (в представените тук наблюдения).

Планировка и градеж на структурите: тук се явяват някои от най-големите трудности при реконструирането, което се дължи на дългия исторически отрязък, белязан от периоди на просперитет или последващи разорения. На места по лимеса има следи от гървени римски наблюдателни кули или бараки, някои заличени, а други допълнително преустроени в монолитни конструкции. Структурите от

шестото столетие определено заслужават отделно внимание. Градежът е обичайно от камък със спойка от хоросан, включително с големи квадри (Видин, Лом и другаде).

Датировката на обектите се сблъсква с реди трудности от най-различен характер. В процеса на работа изникват много неизвестни, често породени от реди изброени по-горе фактори.

Обектите ще бъдат представени последователно по течението на Дунава (срв. Карти 2–4).

Село *Връв* с късноантичен кастел *Dorticum* и селище се намират на км 842/843 по Дунавското течение (*Карта 2, точка I*). На около три километра западно по брега от пристанището на с. Връв (Върф) или на около два километра (по права линия) от центъра на селото са засвидетелствани следи от римски кастел. У Птолемей (*Ptolem.*, III 9,4) станцията фигурира като *Дортикόν*. По времето на император Юстиниан в *Dorticum* (в *Крайбрежна Дакия*) е разположен военен гарнизон и е подobaващо реконструиран (Просор., *De Aedif.*, 289, 21). Останките спадат към землището на съседното с. Влашка Раковица, в местността, наречена „Селище“ („*Cetate*“) – само на 3-4 км от устието на Тимок (Иванов, Стоичков 1992: 77-78). Смята се, че *Дортикум*, както и близкият *Флорентиана*, изпъквали пред другите постове в околността. Кастелът покрай реката с издължената си форма (прибл. 140/160 x 50/60 м) е имал вход от юг, както и земен насип (Иванов, Стоичков 1992: 83). Селището (характеризирано като *vicus* или *oppidum*) обхващало крепостта от три страни. Северният край на укреплението (макар и на най-ниската незаливна тераса), е ерозиран от речните води. Около линията на кастела личат следи от ров, обграждащ овално пространство с площ към 50 дка. Това „голямо открито селище“, както и находките, отвеждат към времето от средата на IV в. насетне. Още през вече далечната 1970 г. наблизе е извършено проучване на пещи за изпичане на строителна керамика (обрушени от течението). Преди десетина години тук са засвидетелствани иманярски посегателства на площ около 300 дка (Лука 2012: 508).

На 4-5 км по течението, след с. Връв (към Ново село), е имало следи от малък кастел/пост между с. *Връв* и с. *Ново село*, малко преди 838 км (*Карта 2, точка II*). От пристана на с. Връв, през Дунава, по диагонал, на малко над километър се различава о-в *Gârta Mare*. На десния бряг, на възвишението, срещу острова, трябва да е имало малък кастел, на който граф Марсили е нахвърлял бегла скица на малка твърди-

на с неправилна форма; укреплението имало само около 30-на метра фронт към реката (Димитров 1946/47: 19, обр. 9). Навярно (но без пълна сигурност) и Ф. Каниц се е натъкнал на споменатото място, отчитайки, че камъните били вложени в къщи в с. Връв (Каниц 1995: 108). През 1900 г. Б. Дякович описва „могила със следи от старовремска сграда“ с ориентир отново о-в Гърла Маре (Дякович 2020: 73).

На 6-7 км има данни за следващ кастел при *Ново село*, (на 832 км) източно, около комплекса на днешната винарна (*Карта 2, точка III*). През 1900 г. Б. Дякович споменава, че до българския военен пост селяните са вадили от римско укрепление „писани камъни“ (а и големи блокове от гробница). Археологът Димитрина Митова-Джонова попада в профила на речния бряг на „кръгла двуетажна пещ за керамика“ от периода II–IV в. (Митова-Джонова 1959: 79), а през 2015 г. на стагидона, пред археологически екип, са унищожени християнски погребения и „късноантични ями“ (Александров и др. 2016: 807).

Само на още 4-5 км при с. Флорентин (на 827 км) трябва да се е намирал прословутият късноантичен *Florentiana* (*Карта 2, точка IV*). Името на кастела е споменато от Прокопий в „*За строежите*“, наред с други 35 кастела. Доста е писано за този топос: според В. Бешевлиев названието на укреплението идва от личното име Флоренций (Бешевлиев 1955: 282). У граф Марсили твърдината е названа „*Fillerun*“. Благородникът – пътешественик очертава формата на кастела като правоъгълно укрепление със седем издигнати навън полукръгли или U-образни кули (Димитров 1946/47: 10). Схематична рисунка с цел „разузнаване“ на средновековното укрепление е излязла изпод ръката на капитана на австрийска служба Щаг (от 1740 г.), който описва голямо село и „стара крепост, намираща се още в добро състояние“ (Кузев, Гюзелев 1981: 96-97). През 1862 г. Феликс Каниц заварил на това място само основите (Каниц 1995: 105, 107). От разказа на Б. Дякович научаваме, че строителният материал бил транспортиран във Видин за изграждането на фортовете при Кум-Баур и Гази-Баур (Дякович 2020: 70). През 1989 г. Р. Иванов и Валери Стоичков констатирали, че от античните и средновековни руини вече не е съхранено нищо (Иванов, Стоичков 1992: 90). Според Красимира Лука „античното селище попада изцяло под съвременното гробище“, като топосът е на не повече от 80-на метра от Дунавския бряг, на една предполагаема площ от 10 дка (Лука 2012: 508).

Наблизо, на около два километра (825^u км), трябва да е изпълнявал наблюдателна функция и „монопиргион“-ът при с. *Ясен* – в миналото

известен като *Ромулианум* (*Карта 2, точка V*). Няма изрични данни за антично/късноантично селище тук. У Прокопий „точката“ фигурира като *Ῥομυλίανα*, но това е спорно. До крайдунавската чешма (от 1927/1928 г.) през 1989 г. Теофилов и Стоичков откриват рушевини, дори паднал на брега къс от крепостна стена от камъни, споени с хоросан (Иванов, Стоичков 1992: 90). Днес тук има само безформенни купчинки камъни.

На четири километра по течението (между селата *Ясен* и *Гомотарци*) явно е било издигнато малко укрепление (*Карта 2, точка VI*) – преди 821 км, разположено в м. „Бялата фуния“ (Унио Алба). Б. Дякович пише за останали само един куп разчупени тухли на високия дунавски бряг; имало кастел, а също и некропол (Дякович 2020: 69). И днес във Видинския исторически музей се съхраняват няколко артефакта: мраморни фигурки, оброчни плочки и др. (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985: 52, 59, 120).

Към км 815 по Дунава, между с. *Гомотарци* и с. *Кошава* (в м. „Магура“), на крайречната тераса, сред лозята (през XIX в. с видими руини) е функционирало укрепление (*Карта 2, точка VII*). Има и съмнение, че по-късно е попаднало (част) под тукашната османска табия (Дякович 2020: 69).

На още осем километра от последната точка, на най-източната точка на големия дунавски завой, преди коритото да свие рязко югозападно по посока към Бонония, между с. *Кошава* и с. *Сланотрън*, срещу о-в Кошава (Кикинетте/Керкенеца), се намирал оживеният *Ad Malum* (*Карта 2, точка VIII*) – между км 807 и км 808. Името *Ad Malum* е било свързвано и със самата *Бонония* (Velkov 1980: 201, карта: 200). Д. Митова-Джонова предлага хипотезата, че там е имало удобно закътано пристанище в канала (към 3 км) между о-в Кошава (Mitova-Džonova 1986: 508-509). Днес мястото в близост до „Кошава гилс АД“ е преобразено до неузнаваемост. През 1989 г. Иванов и Стоичков откриват следи от почти заличено антично укрепление в м. „Четацуї“ (Иванов, Стоичков 1992: 91-92), за което споменава още Б. Дякович през 1900 г. (Дякович 2020: 68).

Между стратегическия *Ad Malum* и *Бонония* има следи от още поне два топоса: постове, селище с голям керамичен център. При с. *Кутово* (срещу о-в Кутово/Голия; старо име – о-в Голя (*Карта 2, точка IX*); зад мочурливия пояс е имало обект със селищен характер (в м. „Гриндур“). През 1972 г. в близост (старото село Златен рог) е открита масивна пещ за строителна керамика (Атанасова 1984: 49-

55). Археолозите попадат на преизползвани антични тухли и зидове, насочващи ги към селищна структура с некропол от края на VI в. (жизнена гори докъм осмото столетие). При строителните работи около Дунав мост-2, при спасителни разкопки при с. *Покрайна* (старото Керим-бег/Цар Борисово) в м. „Лозята“, на незаливен терен, работи Венцислав Динчев (Динчев 2005: 165). На мястото на стар османски наблюдателен пост (*Карта 2, точка при Керим-Бегъ*) археологът открива основи на римска солидна кула с гървена конструкция (5 x 5 м) и покрив, застлан с керемиди (към км 794) – едно рядко ранно свидетелство в този лимесен участък (Динчев 2006: 172). Само на три километра западно е и самата Бонония.

Късноантичната *Бонония* със своето страховито отбранително съоръжение, с мощните многоъгълни кули, засега разкрити девет на брой, и страни на стените 370 x 600 м (както и площ от 20 ха) не е обект на разглеждане тук (Иванов 1999: 150).

Южно от съвременния Видин, в големия дунавски речен завой, има свидетелства за три (открити) укрепени точки, за които може да се получи представа от една от австро-унгарските генералщабни карти (*Карта 3*).

Кастел при гр. *Дунавци/Видбол*, на км 781 (*Карта 3, точка X*). Съвременната ландшафтна картина в разглеждания дунавски участък е променена до неузнаваемост. Днес тук се простират промишлена зона, пристанище, ж.п. инфраструктура, канали, коригирани речни корита. В миналото р. Войнишка и р. Видбол са имали общо устие (днес разделено). Между тях се е простирала „Назър махала“ (днес Гурково – част от Дунавци). Тук на място, обградено от три страни с водна преграда, Ф. Каниц попада на руини на укрепление – „малък римски кастел“ (Каниц 1995: 147). Има предположения, че тук трябва да е бил *Novus* (*Νοβόν* у Прокопий). На по-малко от 2 км от Дунавци (към с. Синаговци) се намира и „Курвинград“, място на спасителни разкопки и интензивна иманярска намеса (Иванов и др. 2016: 808-809, обект 1 и 2).

Недалече, в големия дунавски завой (*Карта 3, точка XI*), северно от с. *Цар Симеоново* – при с. *Жеглища*, е имало кастел (в местността „Калето“), както и селище в м. „Горното селище“ към км 778. Тук са локализиран останките на поселище или римска вила от II–III в. (обект 4), а близкият обект 3 („Калето“) е място с опожарена „постройка“ от II–III в. (ДОВОС на инвестиционно предложение, 2022: 239; Уведомление за модернизация, 2021: 18).

Археологическата картина по полосата непосредствено преди *Рацария* (днешното с. Гайтанци и с. Ботево) е донякъде объркана

(The Roman Danube Limes, 2022: 50-53). Може да се предположи, че пост/монопиргион?, е бил издигнат на височина (в старите гробища на Гайтанци) – т.нар. „Латински караул“. На самия дунавски бряг, „върху първата речна тераса“ се намира с. Ботево/старото Сабри паша кьой (на км 774; *Карта 3, точка последна*), където е открита малка култова сграда/мартурий с тухлен градеж с хоросанова спойка (Чанева-Дечевска 1999: 226-227). Датировката ѝ отвежда към първата половина на петото столетие, а разоряването клони към края на шестото (Станчев 1959: 70-75). На около четири километра се намирала и самата средишна *Рациария*.

Големият легионен център и процъфтяващата провинциална столица (подобно на Бонония) не се вмества във формата на този преглед, а е обект на отделна публикация. *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria*, разположена на тераса над т.нар. „Турска махала“ в с. Арчар, Дунава (с пристанище) и старото русло на р. Арчар, била средишна точка по Крайдунавския римски път, с обитаема площ от около 30 +/- 5 ха (Динчев 2002: 17). През 586 г. градът е превзет от аварите и подобно на околните укрепления никога повече не се възражда.

На около четири римски мили от Рациария е отстоял (в източна посока) кастелът *Реметодия* (*Карта 3, точка XII*). Мястото е западно до с. *Орсоя/Сливата* (?), някъде около днешен км 763. Укреплението е отбелязано пунктуално в *Tabula Peutingeriana*. Ф. Каниц попада на скромни останки от „кръгла кула“ с „укрепена основа“ (Каниц 1995: 130). Б. Дякович допълва информацията за „постройка с четвъртити дялани камъни“, от които били вложени и в моста в с. Орсоя (Дякович 2020: 37). Между споменатата *Реметодия* и Алмус се е намирал и кастел, известен под името „Кале баур“ (*Карта 4, точка преди Лом*), чийто основи са имали внушителна дължина (57 м) според Каниц (Каниц 1995: 130).

Последният първоначално по-голям военен център, а впоследствие и укрепено селище (в кв. „Калето“ – над 40 дка), в разглеждания тук участък между устията на реките Тимакус и Цебрус (наред с Бонония и Рациария), е кастелът *Алмус* (Иванов 2003: 23). Тук той не е обект на представяне. Отстоянието между устието на р. Лом (*Almus*) на км 742 и р. Цибрица (*Cebrus*) на км 716 е някъде към 26 км, считано с извивките по дунавския бряг.

След военния център Алмус (Лом/Лом Паланка) в западна посока Иван Басанович попада през 1886 г. на останките на една римска

кула (вероятно стражеви *topourgion* - Карта 4, само точка) сред Долнолиневските лозя (Басанович 2020: 115, 117). На хвърлей място се е намирала и старата *Pomodiana* (Живков, Стоичков 2021: 603). Топосят (пътна станция/кастел) попада в землищата на селата *Лабейц* и *Чукан* – днес с. Станево (Карта 4, точка XIII). Отново според Басанович „гебелите римски зидове“ в м. „Малмене“ са били погложени на разрушение (Басанович 2020: 115), а малко по-късно Б. Дякович отбелязва, че е бил видим дълъг насип, а в центъра му – останки от четвъртата сграда (Дякович 2020: 27). През 60^{-те} години на XX в. тук е имало гранична застава. При сондажи е достигната масивна крепостна стена, а централната постройка имала размери 9 на 18 м; датировката препраща към края на III и IV в. Помодуана обхващала площ около 4 дка (Иванов, Стоичков 1988: 113). Предполага се, че кулата е функционирала самостоятелно към втората половина на IV в. (може би реконструирана по Юстинианово време). След иманярска инвазия с тежка техника в „Малмене“ през 2019 г. Владислав Живков извършва спасителни разкопки (Живков 2021: 603-604). През 2021 г. сред руините на пещ тук бе открита и част от лява бронзова позлатена глан, подготвена за претопяване.

През обширното заблатено поле („Блатото“), при вливането на р. Цибрица в Дунава (716 км), на десния бряг се е намирал гарнизонният център *Cebrus/Kέβροος* (до с. Горни Цибър/Цибар варош). Лагерът (Карта 4, точка XIV) вероятно бил изграден на по-високата дунавска тераса (при с. Горни Цибър). През септември 294 г. маршрутът на император Диоклециан не подминал и кастела (Велков 1959: 77). Оттук е имало пряка видимост източно към кулата/кастел на споменатата *Помодуана* през ниския равнинен терен на обширното заблатено поле („Блатото“) при речното устие. Това осигурявало по-ефективна защита на южния бряг срещу островите откъм северното крайречие – удобно място за евентуално нежелано форсиране на лимесната линия от варварите.

Като изключим корпуса от обемни трудове, посветени например на *Рацария*, *Бонония* и отчасти *Алмус*, както и немалко частни археологически публикации (а и конкретни краеведски изследвания), може да се обобщи, че засега липсват по-обхватни изследвания (извън изпъкващите градски или военни бази) конкретно за този дунавски участък. Източно по Дунав археологическата картина е по-позната: има обзорни изследвания за Августа, Нове, Дуросторум и пр. и пр. Към споменатите три значими центъра по протежение на 130 км по

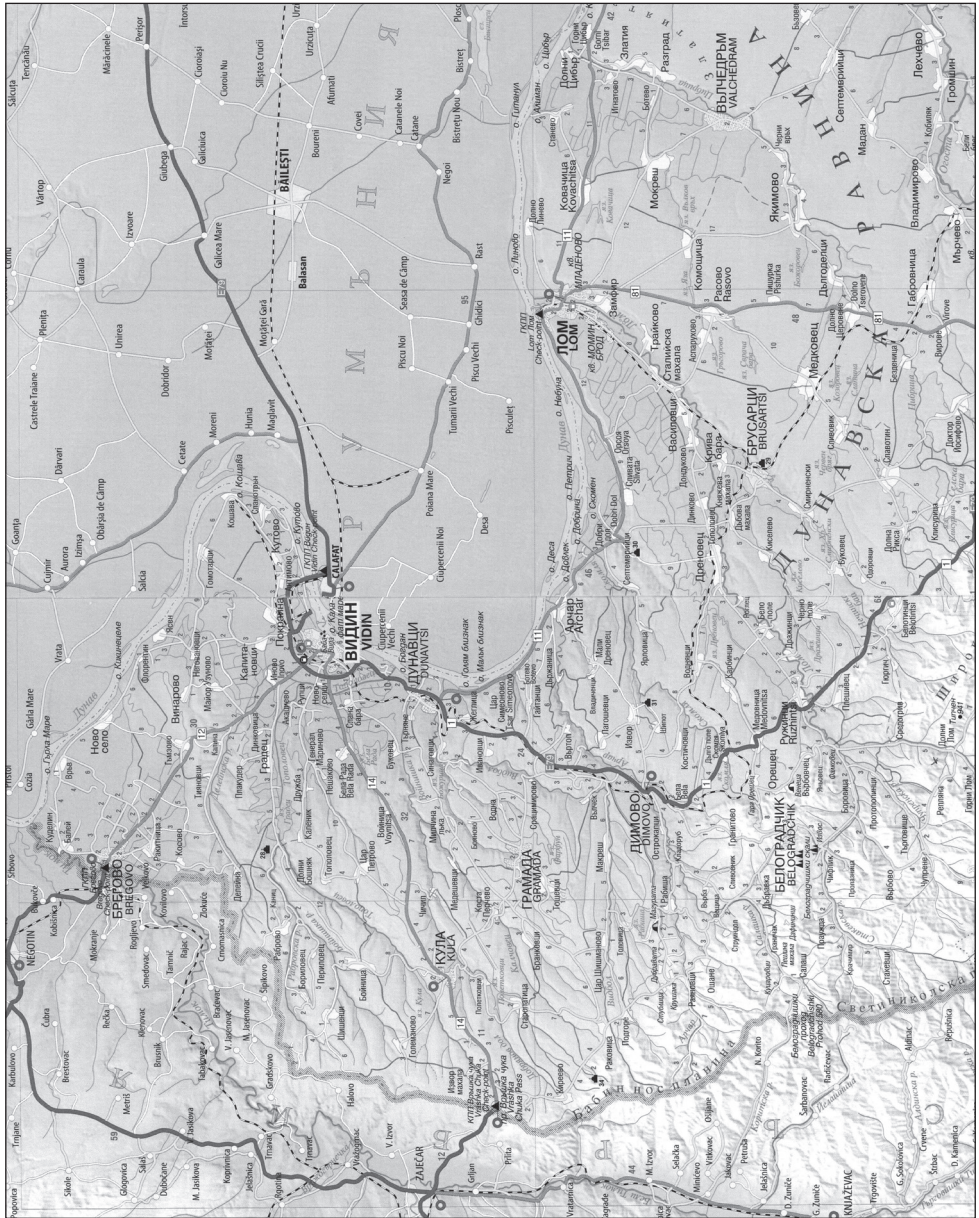
речното течение, може да се добави информация за още 14 по-малки или големи кастели плюс фрагментарни/опосредствени данни за още четири кули/станции (открити засега). Природните капризи, човешките намеси, както и трудностите около датировката на обектите в един широк по време и размирен в исторически смисъл диапазон (между II/III в. и горна граница шестото столетие) поставят пред учените още много загадки за разрешаване.

Библиография:

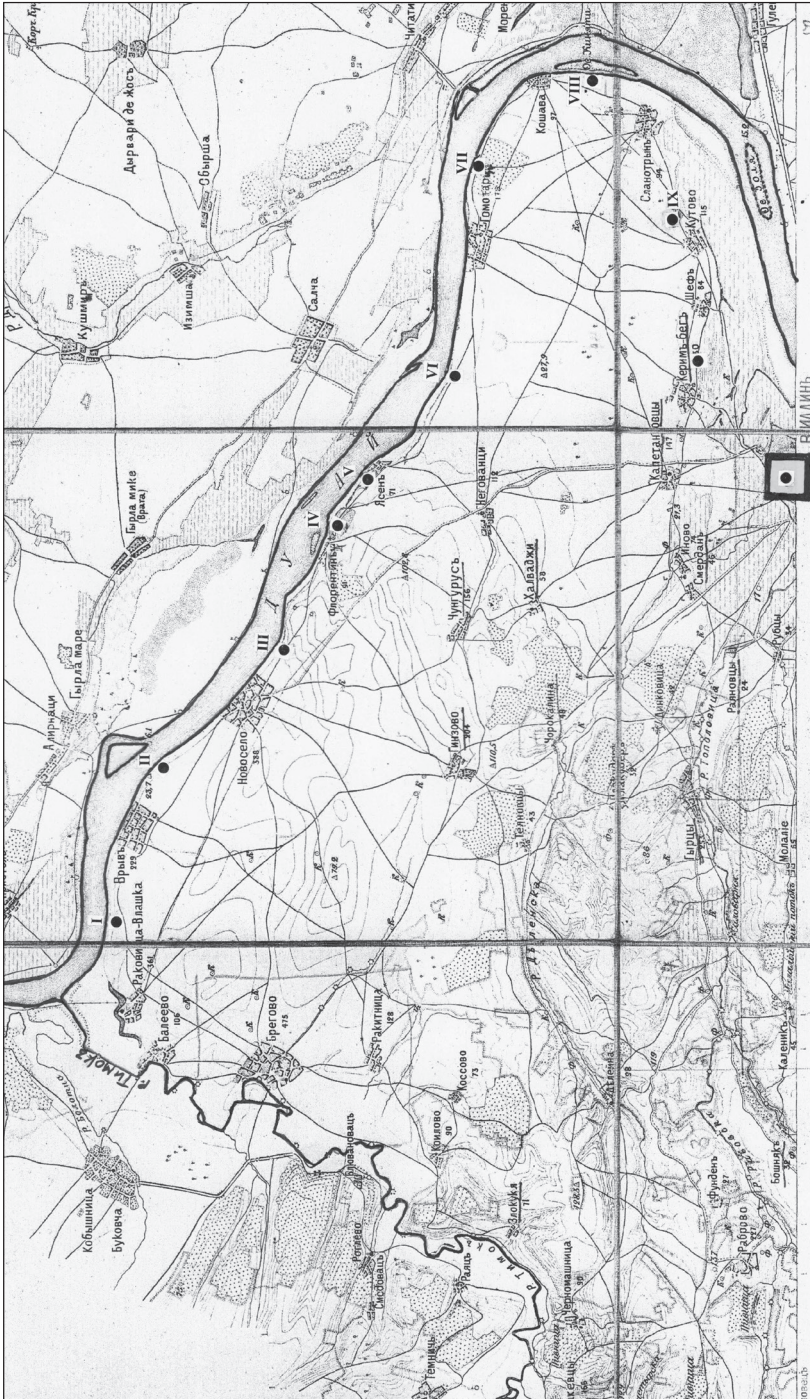
- Александров, Ст., Динчев, В., Христова, Т., Филипова, Ф., Цветков, И., Миланова, О., Казашки, Н., Манев, А. (2011). Спасителни археологически проучвания в м. Гриндур, землище на с. Антимово, Община Видин. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 107-110.
- Александров, Ст., Филипова, Ф., Казашки, Н. (2016). Издирване на археологически обекти по брега на р. Дунав от устието на р. Тимок до устието на р. Скомля в общини Брегово, Ново село, Видин и Димово. *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 807.
- Атанасова, Й. (1984). Пещи за строителна керамика от римската епоха във Видинско. *Известия на музеите в Северозападна България* 9, 49-59.
- Атанасова-Георгиева, Й., Митова-Джонова, Д. (1985). Антична пластика от Видинския музей. София: Септември.
- Басанович, Ив. (2020). Към епиграфиката и археологията на Горна и Долна Мизия. София: Шамбала, 92-119 (оригинален текст в: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XI. София, 1894, 55-67).
- Бешевлиев, В. (1955). Латинските местни имена в Мизия и Тракия. *Известия на археологическия институт*, Т. 19, 279-303.
- Велков, В. (1959). Градът в Тракия и Дакия през Късната Античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. София: БАН.
- Димитров, Д. П. (1946/47). Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. *Годишник на СУ-ИФФ*, Т. 43, 1-62.
- Динчев, В. (2002). Рацария (Ratiaria). В: Иванов, Р. (състав. и ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, Т. 1. София: Иврай, 13-28.

- Динчев, В., Даскалов, М., Нехризов, Г., Филипова, Ф., Николаева, А., Цветков, И. (2004). Теренни обхождания по проектното трасе на обходния път за „Дунав Мост 2“ в района на гр. Вудин. *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* София, 102.
- Динчев, В., Николаева, А. (2005). Аварийни археологически проучвания в м. Лозята край с. Покрайна, област Вудин, през 2004 г. *Археологически открития и разкопки през 2004 г.* София, 165.
- Динчев, В. (2006). Римска гранична наблюдателна кула в района на Вудин. *Археология*, по. 1-4, 171-179.
- Добруски, В. (1890). Археологически издирвания в Западна България. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* II. София, 1-45.
- ДОВОС на инвестиционно предложение за „Модернизация на железопътна линия Вудин – София: железопътен участък I: Вудин – Медковец“. (2022). София, 1-401.
- Дякович, Б. (2020). Бележки по археологията на крайдунавска България. София: Шамбала, 15-82 (Вж. и в: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XVI и XVII. София, 1900, 117-178).
- Живков, Вл., Стоичков, В. (2021). Антична крепост в м. Мал Тепе (Помодиана), с. Станево, общ. Лом, обл. Монтана. *Археологически открития и разкопки през 2020*, кн. II. София, 603-605.
- Иванов, М. (2003). Алмус (Almus). В: Иванов, Р. (състав. и ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, Т. 2 [Българска историческа библиотека]. София: Иврай, 23-26.
- Иванов, Р., Стоичков, В. (1988). Теренно обхождане на Долнодунавския лимес в участъка между Рацария и Цебрус. *Археологически открития и разкопки през 1987 г.* Благоевград, 113.
- Иванов, Р., Стоичков, В. (1992). Долнодунавският лимес от Дортикум до Бонония. *Военноисторически сборник*, по. 1, 76-93.
- Иванов, Р. (1999). Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София: Аlea.
- Иванов, Р. (2003). Дортикум. В: Иванов, Р. (състав. и ред.). Римски и ранновизантийски селища в България, Том 2 [Българска историческа библиотека]. София: Иврай, 11-17.
- Иванов, Г., Иванова, Н., Филипова, Ф. и др. (2016). Издирване на археологически обекти по протежение на железопътен участък Вудин – Медковец. *Археологически открития и разкопки през 2015 г.* София, 807-810.
- Каниц, Ф. (1995). Дунавска България и Балканът. Т. 1. София: Борина.
- Кузев, А., Гюзелев, В. (съст.) (1981). Български средновековни градове

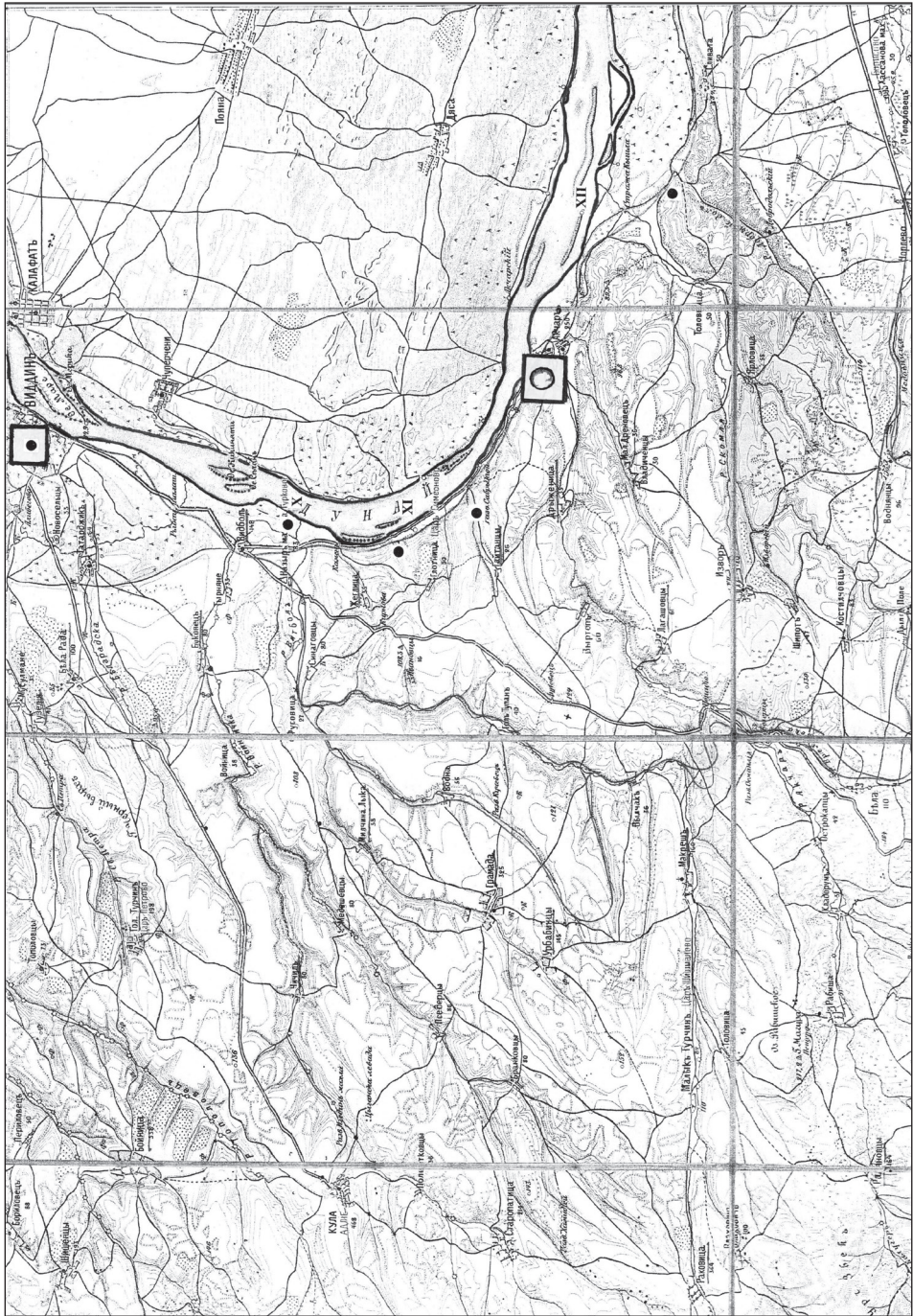
- и крепости, Т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна: Г. Бакалов.
- Лука, К. (2012). Издирвания на археологически обекти на територията на област Видин. *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 508-510.
- Митова-Джонова, Д. (1959). Пещ за керамични произведения от Ново село, Видинско. *Археология*, по. 1-2, 79-80.
- Станчев, Ст. (1959). Църквата в Ботево, Видинско. *Археология*, по. 3-4, 70-75.
- Стоичков, В. (1994). Спасителни разкопки на античната крепост Помодуана. *Археологически открития и разкопки през 1992–1993 г.* В. Търново, 53.
- УВЕДОМЛЕНИЕ за инвестиционно предложение (2021) за модернизация на ж.п. линия Видин – София: ж.п. участък I: Видин – Мегковец. София, Ж.П. Инфраструктура – Централно управление, 1-22.
- Чанева - Дечевска, Н. (1999). Ранно-християнската архитектура в България IV–VI в. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.
- Ćurčić, Sl. (2010). *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent.* New Haven/London: Yale University Press.
- Honigmann, E. (ed.) (1939). *Le synekdèmos d’Hiérokès et l’opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae/Forma Imperii Byzantini – Fasciculus I].* Bruxelles: Éditions de L’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves.
- Ivanov, R. (ed.) (2018). *Roman Cities in Bulgaria, Vol. 2,* Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publ. House of BAS.
- Mitova-Džonova, D. (1986). Stationen und Stützpunkte der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III.* 13. Internationaler Limeskongreß, Aalen, 1983, Vorträge. Stuttgart: Konrad Theiß Verlag, 504-509.
- Procopius Caesariensis (1964). *De Aedificiis Libri VI* (Hrsg. J. Haury), Vol. 4. Leipzig: Teubner.
- The Roman Danube Limes (2022). *A Guide. Part VIII – Bulgaria (Living Danube Limes).* Krems.
- Velkov, V. (1980). Der Römische Limes in Bulgarien während der Spätantike. In: *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies (by V. Velkov).* Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publ.

Карта 1. Географски обхват на изследвания район.

Карта 2. Австро-унгарска полева карта (Artaria, Wien 1882).

Карта 3. Австро-унгарска полева карта (Artaria, Wien 1882).

Карта 4. Австро-унгарска полева карта (Artaria, Wien 1882).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

РАННОХРИСТИЯНСКАТА БАЗИЛИКА № 5 В ЮГОИЗТОЧНАТА
ЧАСТ НА КЪСНОАНТИЧНИЯ ГРАД ЗАЛДАПА
(ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ)¹

ЙОТО ВАЛЕРИЕВ
(ОКИ „Музеен център“ – Созопол)

Keywords: Scythia Province, Zaldapa, early Christian architecture.

Към раннохристиянските археологически структури от късноантичния град Залдапа (община Крушари, област Добрич) се числи една значима по размери сграда в югоизточната част на укрепената територия на града. Първоначално и на основата на данните от налични и взети в периода 2007–2016 г. сателитни снимки на софтуерната програма за географска информация *Google Earth* тази сграда бе установена като археологическа структура, напомняща скъсена базилика.

Археологическият обект между селата Абрим и Добрин, община Крушари, област Добрич, вече от 60–70 години убедително се идентифицира с познатия от писмените извори късноантичен град Залдапа, който е бил един от епископските центрове в ранновизантийската провинция Скития през VI в., подчинени на митрополита на Томис (днес Констанца, Румъния) (Торбатов 2000: *passim*).

При сравняване със заснеманията на Карел Шкорпил от края на XIX в. на югоизточната част на укрепения град, на една от скициите-планове е различима сграда, за която може да се предположи, че е

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания на автора по проект „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV-VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

имала представителна архитектура. Вече в посветената на Залдана (тогава определяна като Абритус) публикация на Шкорпил от 1905 г. е отбелязано наличието на сграда с означението 'G' тъкмо в югоизточната градска част, точно в зоната, където си личи в негатив голямата като площ археологическа структура. Карел Шкорпил поставя сграда 'G' източно от главната градска улица, която свързва южната порта с двете порти в северната част на града (Шкорпил 1905: 496, Таб. СХI–с).

Проучването на Базилика № 5 и други структури в югоизточната част на Залдана започна през 2019 г. и продължава към момента благодарение на финансовата и логистична подкрепа на община Крушари. Още първите сондажи потвърдиха хипотезата, че сградата е раннохристиянска базилика, която получи пореден № 5 (Фиг. 1) (Валериев 2019: 739-741; Валериев 2020: 665-667). Зидовете на базиликата са частично запазени в субструкция, а някои са ограбени като строителен материал в Ново време до стерилна почва.

Градежът на фундаменти на базилика № 5 е от ломени и обработвани камъни на калова спойка. Зидовете са широки 0,80 м. На места за погравняване са използвани фрагменти от строителна керамика. На този етап от проучването няма данни за градежа в суперструкция на самата базилика. Подовото покритие е било от тухли, положени върху жълта глина. Покривът на базиликата е бил дървен, покрит с керемиди – тегули и имбрекси.

На този етап цялостно е проучена запазената в субструкция (шир. 0,80 м) полукръгла апсида на базиликата (Фиг. 2). Изградена е от дребни и средни ломени камъни на глинена спойка и пълнеж също от дребни и средни камъни.

В олтарната част бе разкрит гъбовидно извит зид от споени с кал дребни и средни по размери ломени камъни (запазени са два реда от градежа) и фрагменти от керемиди. На места този зид е измазан с бял хоросан, примесен с дребни фрагменти керамика. Зидът заема централната част на апсидното пространство. Неговата ориентация следва ориентацията на апсидата и може да се допусне, че е част от недобре оформен синтрон.

Базиликата е без конструктивно свързан с нея притвор.

В процес на проучване, северно, западно и южно от базиликата е оградено с каменен зид пространство. Установено бе, че това пространство северно и западно от базиликата е настлано с варовикови плочи, а югоизточно от базиликата – с тухли. Възможно

е ограденото пространство около самата базиликата да е имало функцията на притвор.

Северно от зида, ограждащ пространството около базиликата, бе проучено частично запазено монолитно каменно съоръжение – вероятно варовиков басейн (Фиг. 3). Частично бе проучена източната част на помещението, в което е разположено каменното съоръжение-басейн. Покривът на помещението е бил гървен, покрит с керемиди. В пластове с деструкции бяха открити малко на брой фрагменти битова керамика от V–VI в. Наблюденията върху архитектурата и стратиграфията на помещението, в което е разположен каменният басейн, показват два етапа на използване на помещението: един преди изграждането на базиликата (IV–V в.) и един синхронен с нейното съществуване.

Според стратиграфските наблюдения, плод на резултатите от досегашните археологически проучвания, базилика № 5 в Залдана е била изградена през VI в. и вероятно е най-късната раннохристиянска сграда на територията на града. Тя се появява върху по-ранни структури от IV – първата половина на V в.

Сградата е скъсена трикорабна едноапсидна базилика, която е ориентирана по надлъжната си ос запад – изток с 15° градус отклонение на изток – североизток.

Досегашните наблюдения върху архитектурата на базилика № 5 показват, че в първия строителен период е изградена малка базилика със скъсен наос и без нартекс. В следващия строителен период северно, западно и южно от базиликата е изграден зид около пространство, настлано с варовикови камъни и тухли. Засега не е изяснено как тези структури се отнасят към базиликата от изток. Базилика № 5 заедно с прилежащото към нея оградено пространство е с обща дължина 21 м и ширина 17,50 м.

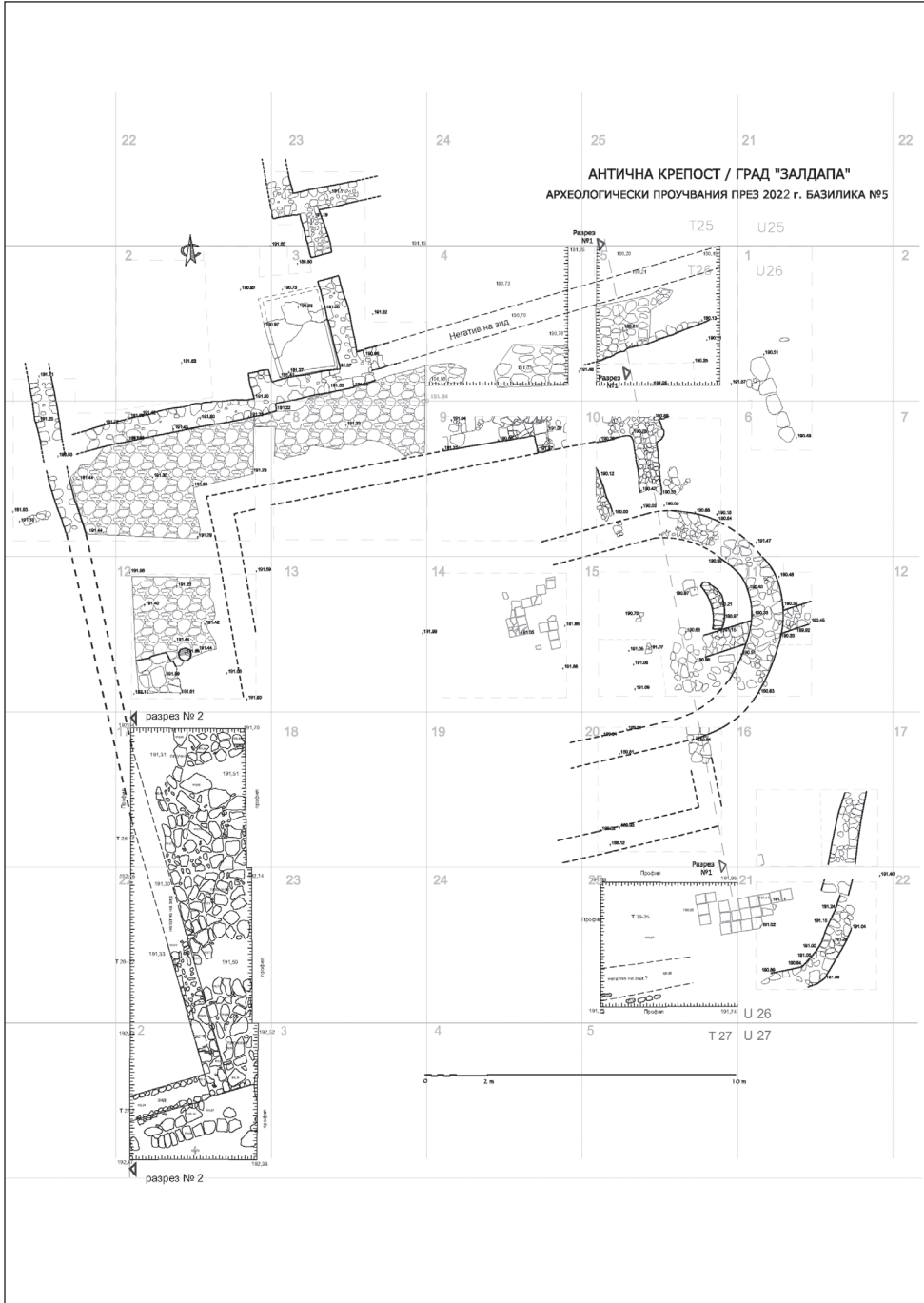
В третия строителен период вероятно западно от ограденото пространство на базиликата е изграден атриум.

Базилика № 5 е със скъсен наос, което е характерно за строителството на раннохристиянски базилики през VI в. Функционално може да бъде определена като квартална църква, която е обслужвала населението в югоизточната част на града.

При проучванията са открити над 50 броя медни и бронзови монети от периода между II и VI в.: една на император Антонин Пий (138–161), 39 броя късноримски от IV–V в., както и четири византийски от VI в.

Библиография:

- Валериев, Й. (2019). Залдана – раннохристиянска базилика № 5. *Археологически открития и разкопки през 2019 г.* София, 2020, 739-741.
- Валериев, Й. (2020). Залдана – раннохристиянска базилика № 5. *Археологически открития и разкопки през 2020 г.* София, 2021, 665-667.
- Торбатов, С. (2000). Късноантичният град Залдана. София: Аlea.
- Шкорпил, К. (1905). Некоторые из городов Восточной Болгарии. *Известия русского археологического института в Константинополе*, 10, 443-502.

Фиг. 1: План на Базилика № 5.

Фиг. 2: Апсидата на базиликата – поглед от юг.

Фиг. 3: Каменното съоръжение северно от базиликата – поглед от изток.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJCEV"

Tome 103 (22)

СТОЛИЦАТА „ПЪТУВА“ КЪМ ГРАНИЦАТА: ВНОС НА АЖУРНИ
ПЛОЧИ ЗА БАЗИЛИКИТЕ ОТ ГРАНИЧНАТА ЗОНА МЕЖДУ
СКИТИЯ И ДОЛНА МИЗИЯ (V – VI В.)¹

АЛБЕНА МИЛАНОВА

(Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев“ към
СУ „Св. Кл. Охридски“)

Keywords: architectural sculpture, *transennae*, Early Byzantine basilicas, marble distribution

Ажурните презградни плочи, наричани също *транзени*, са сред най-луксозните и сравнително редки паметници, свързани с каменно-пластичната украса на църковните интериори. Те са характерни за украсата на литургичното обзавеждане и архитектурните елементи на църквите предимно през V и VI век. В декоративния им репертоар се срещат различни комбинации на геометрични и растителни мотиви или „рибени люспи“ (Sodini 1984: 84-91; Varsanti 2004; Alpaslan-Doğan 2006: 189). Поради това, че са по-леки от грузи мраморни детайли, те могат да се доставят не само по море в крайбрежните центрове, но и във вътрешността на провинциите, пример за което са Царичин град, Струмица, Стоби, Саранга и др. (Niewöhner 2021: 157). Въпреки тези своеобразни „улеснения“ за разпространение, те остават най-рядко откриваните плочи. Причината е ограниченото им производство, дължащо се, от една страна, на по-голямата трудоемкост при изработването им в сравнение с плътните релефни плочи, което е било по силите само на добре школувани май-

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания, осъществени по проект на тема „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

стори, и от друга – на по-ограниченото търсене, защото е можело да си ги позволят само инвеститори с големи възможности.

От района, който е обект на изследване в проекта, т.е. граничната зона между провинциите Скития и Мизия, до скоро бяха известни само четири примера: от епископските базилики в Истрия (Вонегри, Іаџси 2007: 58-63, pl. XXXI-XLII) и Томи (Radulescu 1966: 69-70, figs. 45-46) (*фиг. 1, 2*), от базиликата в м. Пиринч тене във Варна (Досева 2005: 21) и базилика № 1 в Залгана (*фиг. 3*). Последните две са разкрити преди повече от един век от К. Шкорпил (Шкорпил 1907: 7-8; Шкорпил 1910: 14-21). Данните за ажурни плочи от тяхната украса са останали непубликувани и се откриват само в архива му². Дори да разширим периметъра до цялата територия на съвременна България, към този кратък списък можем да добавим само още три примера, известни от 70-те и 80-те години на миналия век (*фиг. 4-5*)³. Те произхождат от базиликата в укрепения античен град Строгозия в дн. Плевен (Ковачева 2008: 114), от базилика № 2 извън крепостните стени на Никополис ад Нестум в района на Гоце Делчев (Попова 1979: 97; Попова 2011: 269-272, обр. 4, 5, 7; Петрова 2017: 239-240, фиг. 19) и вероятно от Филипополис/Пловдив, където обаче не са част от олтарни презгради⁴. Като цяло, влагането на ажурно работени детайли

² Научен архив БАН, Фонд 165 К, оп. 1, а. е. 519, л. 34-35, а. е. 541, л. 31. Те са направени частично достъпни за научната общност чрез монографията на С. Торбатов, където е представен профил на една такава плоча от Залгана (Торбатов 2000: 55-56, обр. 30,₃) и две статии, където са публикувани някои палметни и племенични елементи (Досева 2005: 21; Atanasov, Valeriev 2021: 61, fig. 25a-c).

³ Една плоча от Марцианопол (Девня) е неправилно отнесена от някои автори към групата на ажурните плочи (Петрова 2017: 240; Atanasov, Valeriev 2021: 58). В действителност тя е изработена в нисък релеф, но в декора ѝ са използвани мотиви, които са характерни и за транзените – своеобразна псевдо-транзена, както става ясно от изображението и текста на статията на Ива Досева (Досева 2005: 21-22), върху която се позовават следващите автори, като я интерпретират погрешно.

⁴ При направена справка в първичната публикация (Vospashieva 2002) се оказва, че в т. нар. Малка базилика няма ажурни презгради, каквито по погрешка са коментирани от Ива Досева (Досева 2005: 21). Вероятно става въпрос за един фрагмент, открит в близост до нар. сграда Ирину (Боспачиева, Коларова 2014: 232, п. 8), изгълнен в смесена техника – широки плътни части и наченки на ажурни ленти, които може би са оформяли решетъчен мотив и произхожда от жилищен, а не от църковен контекст. Подобни композиции са популярни от втората половина на III–IV в. Сведения за два ажурни фрагмента, вероятно от прозорец, са открити при проучванията на Голямата базилика в града (за тази непубликувана информация изказвам благодарност на г-р Станислав Станев и доц. Ива Досева).

в украсата на ранните църковни сгради в диоцез Тракия е по-скоро изключение (Вж. карта – *фиг. 6*).

Тази скромна колекция почти се удвои в последните няколко години. При разкопки през 2022 г. на хълм над Варненското езеро, в землището на с. Звездица, намиращо се на няколко километра от гр. Варна, екип от Варненския археологически музей започна разкриване на базилика, регистрирана още от К. Шкорпил. Сред богатата ѝ мраморна украса са открити и ажурни плочи (*фиг. 7*). Изграждането на църквата е отнесено към VI век и е изказана хипотеза, че тя е била част от манастирски комплекс⁵.

Също през 2022 г., при работа във фонда на Исторически музей-Балчик, екипът на настоящия проект откри елементи от ажурни плочи, които произхождат от археологически проучвания през 70-те години на XX век, извършени в границите на късноантичното укрепление на възвишението в кв. Хоризонт според информацията в музейните инвентарни книги (*фиг. 8*). Други мраморни детайли, съхранявани в същия музей (плочи от стенна мраморна облицовка, фрагменти от плътни презградни плочи, от коринтски капител и от профилирана каса на врата) са убедително свидетелство на наличието на луксозно изпълнена ранновизантийска християнска постройка⁶. За съжаление, липсват по-сигурни податки за нейната локализация. Екипът, който проучва през последното десетилетие ранновизантийската крепост на това място, засега не е регистрирал никакви следи от християнски храм⁷. Съществуващите резерви към акуратността на теренна-

⁵ Резултатите от археологическото проучване предстои да бъдат публикувани в том от поредицата „Археологически открития и разкопки през 2022 г.“. Представената информация е въз основа на постер „Раннохристиянската църква край с. Звездица, Варненско“, представен от В. Тенекеджиев, Е. Мирчева и Ал. Минчев на годишната изложба „Българска археология 2022“, открита в НАИМ-БАН в началото на 2023 г.

⁶ Изказвам дълбоката си благодарност на колегите от ИМ-Балчик и лично на неговата директорка г-жа Радостина Енчева за оказаното пълно съдействие и предоставената възможност да работим с музейната документация и материалите от фонда.

⁷ Освен липсата на такава информация в ежегодните отчети за проведените теренни проучвания в България, редовно публикувани в поредицата „Археологически открития и разкопки“, ръководителят на екипа гл. ас. г-р Чавдар Кирилов ме увери в липсата на каквато и да било следа от такава сграда и изказа предположение, че е възможно съхраняваните във фонда на АМ-Балчик каменно-пластични детайли да са погрешно заведени като произхождащи от кв. Хоризонт. Използвам възможността да му изкажа благодарност за споделените с мен на-

та археологическа документация от провежданите през миналия век разкопки в Балчик (античния Дионисополис) правят крайно несигурен произхода на откритите във фонда на музея в Балчик каменно-пластични материали. Все пак ранновизантийска църква безспорно е съществувала някъде в късноантичния Дионисополис, в което убеждават и откритите елементи от мраморната ѝ украса. При това, те са с много старателно полирана повърхност, което подсказва добавка от голям център – Константинопол. В подкрепа на това предположение ще припомним едно кратко сведение, свързано с проучванията на румънски археолози през 30-те години на XX век. по време на окупацията на Южна Добруджа. В публикувания през 1938 г. географско-исторически обзор на Добруджа се споменава, че „на акропола на Дионисополис наскоро са проучени стените на голяма християнска базилика“ (Vulpe 1938: 344).

При възобновените през 2014 г. от проф. Г. Атанасов, доц. В. Йотов и гл. ас. д-р Йото Йотов разкопки в Залдана в землището на с. Добрин, община Крушари в област Добрич, а след 2018 г. и от международен екип, в още две от базиликите там (№ 2 и № 3) беше констатирана употреба на ажурни плочи (*фиг. 9-11*) (Atanasov, Valeriev, Yotov 2017: 124-125; Moreau, Atanasov, Beaudry 2020: 45, fig. 14). Нови елементи от такава украса бяха открити и при повторното проучване от същия екип между 2016-2018 г. на разкопаната от К. Шкорпил (Шкорпил 1907), а през 1938/9 г. – и от румънски археолози базилика № 1 (Atanasov, Valeriev 2021: 57-59, fig. 24) (*фиг. 12*). С това Залдана се превръща в единствения досега град от всички провинции на диоцез Тракия, при който има употреба на транзени в повече от една църква, а именно в три от известните досега пет базилики. Те отсъстват само в базилики № 4 и № 5. Липсата им в базилика № 4 вероятно има отношение към времето на нейното изграждане около един век по-рано от останалите. Според проучвателите ѝ тя е издигната във втората половина или към края на IV век (Атанасов, Валериев 2018: 247; Atanasov, Valeriev 2020: 34), т.е. само няколко десетилетия след основаването на укрепения център на това място в първата половина на века, когато той все още няма градски статут и облик, а функционира като военна база, убежище за околното селско население.

блюдения. Същевременно, част от хълма е заета от нови жилищни и стопански постройки и не е изключено, ако е имало базилика, тя да се намира под тях, а откритите детайли да са били разнесени наоколо и така да са попаднали сред находките на проучени сектори от ранновизантийската крепост в кв. Хоризонт.

ние и прогребоволствено средище за граничните крепости по река Дунав със скромно присъствие на цивилно население (Динчев 2009: 433-434). Ролята му на военно-снабдително средище през IV-първата половина на V век би обяснила липсата на луксозно украсени храмове там. Отсъствието на ажурни елементи от базилика № 5 се дължи на това, че тя пък е най-късната от всички християнски храмове в Залгана и е построена непретенциозно – с камъни на глинена спойка, т.е. възможностите на инвеститорите са били ограничени (*Вж. статията на Й. Валериев в този сборник*). При останалите три базилики – №№ 1, 2 и 3 – сходствата в откритите ажурно изработени плочи (*фиг. 3, 9-12*) подсказват, че тези големи и богато украсени храмове са част от обща строителна програма.

След тези предварителни и насочващи бележки, идва ред и за **целта** на настоящия текст, а именно да се очертаят някои специфики на контактите *столица – провинция* в ранновизантийската епоха и конкретните условия и резултати от тяхната реализация за християнската култова среда в граничната зона между провинциите Скития и Долна Мизия, въз основа на анализа на мраморните транзени от Залгана. Териториалното разпространение на транзените позволява да се направят изводи за посоките и интензивността на столичните влияния в художествения и религиозен живот на долнодунавската граница, за императорската политика към нея, за мащабите и динамиката на византийското присъствие (или поне влияние) там и за активността на епископската институция. Въпреки че проучването ми върху архитектурната скулптура от Залгана е в начален етап⁸, могат да бъдат направени някои предварителни наблюдения, въз основа на които да се постави въпросът за произхода и доставката на този тип луксозни материали, за тяхното „пътуване“ от столицата Константинопол към неспокойната гранична зона с *raх barbarica*, или от действащите в близкия черноморски район традиционни ателиета за архитектурна украса с голямо реноме, например Одесос и Марцианопол, към тези във вътрешността.

На първо място, следва да отбележим, че сред откритите ажурни плочи се разграничават няколко групи в зависимост от тяхната рамка, вида на мотивите и начина на композиране. Според рамката, ажурните плочи от Залгана могат да се разделят на две групи. Към

⁸ Изказвам огромната си благодарност към Георги Атанасов, Валери Йотов и Йото Йотов за предоставената възможност за обработка на каменно-пластичните материали от базиликите в Залгана.

първата принадлежат тези с декорирани рамки. Те са в един единствен вариант: с украса само върху едната страна, състоящата се от трансформиран до неузнаваемост лесбоски киматион, превърнал се в един ред редуващи се дебели и островърхи листа, изпълнени в плосък нисък релеф (*фиг. 13*). Трябва да се подчертае, че ажурни плочи от този тип – с украсени рамки – не се срещат никъде другаде в Добруджа, а и в българските земи изобщо. Те са характерни само за най-престижните изделия в Константинопол и Равена (*фиг. 14-15*), или за някои важни центрове като провинциалната столица на Епир – Никопол, където обаче техниката на изпълнение не само на основната композиция, но и на мотивите върху рамката се доближава до ажюра (*фиг. 16*) (Скалка 2020: 304-309, figs. 1, 2, 9-11). Освен с по-семплата стилистика, рамките от Залдана се отличават със своята редуцирана система на украса, включваща единствено реда кими, без обичайното „дублиране“ от растителна гирлянда и астрагален низ (срв. *фиг. 13 и 14-16*). По своята опростеност, примерите от Залдана показват близост със серия паметници в Епир като базилика D в Никопол, тези в Ладохори, Опайя и фрагменти от Византийския мюзей в Янина (*фиг. 17*), приемани за местно имитативно производство (Chalkia 2020: 308-310, figs 13-16).

Към втората група принадлежат ажурните плочи с неукрасена, само профилирана рамка и те са преобладаващи. Според наличието или отсъствието на плътни, неажурни участъци при връзката на рамката с орнамента са налице два варианта. При първия (вариант А), ажурните „люспи“ започват направо от рамките (*фиг. 18*). Те се характеризират с по-дебели краища. Предполагам, че са били част от страничните части от север и юг на канцела, парапетите на галериите или от прозорците. Подобни примери се срещат главно в западните части на Балканите, като базилика № 2 до Никополис ад Нестум (*фиг. 5*), църквата на 15-те Тивериуполски мъченици в Струмица, тези в Горица, Винаца, епископските базилики в Баргала, в Конюх (Филипова 1997: TXLIV) (*фиг. 19-20*). При втория вариант (Б) между рамката и първия ред ажурни елементи има плътна част от плочата, която е двустранно украсена със слабо моделирани или гравирани мотиви – свързани полукръгове с растителен орнамент между тях (*фиг. 20*).

Според декоративните мотиви, плочите от Залдана се делят също на два основни вида. Първият е представен от тези, чиято украса се състои от един единствен вид мотиви – т.нар. „рибени люспи“, или още *opis ravanaset* (*фиг. 22*). Дебелината на плочите в зоната на

орнаментата варира между 3 и 6 см, в зависимост от което може би са имали различно място в църквата. Вторият вид украса се състои от по-сложни композиции, които е трудно да бъдат възстановени с точност. В основата на техния декор е филигранното оформяне на композиции от преплетени кръгове, ромбове, многостени с вписани растителни мотиви или кръстчета (*фиг. 3, 8, 10-12, 23*). Понякога центърът е зает от голям венец, в който е вписан триумфиращ кръст, в чиито междурамия са поставени диагонално трилистници с върхове, насочени към центъра на кръста (*фиг. 12*). Поради двустранната моделировка на мотивите предполагам, че тези плочи са разделяли от запад бемята от наоса и са били „лицето“ на олтарната преграда. Отгоре са завършвали със свободно стоящи трилистни палмети, които са много по-фини (с дебелина от 0.7 до 1 см) в сравнение с останалите листни елементи от основната композиция, чиято дебелина достига 3.5-4 см. Декоративният ефект на така оформената своеобразна каменна дантела се е доближавал до този на ювелирните изделия (Sodini 1998: 306), напомняйки за канцелите от благородни метали в най-престижните храмове като столичната „Св. София“. Като най-близка аналогия на този „дизайн“, който се среща в олтарните прегради от базилики № 1 и № 3 в Залдана, се изтъква тази на епископската базилика в митрополията Томи (Atanasov, Valeriev, Yotov 2017: 124-125). Бордюрът от свободно стоящи фини трилистници върху горната рамка издава безспорно сходство между тях. Но по отношение на композицията на централното пано ми се струва, че примерите от Залдана (или поне някои от тях) се доближават до декоративната концепция на луксозните плочи от Константинопол, Равена, Никополс в Епир (*фиг. 14-16*). Откритите в Залдана разнообразни като вид, форма и размери палмети, различните закръглени и полигонални рамки, свързващите ги възли (*фиг. 3, 10-12, 23*) издават далеч по-усложнена орнаментална композиция в сравнение с доста изчистения десен от редици свързани кръгове, в които са вписани еднородни кръстове и трилистници в Истрия (*фиг. 1*).

С изключение на плочите, украсени с мотив „рибени люспи“, констатираме слаба стандартизация в производството на ажурни плочи за разлика от плътните, при които са известни серийни производства, излезли от големите имперски ателиета, и на първо място от тези на о-в Проконес в Мраморно море. Това е характерно изобщо за продукцията на ажурни плочи в ранна Византия, където засега не са открити две напълно еднакви по вътрешната си украса изделия

(Barsanti 2004: 513). Сам по себе си този факт поставя въпроса за производството и разпространението им. Повечето изследователи отбелязват, че поради луксозната техника, скъпия материал и необходимите високи технически умения за изработката на ажурни плочи, тяхното производство е свързано изключително с Константинопол, откъдето са били разпространявани в Равена и в Източното средиземноморие (Barsanti 2004: 505-529; Alpaslan-Doğan 2006: 189; Marano 2018: 97; Foerster 1989: 1811).

Темата за „вноса“ на пластично украсени архитектурни детайли от константинополските ателиета към Черноморското крайбрежие не е нова нито за българската, нито за световната наука. Многократно е подчертавано, че проникването на константинополската каменно-пластична украса по Западночерноморското крайбрежие е естествена последица от сходството в църковно-административно отношение, географската близост и редовния морски транспорт в тази епоха (Обчаров, Ваклинова: 1978: 41, рис. 74-76; Barsanti 1988; Vanderheyde 2012: 8-9). Става въпрос за дистрибуция на продукцията на имперските ателиета, които работят на о-в Проконес в Мраморно море и чиято активност достига неподозирани мащаби в ранновизантийския период, особено в епохата на император Юстиниан I (527-565). И тук е нужно едно терминологично уточнение: за износ, за какъвто пише Клаудия Барсанти, може да се говори само условно, тъй като разнасянето на материали оттам става в границите на една държава и в този смисъл това е вътрешна търговия. При това тя е монополизирана от столицата и околностите ѝ, които снабдяват с архитектурни детайли строежи в различни части на империята. По-прецизно би било да се говори за доставка. Проконеските ателиета произвеждат стандартизирани типове архитектурни детайли за масово потребление, серийна продукция без особени художествени достоинства, носещи често марката на отделното ателие (отбелязана с гръцки букви алфа, делта, зета и омега и пр.). В същото време, за представителните постройки, особено на Константинопол (но не само), се създават нови типове луксозни изделия, каквито са например иновативните капители-кошница за „Св. Полиевкт“, за „Св. св. Сергей и Бакх“, за „Св. София“, „Св. Виталий“ в Равена, както и ажурните плочи. Оттам при големите строежи в столицата и провинциите се разпрацат понякога и екипи майстори, които да изпълнят необходимите работи на място. В каменоделските ателиета при проконеските мраморни кариери се изпълняват поръчки за пълното

или частично оборудване на сгради из различни краища на Византия. Най-цялостна представа за производството на каменно-пластични детайли, за транспорта им и степента на обработка в ателиетата към карьерите и в тези на мястото на строежа, предлага потъналият кораб при Марзамеми край източните брегове на Сиракуза. Неговото карго съдържа почти пълен набор от детайли за обзавеждането за една ранновизантийска базилика (Karitän 1980; Parabeni 2020). Важно е да се отбележи, че в този комплект, елементите на ордера като бази, колони и капители е трябвало да бъдат доставени като заготовки в различна степен на завършеност, докато плочите от олтарната преграда и амвона са били напълно готови (Parabeni 2020: 224). Това дава основание да се предположи, че ажурните плочи от базиликите в Северозападното Черноморие, които са предмет на това изследване, също са били доставени в завършен вид от столичните ателиета, още повече, че тяхната изработка е изисквала най-високи технически умения.

Източник на образци, Проконес провокира подражания в мрамор и в местни породи камък в малки и големи провинциални ателиета. Различното качество на работа, което можем да констатираме в Залдана въз основа на останалото видимо предварително разчертаване на орнамента по някои елементи, без полиране и дори добро заглаждане на повърхността (*фиг. 24*), големите вариации в дебелината на транзените (седем варианта), за каквото разнообразие няма функционална необходимост, опростените им рамки са все индикации, които не позволяват да се изключи напълно възможността някои да са местно имитативно производство. А че такава е имало в някои извънстолични византийски центрове, показват варовиковите варианти от манастира „Св. 40 мъченици“ в Саранда, Албания (Мицај et al. 2020: fig. 11) и една група с рамки, украсени само с киматион, подобно на тези от Залдана и с компромисно художествено качество от Епир (*фиг. 17*). В каменоделните на столицата на Епир са изработвани ажурни плочи по модели, зададени от столични ателиета и тяхната продукция е задоволявала нуждите на по-малки центрове във вътрешността, които нямат лесна комуникация с Константинопол (Chalkia 2020: 313-314, figs. 16, 20, 21). Допълнителен аргумент за възможността някои от разглежданите тук изделия да са работени в черноморския ареал, по-специално в Одесос/Варна, е наличието там на дълга традиция, както и в недалечния Марцианопол (Vaklinova 1984: 41). Трябва да се припомни и информацията от епиграфските паметници, които ни

осведомяват, че през VI век в Одесос е живял някой си Ювин, търговец на мрамор, или по-скоро каменоделец на мраморни изделия (Бешевлиев 1983: 26-27). Въпреки приведените данни за евентуално местно производство на част от ажурните плочи в черноморските ателиета, която хипотеза не можеше да се отхвърли априори, струва ми се, че тя е малко вероятна. Липсата на изработени от местни материали (варовик) детайли, както и на драстични разлики в стилистиката, издават по-скоро индивидуални различия в нивото на техническото овладяване на пластичните изразни средства от отделните майстори и пренебрегването на някои довършителни етапи в обработката по полирането на детайлите, които са били несъществени за разположените на по-малко видими места плочи. Затова смятам, че най-дебелите транзени тип „рибени люспи“, чиято повърхност е и най-грубо обработена, са стояли на високите прозорци, разположени в горните части на извисяващия се централен кораб.

Константинополският произход на ажурните плочи в базиликите от граничната зона между провинциите Скития и Втора Музия се подкрепя допълнително от големите сходства в мотивите и стила на изработката при втората група транзени – тези, чиято композиция е изградена от флорално-геометрични елементи и кръстове (*фиг. 1-4, 7-12, 23*). Тяхното разпространение надхвърля непосредствения периметър на евентуално снабдяване от черноморските ателиета във Варна – Марцианопол, тъй като се откриват не само в крайбрежните центрове – Истрия, Томи, Дионисополис и района на Одесос, но и във вътрешността на провинциите – Залгана (Скития) и още по-далеч на запад – в Сторгозия (Втора Музия). Близостта между литургичната „мебелировка“ на базиликите в Истрия и Залгана е видна и от други сходни елементи, например наверхията (ръкохватки-помели) на стълбчетата от канцелната преграда (*фиг. 25*)⁹. Може да предположим, че появата на транзени със сложно композирана украса на всички тези места е плод на единна мащабно планирана кампания за изграждане на престижни базилики в граничния регион (епископски – № 3 в Залгана и тези в Истрия и Томи¹⁰ или с друг специален патронаж, доколкото базилики №№ 1 и 2 в Залгана са единствените

⁹ Тези елементи са наричани „ябълки“ в нашата специализирана литература (Попова 2011: 273; Петрова 2017: 234, 239), вероятно поради превод от френски, където се употребява терминът *potteau*, означаващ помел или ръкохватка, но който фонетично и графично наподобява френската дума за ябълка – *potte*.

¹⁰ Въпреки че излиза от границите на очертаната зона на изследването, заслужа-

в цялата провинция Скития, които имат стенни или подови мозайки). За нуждите на тяхната представителна интериорна архитектура е направена обща поръчка и е организирана доставката на елементи на ордера (бази, колони, капители, корнизи) и на литургичното им обзавеждане, включително на преградни плочи (релефни и ажурни) от една серия. Любопитно е да се установи с каква цел, кога и от кого е предприета тази акция за насищане на градското и близкото извънградско (в случая с базиликите в м. Пиринч тепе и Звездица до Варна) пространство с християнски култови сгради, демонстриращи определено ниво, вкус и възможности.

В тази епоха инвеститори на подобни мащабни проекти са били единствено императорите и епископите (Sodini, Varsanti, Guidobaldi 1988: 310). Ако разгледаме възможността за императорски патронаж, най-общата датировка на представените ажурни изделия в V-VI век и конкретната регионална политическа ситуация поставят сред претендентите на първо място Анастасий I (491-518) и Юстиниан I (527-565). Дългогодишният проучвател на антична Варна, Александър Минчев, приема, че значителна част от църквите в Огесос и неговата околност са построени или преустроени предимно при император Анастасий I и тогава в украсата им, изпълнена с много вносни детайли от Константинопол и Проконес, са вложени значителни средства (Минчев 1986: 41-42). За дело на същия император се приема строежът, изработването на подовата мозайка и вътрешното оформление, включително с ажурни плочи, на базилика № 1 в Залдана (Торбатов 2000: 59; Popova, Atanasov 2017: 187; Atanasov, Valeriev 2021: 65). Поради почти идентичното интериорно планиране и декор на базилика № 3 от същия град, нейната реализация също би трябвало да се постави в годините на управление на този владетел. Известно е, че много от приписваните на Юстиниан строежи в района на Долния Дунав са дело на Анастасий (Cameron 1985: 219-220). Така изградената картина на активно строителство – военно и църковно – по отношение специално на Залдана (а и на Огесос) е все пак странна предвид факта, че се касае за район, в който се развиват някои основни събития от

ва да се отбележи, че базилика №2 в Сторгозия, която има идентична ажурна канцелна преграда, също е епископска. Характерът на елементите, от които е композирана и тяхната датировка биха могли да бъдат основание за преразглеждане на атрибуцията им към олтарната преграда от първия строителен период на базиликата, който е определен към IV до средата на V век (Ковачева 2009: 114).

бунта на Виталиан срещу Анастасий и може би дори тук е бил неговият ръководен център (Стойнов 2014; Moreau 2017: 191-194). Освен ако не се докаже, че строежите са реализирани преди 513 г. Подобно прецизиране на датировката обаче изглежда невъзможно, защото тя се основава на стилистичен анализ на мозайката в базилика № 1, която при това показва някои уникални черти без директни аналогии с познати паметници (Ророва, Atanasov 2017: 184-186). Самите автори допускат доза несигурност в нея, тъй като се базира само на цветна рисунка на К. Шкорпил, поради изгубения оригинал.

Вторият приведен аргумент за предположеното изграждане на базилика № 1 (а следователно и № 3) в Залдана от император Анастасий I е намереният негов *солид* под пода на базиликата (Atanasov, Valeriev 2021: 65). Тази ситуация определя управлението на Анастасий I като *terminus post quem* за нейното изграждане, но не и като сигурна датировка в този период (още повече, че монетите, особено златните, често се съхраняват и са в употреба доста след времето на тяхното отсичане).

Третият аргумент е свързан с по-общата констатация за обвързаността на Залдана, а и на двете провинции, с бунта на Виталиан. Всъщност той е контра-доказателство за твърдението, че активната строителна дейност там може да е дело на неговия противник Анастасий I, който няма контрол над този регион. Подобно заключение е още по-нелогично предвид установеният от авторите активен художествен афинитет между Константинопол и паметниците от Одесос-Марцианопол-Залдана (Ророва, Atanasov 2017: 186) в резултат на активни културни контакти, които трудно биха се реализирали в период на ярък антагонизъм, продължил пет години, две от които (513/4 – 515) в открит военен сблъсък между столицата и този граничен регион.

Условия за такива тесни връзки и художествен обмен се създават при управлението на император Юстиниан I, който полага специални грижи за стабилизиране на граничния регион, като създава през 536 г. нарочна военно-административна единица *quaestura Iustiniana exercitus*, по този начин насочвайки към него допълнителни ресурси от други провинции на префектура Ориент. В рамките на тази нова институция се изграждат и функционират финансови и транспортни механизми, чиято устойчивост гарантира византийския контрол на крайбрежието чрез отделни укрепени пунктове, дори след като империята губи тези си балкански провинции (Торбатов 1997, по-

спец. 85). Поставените в този период на регулярна основа връзки между Скития и Константинопол се доказват и от факта, че от известните досега тринадесет печати на лица, заемали длъжността *quaestor Iustinianus exercitus*, девет, т.е. 2/3, са от времето на император Юстиниан (Curt 2001: 185-186). Тези „разработени“ канали улесняват доставките на художествени изделия, още повече, когато те са свързани с утвърждаването на престижа на императорската власт, проектираща се в мраморните детайли – символи на сила и богатство. Одесос, седалище на квестурата и главно пристанище за осъществяване на доставките към вътрешността, включително и към Залдана, също преживява подем и се превръща в атрактивно място, привличащо нови и активни заселници от егейските острови и северните части на Мала Азия, които, от своя страна, допринасят за неговото социално-икономическо развитие. Те са предимно заможни хора, занимаващи се с търговия, корабоплаване и различни занаяти (Велков 1956: 110, 114; Бешевилов 1983; Минчев 1986: 42), намиращи добра среда за реализация на своите услуги и продукция в условията на активен морски обмен.

Описаната регионална обстановка при управлението на император Юстиниан I ми се струва по-подходяща за предприемане на широкомащабна кампания за изграждане на големи базилики, когато е било оставено и луксозното литургично и интериорно обзавеждане за тях, включително транзентите в Одесос, Дионисополис, Залдана, Томи, Истрия. Може би това е станало през 50-те години на VI век паралелно с интензивните строителни работи по изграждане и ремонтване на фортификационната система в североизточните части на Балканите, за които се предполага, че са в ход при окончателното нормализиране на ситуацията по Долния Дунав след 551 г., но преди разорителното нашествие на кутригурите от 558/9 г. (Торбатов 1997: 83 сл.), или едно-две десетилетия по-рано.

Доставката на мраморни изделия от императорските работилници, сред които и транзенти, съпътства стабилизирането на централната власт над граничната зона след 518 г., така както в Северна Африка или Италия и Адриатика тя следва ритъма на византийската реконкиста (Maganò 2018: 104). Мраморните детайли допринасят за създаването на монументална архитектурна среда, подчертаваща имперската мощ и величие в контролираните територии. Помоците и интензитетът на доставка на константинополска архитектурна скулптура позволяват да се проследи моментният интерес на импе-

рията към дадена провинция и нейната свързаност с Константинопол. Концентрацията на каменно-пластични декоративни изделия от проконеските работилници в крайбрежните райони и по протежение на важните сухоземни артерии, като *Via Egnatia*, или границата с номадския свят, каквато е периферията на степната зона в Крим (Bortoli-Kazanski 1981) или Долния Дунав, отразяват значението на тези пунктове за комуникационната система и защитата на империята. Илюстрация на този общ принцип е изследваното тук разпространение на ажурни плочи.

В граничния ареал между провинциите Скития и Втора Мизия те са съсредоточени предимно в значими центрове по Черноморското крайбрежие, което е лесно обяснимо с оглед важния морски път и лесния транспорт от Константинопол. Единственото изключение е Залдана (*фиг. 6*). При това именно в Залдана има най-голям брой църковни сгради, за които са оставени ажурни детайли – за половината от проучените шест храма (пет базилики и една тетраконха). Те са и типологично най-разнообразните – освен повсеместно разпространените комбинации от вписани в различни форми палмети и кръстовете, тук се срещат и няколко модула (като дебелина) *opus pavonaceum* – орнаментален мотив, който е използван и при композирането на подовото мозаечно пано в олтара на базилика № 1 (Ророва, Atanasov 2017; Atanasov, Valeriev 2021: 61-65). Най-разточителна е тяхната употреба в базилика № 3, където са открити над 300 фрагмента от транзени (Atanasov, Valeriev 2021: 58). Това изобилие на ажурно изработени плочи е само част от богатата архитектуронична и мозаечна украса, на която се радват християнските храмове в Залдана. Те се комбинират с такива луксозни декоративни елементи, които са по-скоро изключение в този регион като мраморни подови настилки, подови и стенни мозайки (Атанасов и др. 2019: 260-261; Ророва, Atanasov 20), за да създадат впечатляваща с богатството и разкоша си християнска култова среда. Това великолепие, което не е характерно дори за базиликите в провинциалната столица Томи или в стария градски център Тропеум Траяни, нито за съседния Палматис (Оногур), е отбелязано и коментирано от изследователите, които с основание виждат в него израз на по-тесните културни контакти между Залдана, Одесос, Марцианополис и Константинопол (Ророва, Atanasov 2017: 186)¹¹. Контекстът, в който те биха се вписали най-

¹¹ Отбелязаните от авторите нови мозайки, открити през 2019-2020 г. в базили-

добре, е новата концепция за комуникации, доставки и управление на ресурсите в рамките на създадената от Юстиниан през 536 г. квестура със седалище Одесос.

Преди да се направят окончателни заключения обаче, би трябвало да се разгледа и втората опция за инициатор на мащабния инвестиционен проект за строеж и скъпа мраморна украса на големи базилики в граничната зона, а именно епископската институция. Добре известно е, че изграждането и украсата на местата на култа е компонент от първостепенно значение в стратегиите за утвърждаване на властта на епископите. Както материалните, така и писмените източници подчертават активната им роля в производството и доставката на строителни материали (Maganò 2018: 103-104). Ако допуснем подобна възможност, то най-логично е това да е станало също около средата на VI век, когато се предполага, че митрополитът на Томи получава 14 суфраганни епископи, според спорната Трета нотиция по номерацията на Жан Дарузес (Darrouzès 1981, 31-33, 241-242; Atanasov 2012: 361-364). След тази реформа всички места, от които произхождат ажурни плочи, разполагат с епископски катедри. Масовото изграждане на нови средища на църковната администрация, необходимостта да се утвърди една нова власт в тях – тази на местния епископ, както и желанието да се демонстрира новия статут на тези центрове са все предпоставки за организирането на обща кампания за изграждането на големи християнски храмове, чието литургично обзавеждане е централно осигурено. Направеното предположение трудно би обяснило обаче открояващата се ситуация при църковното строителство в района на Одесос-Марцианопол-Залдана, при които имаме идентично съчетаване и използване на най-скъпите, трудоемки и престижни художествени практики на възможно най-високото за провинциите ниво на изпълнение в мозаечната и архитектурна украса, според моделите задавани от столицата. Подобна художествена концепция и реализация са чужди на останалите центрове, дори на провинциалната столица Томи. И ако за Одесос и Марцианопол можем да предположим, че това е следствие на съществуващите от векове художествени традиции и на наличието на квалифицирани изпълнители, включително чрез постоянните връзки и обмен с Константинопол по море, то за Залдана това не е

ка № 3, вероятно е техническа грешка и се отнася за тетраконхалната църква № 6 (Атанасов, Йотов 2020: 730-731).

така. Освен това, предположението за епископски патронаж е валидно само ако се докаже изграждането на епископска мрежа с 14 нови седища в провинция Скития, което засега не е единодушно възприето в историографията поради проблемите около интерпретацията на Третата notiция (Moreau, Atanasov, Beaudry 2020: 37-38).

С оглед на коментираните по-горе механизми на разпространение на константинополската архитектурна скулптура в провинциите, изобилието ѝ в Залгана, и най-вече наличието на такъв висок клас изделия като мраморните транзени, създаването и украсата на храмовете там би могло да е следствие от действията преди всичко на императора. Това е художествен израз на специалното желание на централната власт да подчертае по най-убедителен начин своето възстановено присъствие там в стремежа да се заличи спомена за няколкогодишната загуба на контрол по време на размириците във второто десетилетие на VI век при управлението на император Анастасий I. В този смисъл, организираната акция за масово изграждане на престижни обществени култови сгради, надминаващи по своето величие всичко, което може да се види в този граничен район, е косвено доказателство за тезата, че именно в Залгана се е намирал генералният щаб на Виталиановия бунт (Moreau, Atanasov, Beaudry 2020: 37). Това, разбира се, не изключва съвместен инвестиционен проект с координирани общи действия на двете власти – императорска и църковна в динамичната ситуация на управлението на границата, живееща в ритъма на квази-постоянна заплаха от варварски нашествия. Още повече, че, както видяхме, двете инициативи конвергират във времето около средата на VI век.

Подобна датировка се подкрепя и от общата тенденция в развитието на художествената обработка на каменните детайли. Разпространението на ажурната техника върви ръка за ръка с нарастващата тенденция за намаляване на пластичната моделировка и засилване на плоскостно третиране на скулптираната повърхност. За изходен момент на процеса на отдалечаване на натурализма се приема реализирането на ориентализиращата „революционна“ украса за „Св. Полевкн“ (524-527 г.) в Константинопол (Alpaslan-Doğan 2006: 187). Ажурната стилистика става особено популярна през първата половина на VI век, когато се прилага и в украсата на фестонирани и импост капители, произвеждани за големите императорски проекти в Адриатика, Средиземноморието и Черноморието. С цялата условност на изградения върху серия хипотези анализ, предполагам, че

доставката на ажурни плочи от столичните ателиета за оборудването на базиликите в граничната зона на провинциите Скития и Долна Мизия, е възможно да се постави най-общо във втората третина на VI век, което се потвърждава и от интензитета на монетния поток в града, нарастващ прогресивно между управлението на императорите Юстин I, Юстиниан I и Юстин II¹².

Библиография:

- Атанасов и др. (2019). Базилика № 2 и централна северна порта на Залгана. В: Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 260-262.
- Атанасов, Г., Валериев, Й. (2018). Археологическо проучване на базилика по. 3 и 4 в Залгана, община Крушари, област Добрич. В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 246-248.
- Атанасов, Г., Валериев, Й. (2020). Антична крепост Залгана – квартали северно и южно от базилика № 3. В: Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 729-732.
- Атанасов, Г., Йотов, В., Валериев, Й. (2015). Античен град Залгана, община Крушари, област Добрич. Раннохристиянска базилика № 3. В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 421-422.
- Атанасов, Г., Йотов, В., Валериев, Й. (2016). Античен град Залгана, община Крушари, област Добрич. Раннохристиянска базилика № 3. В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 460-463.
- Бешевлиев, В. (1983). Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. *Известия на Народния музей-Варна* 19 (34), 19-34.
- Боспачиева, М., Коларова, В. (2014). Пловдив – град върху градовете. Филипопол – Пулпудева – Пълдин. София: Тола.
- Динчев, В. (2009). Новите късноримски центрове на Scythia и Moesia Secunda. В: Попов, Хр., Тенчева, А. (ред.). Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 414-448.
- Досева, И. (2002). Ранновизантийските олтарни прегради в Тракия и Дакия. *Проблеми на изкуството* 35/3, 9-18.

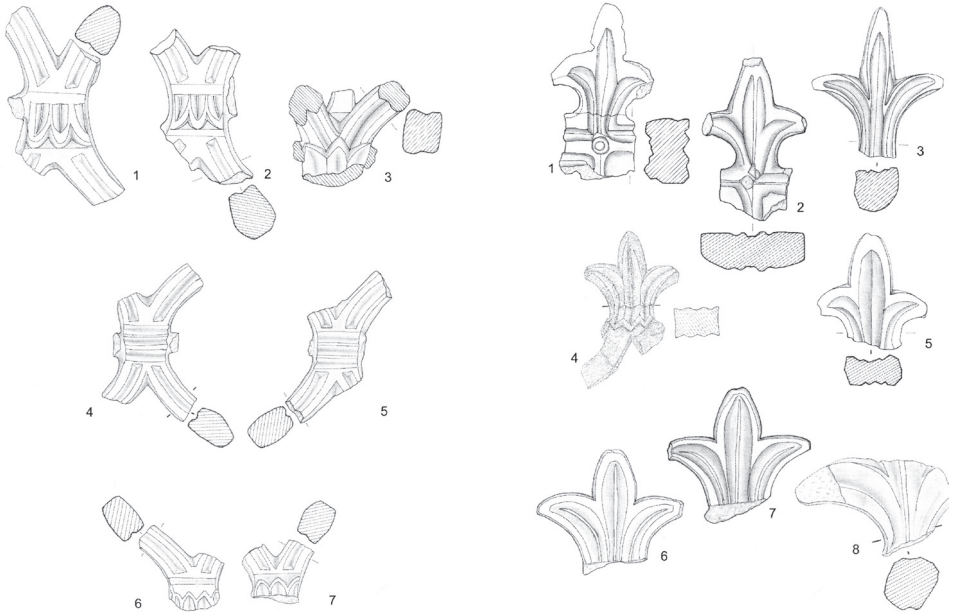
¹² От император Анастасий има само един солид от базилика №1 (Atanasov, Valeriev 2017: 50); от Юстин II са открити фолиси в тетраконхата и пред базилика № 3; от Юстиниан I има по няколко в базилика № 3, анекса/резиденцията и тетраконхата, а от Юстин II са налице такива на всички проучвани обекти в Залгана (непубликувана информация, за която изказвам благодарност на ръководителя на археологическото проучване проф. Г. Атанасов).

- Досева, И. (2005). Конструкция и декорация на ранновизантийските олтарни прегради в контекста на църковния интериор (според паметниците от съвременна България през IV-VI в.). *Проблеми на изкуството* 38/3, 20-29.
- Ковачева, Т. (2008). Сторгозия през късната античност и ранновизантийската епоха. Укрепителна система. Раннохристиянска базилика № 2. В: Иванов, Р. (съст. и ред.). Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 3. София: Иврай, 102-115.
- Минчев, М. (1986). Ранното християнство в Одесос и околностите му. *Известия на Народния музей – Варна* 22 (37), 31-42.
- Обчаров, Д., Ваклинова, М. (1978). Ранновизантийски паметници от България IV-VII век. София: ДИ „Септември“.
- Петрова, С. (2017). Архитектурната украса на раннохристиянските базилики в околностите на Никопол на Места. *Добруджа* 32, 233-252.
- Попова, В. (1979). Спасителни разкопки на базилика № 2 в с. Гърмен, окръг Благоевградски. В: Археологически открития и разкопки през 1978. София, 97.
- Попова, В. (2011). Две раннохристиянски базилики в околностите на Никополис ад Нестум. В: Станев, С., Григоров, В., Димитров, В. (съст. и ред.). Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София: НАИМ-БАН, 263-294.
- Стоянов, И. (2014). За бунта на Виталиан и неговите федерати-българи. *Журнал за исторически и археологически изследвания* 3, 13-54.
- Торбатов, С. (2000). Късноантичният град Залдана. София.
- Филипова, Сн. (1997). Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век. Скопје-Мелбурн.
- Шкорпил, К. (1907). Разкопки. В: Първи годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 6-10.
- Шкорпил, К. (1910). Одесос и Варна. *Известия на Варненското археологическо дружество* 3, 3-21.
- Alpaslan-Doğan, S. (2006). Relations between the Architectural Sculptures in Rome and Constantinople in the Early Christian Age. In: *Acta congressus internationalis XIV archaeologiae christianae*. I. Città del Vaticano-Wien, 185-189.
- Angiolini Martinelli, P. (1968). 'Corpus' della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedievale di Ravenna. I. Rome.

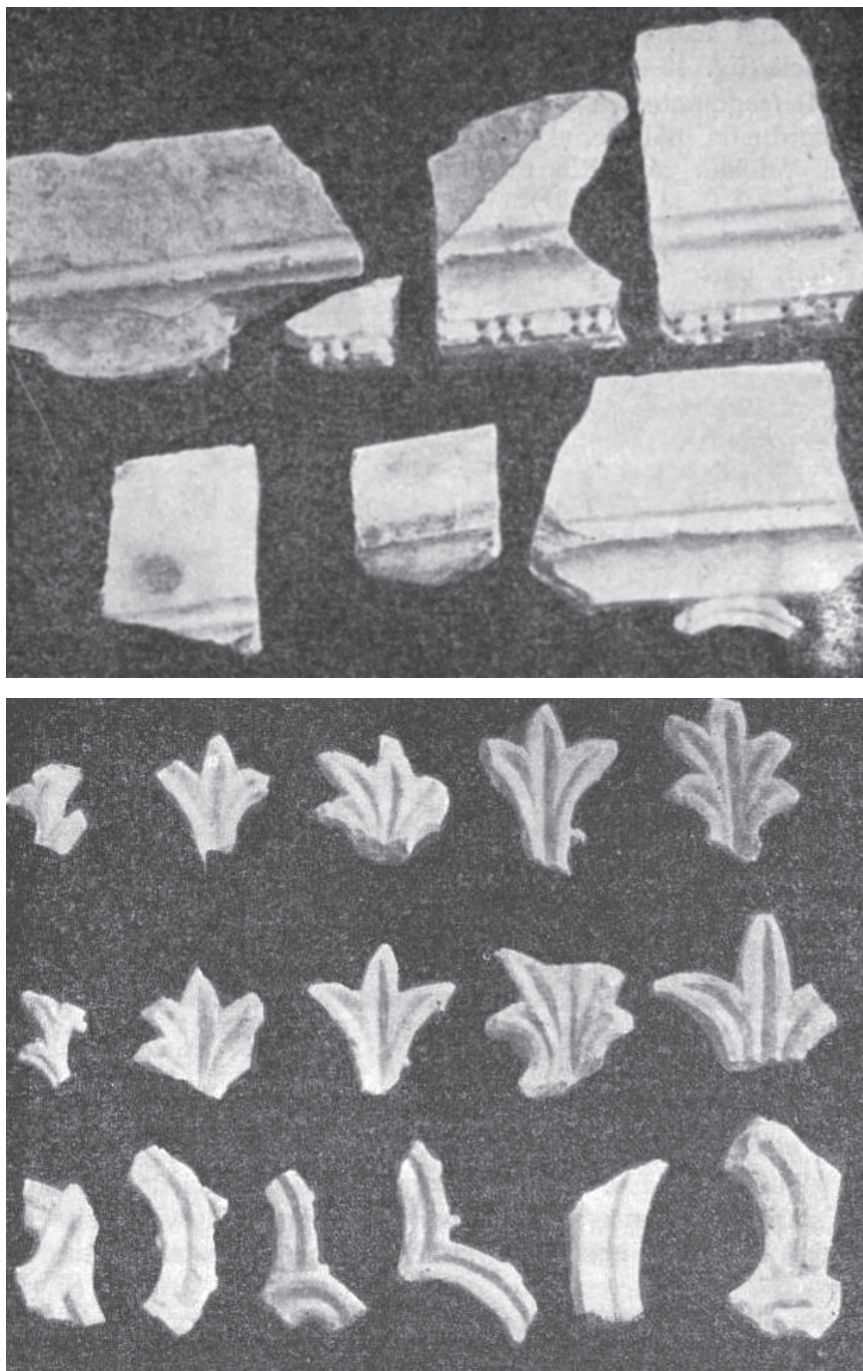
- Atanasov, A. Valeriev, Y. (2020). La résidence épiscopale à proximité de la cathédrale de la ville romano-byzantine de Zaldapa dans la province de Scythie. *Archaeologia bulgarica* XXIV/1, 33-58.
- Atanasov, G. (2012). Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* and *Scythia Minor* (4th - 6th C. AD). In: *The Lower Danube Roman Limes*. Sofia, 327-380.
- Atanasov, G., Valeriev, I., Yotov, V. (2017). The Crypt in the Sanctuary of the Basilica no. 3 at the Ancient City of Zaldapa (Province of Scythia). In: *Нии и Византија* 15, 123-132.
- Atanasov, G., Valeriev, Y. (2021) Basilica # 1 with a Newly Discovered Crypt from the Roman/Early Byzantine City of Zaldapa. Addenda et corrigenda. *Archaeologia bulgarica* XXV/2, 45-80.
- Barsanti, C. (1988). L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo. *Rivista dell'Institut Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*, s. III, 12, 91-220.
- Barsanti, C. (2004). Le transenne. In: Guidobaldi, G., Barsanti, C. *Santa Sophia di Constantinopoli*. Roma, 491-529.
- Bortoli-Kazanski, A. (1981). La répartition du marbre de Proconnèse à l'époque paléochrétienne. In: Ahrweiler, H. (ed.). *Geographica Byzantina (= Byzantina Sorbonensia 3)*. Paris: Editions de la Sorbonne, 55-65.
- Bospachieva, M. (2002). A Small Early Byzantine Christian Basilica at Philipopolis (Plovdiv). *Archaeologia Bulgarica* VI/ 2, 55-76.
- Bounegru, O., Iațcu, I. (2007). Eléments de décoration intérieure. In: Suceveanu, Al. *Histria. XIII. La basilique épiscopale*. Bucarest: Editura Academiei Române, 57-72.
- Cameron, A. (1985). *Procopius and the Sixth Century*. London-Berkley-Los Angeles.
- Chalkia, Eu. (2020). Transennae from Nicopolis. In: Moreau, D. et al. (eds.). *Archaeology of a World of Changes. Late Roman and Early Byzantine Architecture, Sculpture and Landscapes [BAR International Series 2973]*. Oxford: BAR Publishing, 303-315.
- Curta, F. (2001). *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500 – 700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darrouzès, J. (1981). *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Paris.
- Foerster, G. (1989). Decorated Marble Chancel Screens in Sixth Century Synagogues in Palestine and their Relation to Christian Art and Architecture. In: *Actes du XIe congrès international d'archéologie*

- chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986. Rome: Publications de l'École française de Rome, 123, 1809-1820.
- Kapitän, G. (1980). Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa). In: Frattini, W. (ed.). XXVII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna, 71-136.
- Marano, Y. (2018). Tra centra e periferio: la distribuzione della scultura constantinopolitana nella regione adriatica tra V e VI secolo d. C. In : De Benedittis, G. (ed.). Realtà medioadriatiche a confronto. Contatti e scambi tra le due sponde. Campobasso: Editrice Lampo, 90-109.
- Moreau, D. (2017). Les moines scythes néo-chalcédoniens (de Zaldapa ?). Étude préliminaire à une prosopographie chrétienne du Diocèse des Thraces. *Добруджа* 32, 187-202 [= Сборник в чест на 60 години проф. гин Георгу Аманасов].
- Moreau, D., Atanasov, G., Beaudry, N. (2020). The Archaeology of the Late Roman City of Zaldapa: The Status Questionis in 2016 (with an Appendix on Seasons 2017-2019). In: Moreau, D. et al. (eds.). *Archaeology of a World of Changes. Late Roman and Early Byzantine Architecture, Sculpture and Landscapes* [BAR International Series 2973]. Oxford: BAR Publishing, 35-55.
- Muçaj, S., Lako, K., Bushi, S., Xhyheri, S. (2020). Le monastère des Quarante Martyrs de Sébastée à Saranda (Albanie), un centre important de pèlerinage pendant l'Antiquité tardive. In: Moreau, D. et al. (eds.). *Archaeology of a World of Changes. Late Roman and Early Byzantine Architecture, Sculpture and Landscapes* [BAR International Series 2973]. Oxford: BAR Publishing, 69-94.
- Niewöhner, Ph. (2021). *Byzantinische Bauskulptur und liturgische Ausstattung*. Berlin: De Gruyter.
- Parabeni, A. (2020). Marble Masons on Stage: Two Case Studies in the Working Procedures of the Byzantine Sculptural Ateliers. In: Moreau, D. et al. (eds.). *Archaeology of a World of Changes. Late Roman and Early Byzantine Architecture, Sculpture and Landscapes* [BAR International Series 2973]. Oxford: BAR Publishing, 221-229.
- Popova, V., Atanasov, G. (2020). New Data on the Apse Mosaic of Basilica No 1 in Zaldapa. *Нии и Византија* 18, 23-35.
- Radulescu, A. (1966). Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis. Constanța.
- Snively, C., Sanev, G. (2020). (2020). Archaeological Investigations at Golemo Gradiste, Konjuh, 2012-2016. In: Moreau, D. et al. (eds.). *Archaeology of a World of Changes. Late Roman and Early Byzantine*

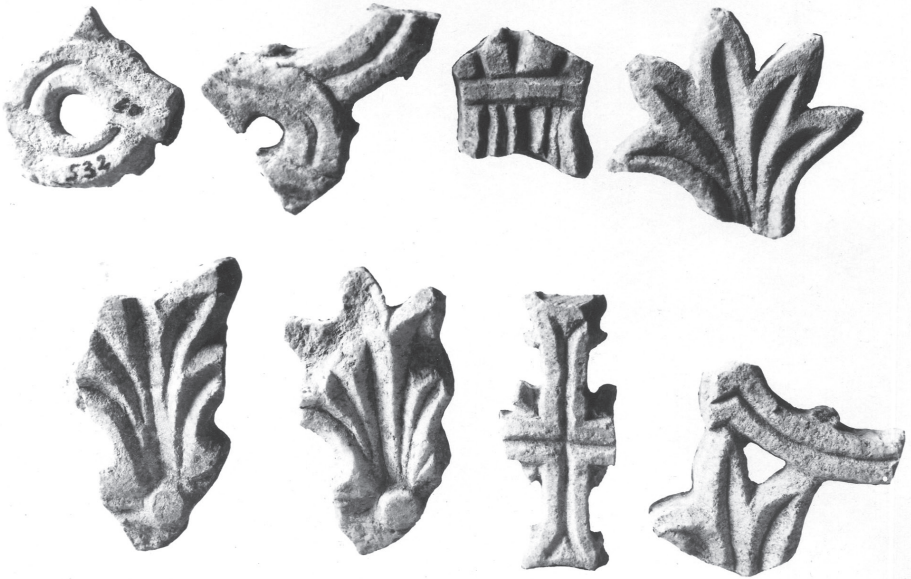
- Architecture, Sculpture and Landscapes [BAR International Series 2973]. Oxford: BAR Publishing, 57-67.
- Sodini, J.-P. (1984). La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum. In: Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne (Thessalonique, 28 septembre – 4 octobre 1980). Città del Vaticano-Thessalonique, 32-119.
- Sodini, J.-P. (1998). Les paons de Saint-Polyeucte et leurs modèles. In: Ševčenko, I., Hutter, I. (eds.). Αετός. Studies in Honour of Cyril Mango Presented to Him in April 14, 1998. Stuttgart-Leipzig, 306-313.
- Sodini, J.-P., Barsanti, Cl., Guidobaldi, A. (1988). La sculpture architecturale en marbre au VIe s. à Constantinople et dans les régions sous influence constantinopolitaine. In: Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae. II. Città del Vaticano-Spilt, 301-376.
- Torbatov, S. (1997). Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian. *Archaeologia bulgarica* I/3, 78-87.
- Vaklinova, M. (1984). Ateliers de décoration architecturale au Ve et VIe siècle dans la région du Nicopolis ad Nestum (Bulgarie). In: Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne (Thessalonique, 28 septembre – 4 octobre 1980). II. Città del Vaticano, 93-99.
- Vanderheyde, C. (2012). The Architectural Decoration of the Early Byzantine Churches on the West Coast of the Black Sea. *Проблеми на изкуството* 3, 6-9.
- Vulpe, R. (1938). Histoire ancienne de la Dobroudja. In: La Dobroudja. Bucarest, 35-420.

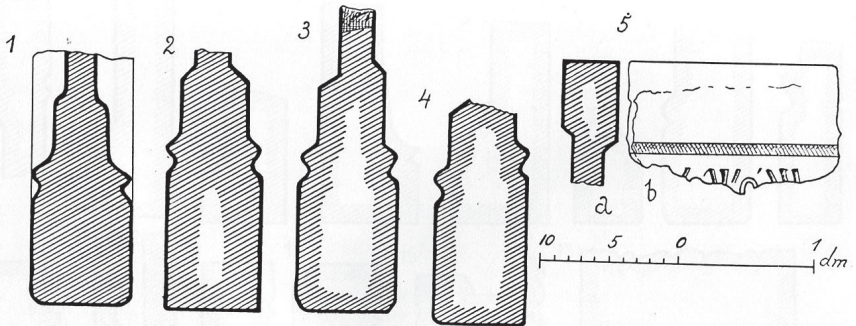
Фиг. 1. Фрагменти от транзени и реконструкция на олтарна преграда от епископската базилика в Истрия, мрамор (по Vounegru, Iațcu 2007).

Фиг. 2. Транзени от епископската базилика в Томи/Констанца, мрамор (по Radulescu 1966).

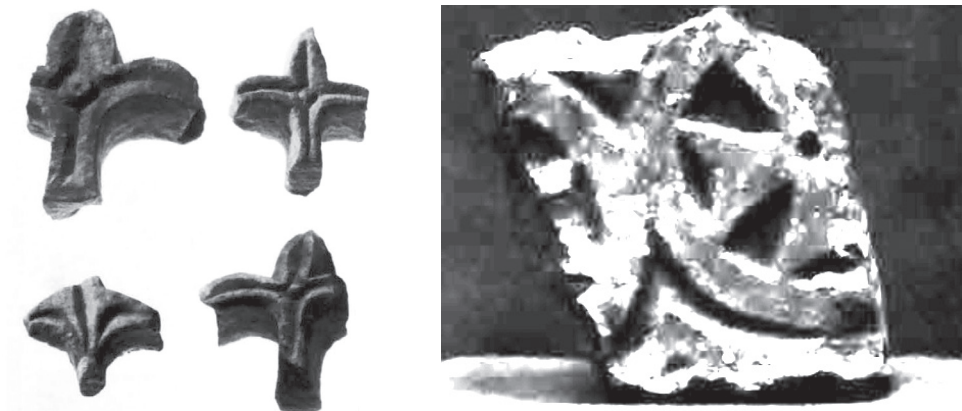
Abacibus: Архит. Трисулица 25

ф. 36/519. Рисувајќи на тески

б. 165к/519/мес: 35 мкс

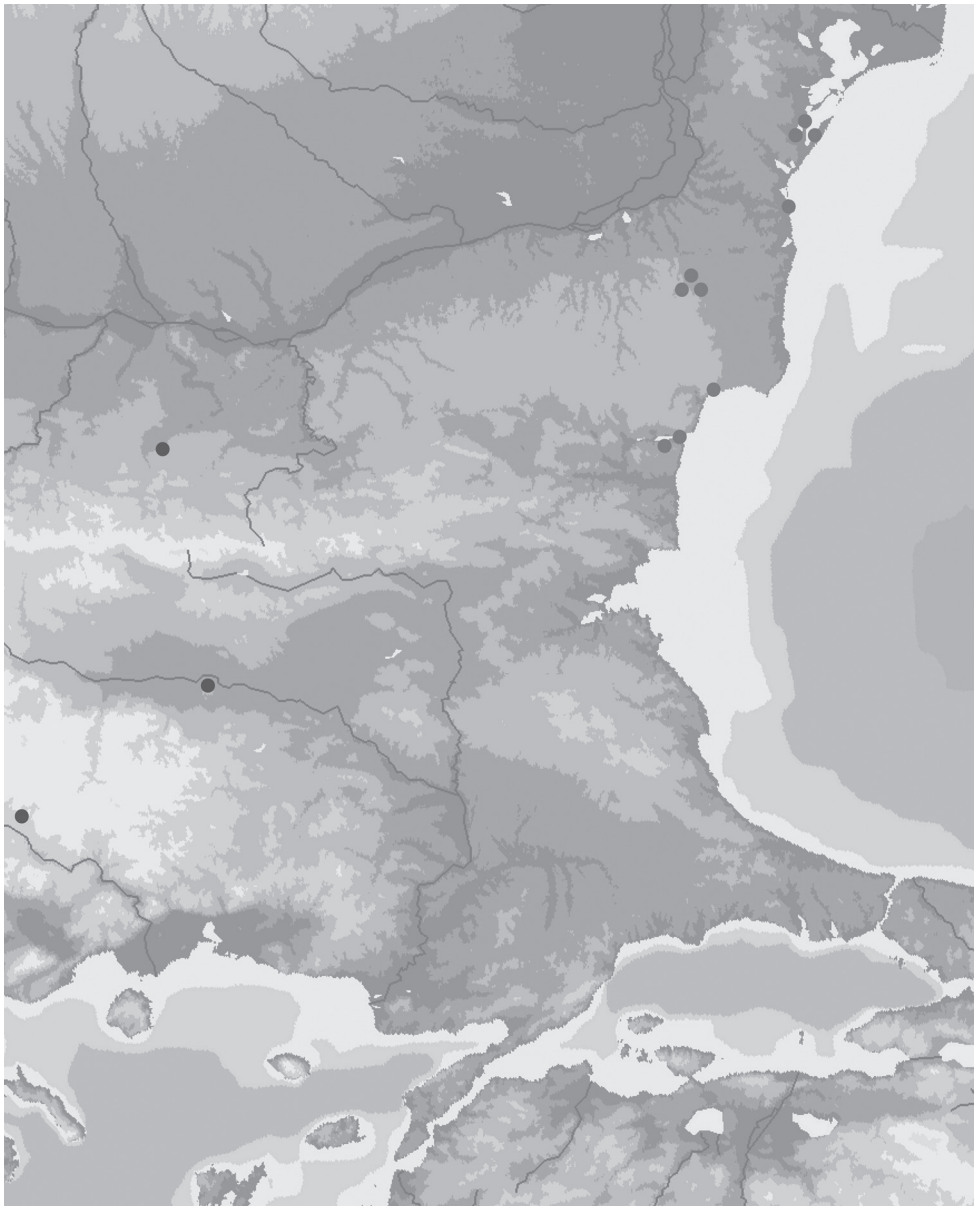
Фиг. 3. Мраморни ажурни елементи и рамки на транзени от базилика № 1 в Залдапа, открити от Шкорпил (НА-БАН, фонд 165К, оп. 1, а.е. 519).

Фиг. 4. Фрагменти от транзени от базилика № 2 в крепостта Стрोगозия/Плевен, мрамор (по Ковачева 2008).

Фиг. 5. Ажурни прегради от Никополис ад Нестум, мрамор (по Попова 2011).

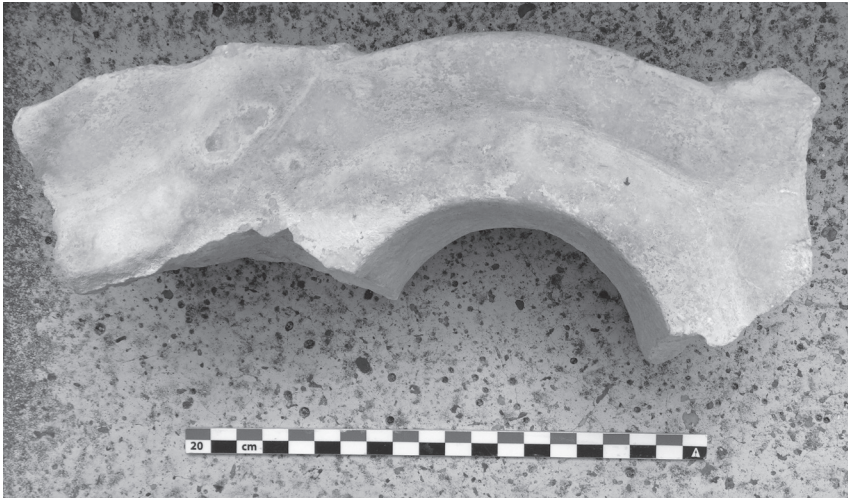
Фиг. 6. Карта на разпространение на ажурни плочи в източната част на Балканския полуостров (автор: Ал. Иванов).

Фиг. 7. Ажурен фрагмент от плоча с кръст, вписан в медальон от растителна гирлянда, мрамор, базилика в с. Звездица (по Тенекеджиев, Мирчева, Минчев 2022).

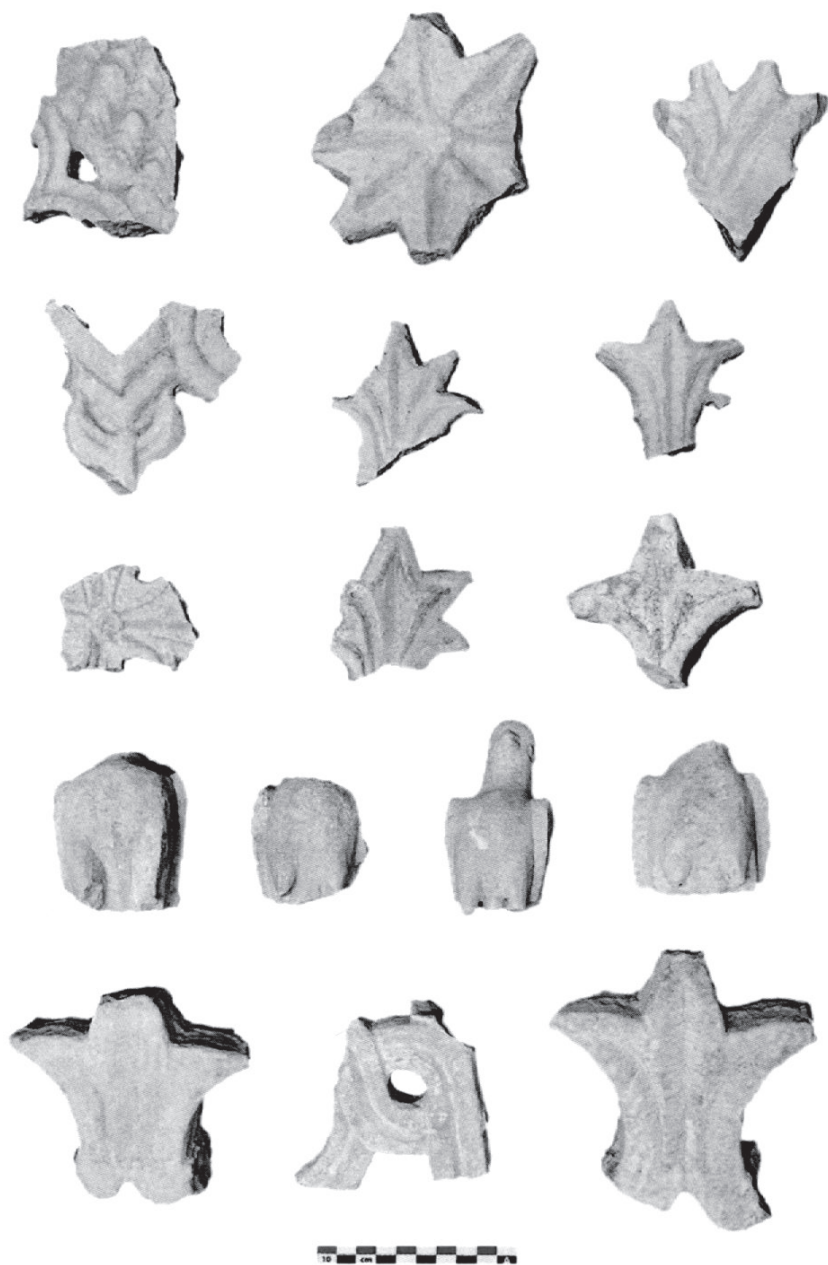
Фиг. 8. Ажурни палмети и кръстове от античния Дионисополис, мрамор (непубликувани, ИМ-Балчик, сн. авторът).

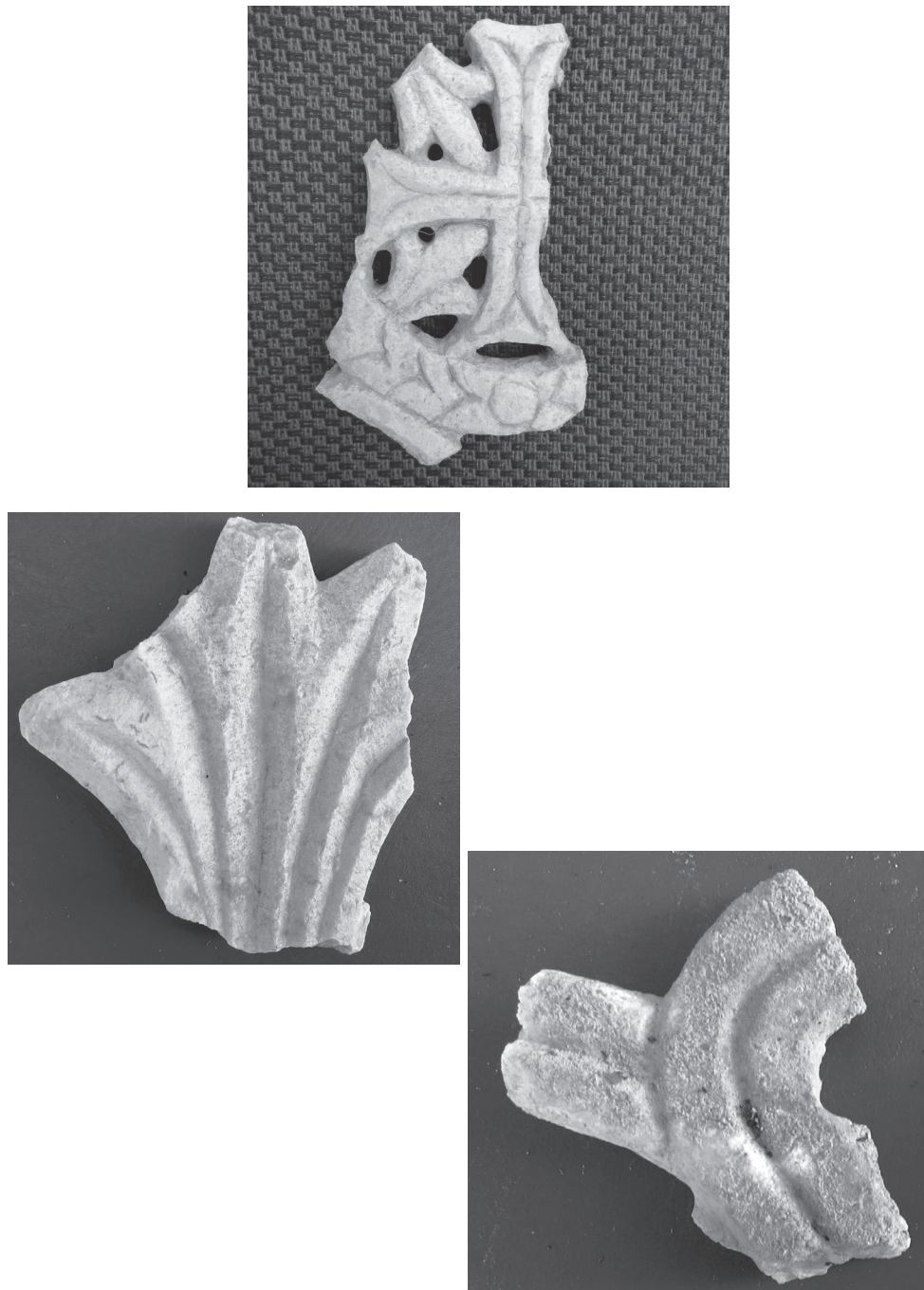
Фиг. 9. Мраморен елемент от ажурна плоча с мотив „рибени люспи“ от базилика № 2 в Залдапа (непубликувани, сн. авторът).

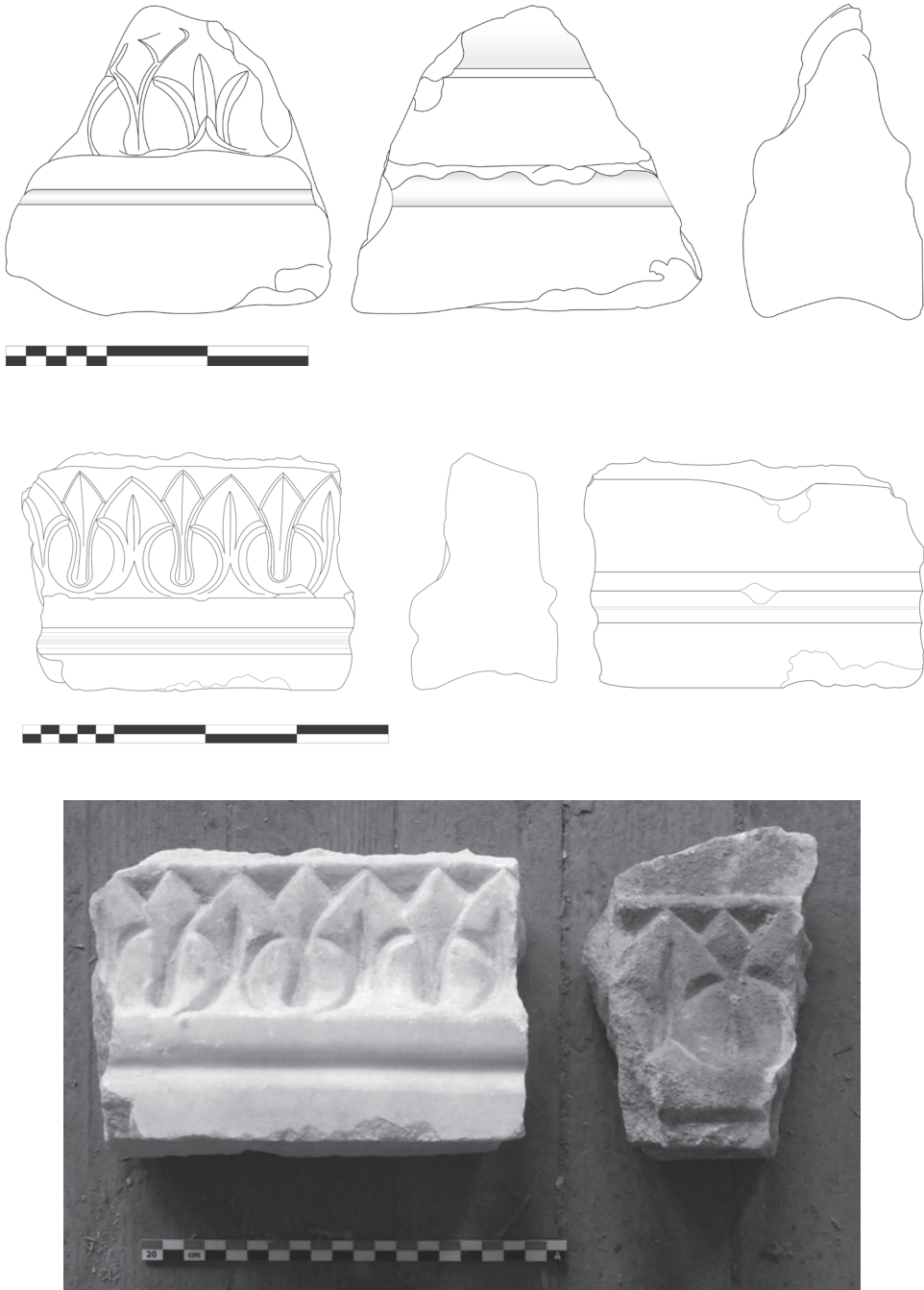
Фиг. 10. Мраморни елементи от различни ажурни плочи от базилика № 3 (сн. авторът).

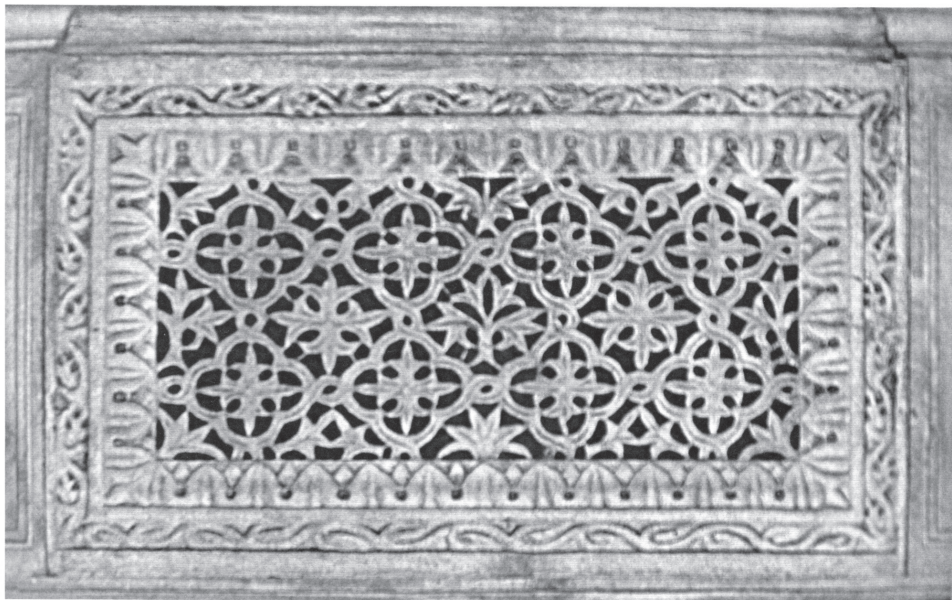
Фиг. 11. Ажурни елементи от плочи и капители, мрамор, Залдапа (по Moreau, Atanasov, Beaudry 2020).

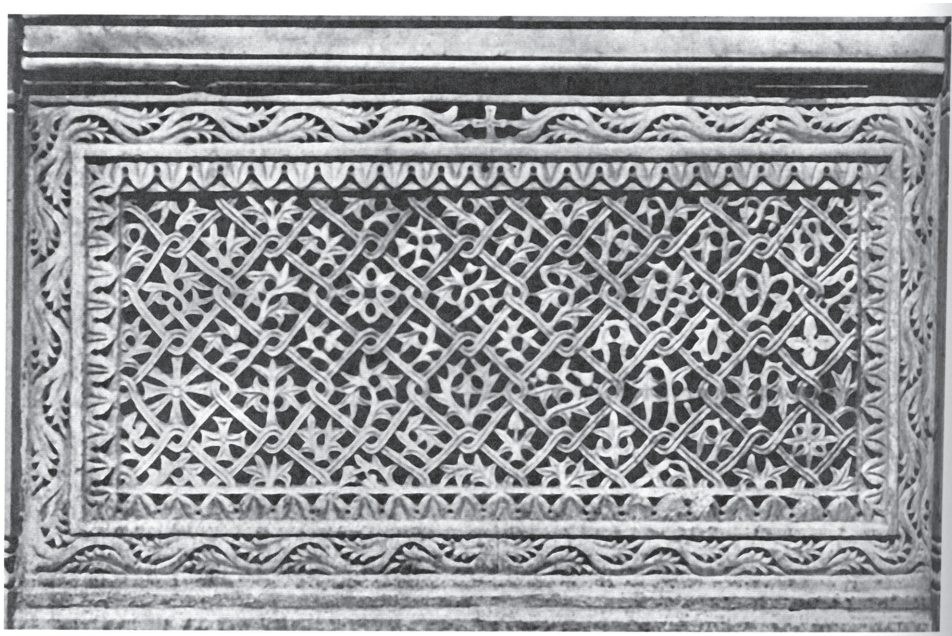
Фиг. 12. Новооткрити елементи от мраморни транзени в базилика № 1 от Залдапа (сн. Г. Атанасов).

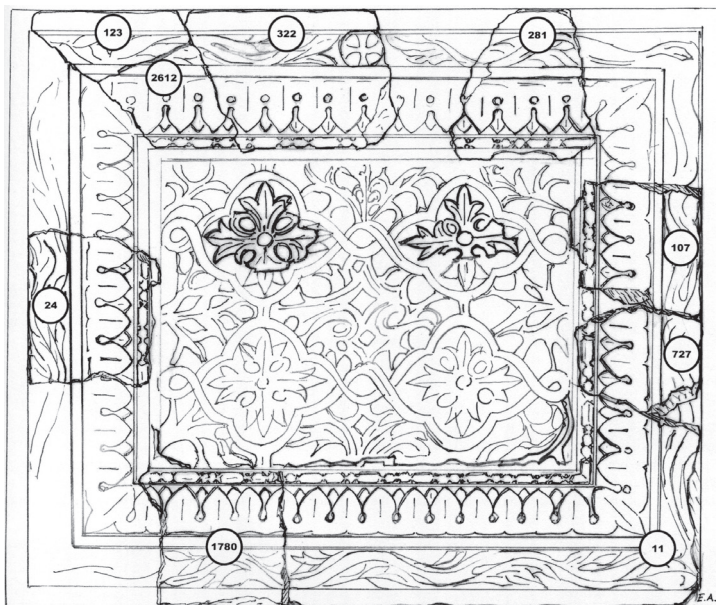
Фиг. 13. Рамки на транзени с едностранна релефна украса, базилика № 3 Залдапа (непубликувани, рис. Р. Буюкова, сн. авторът).

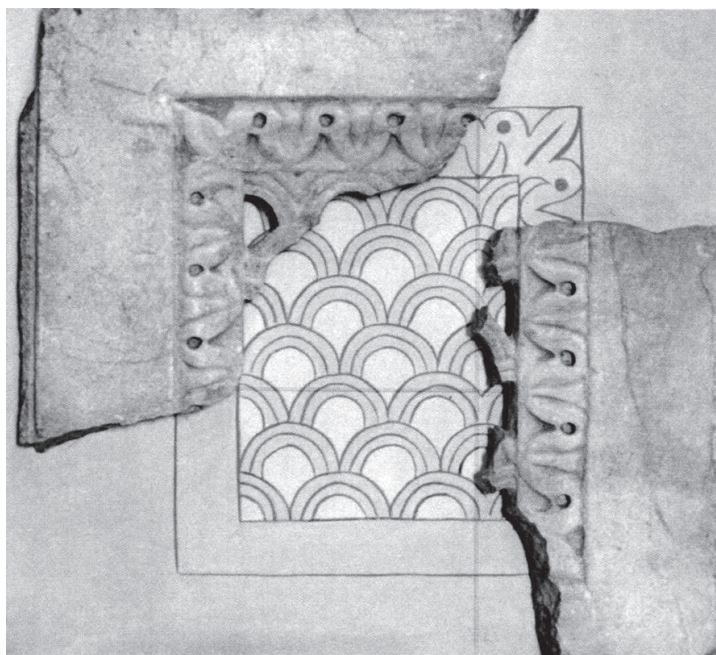
Фиг. 14. Транзени с украсени рамки, мрамор, „Св. София“ в Константинопол (по Barsanti 2004).

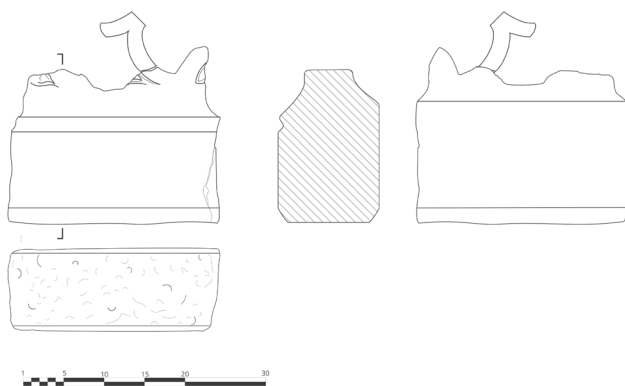
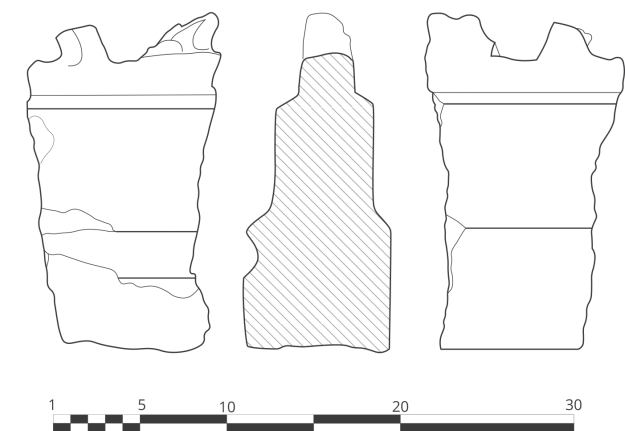
Фиг. 15. Транзени с украсени рамки, мрамор, Равена
(по Angiolini Martinelli, 1968).

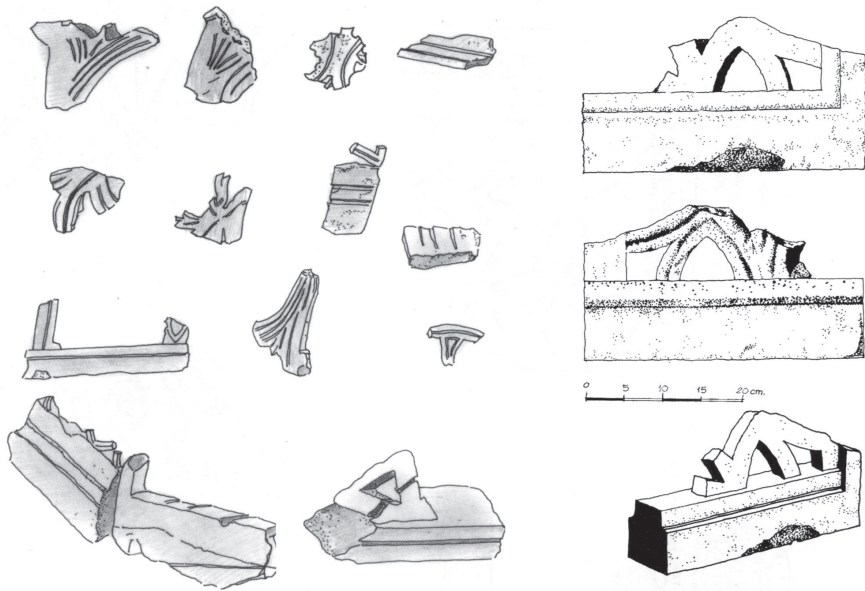
Фиг. 16. Вносни транзени от базилика D в Никополис (по Chalka 2020).

Фиг. 17. Мраморна транзена местно производство от Византийския музей в Янина (по Chalka 2020).

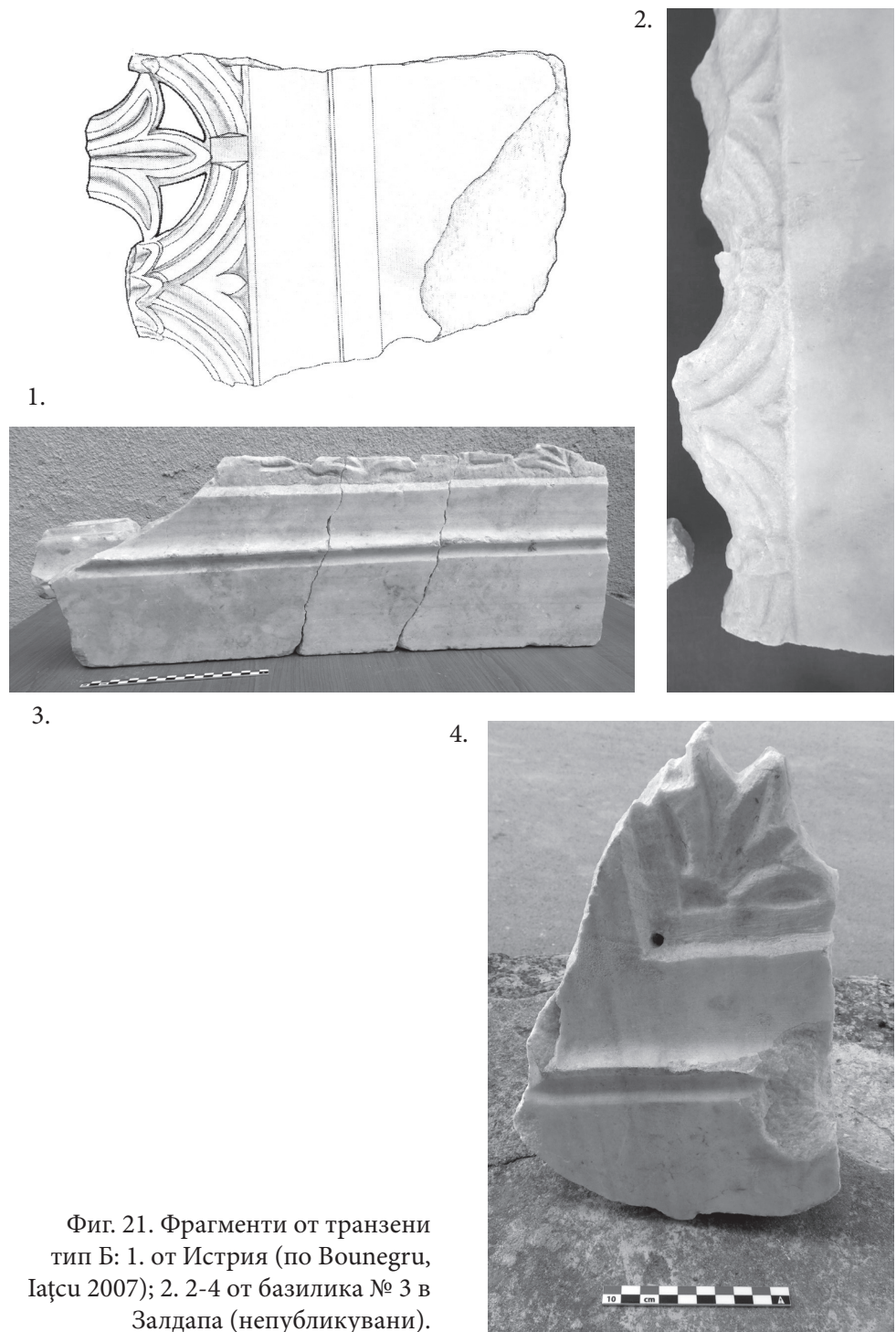
Фиг. 18. Транзени с неукрасени рамки от тип А, мрамор, базилика № 3, Залдапа (непубликувани, рис. Р. Буюкова, сн. авторът).

Фиг. 19. Транзена тип А, мрамор, епископска базилика в Баргала (по Филипова 1997).

Фиг. 20. Транзена тип А, епископски комплекс в Конюх (по Snively, Sanev 2020).

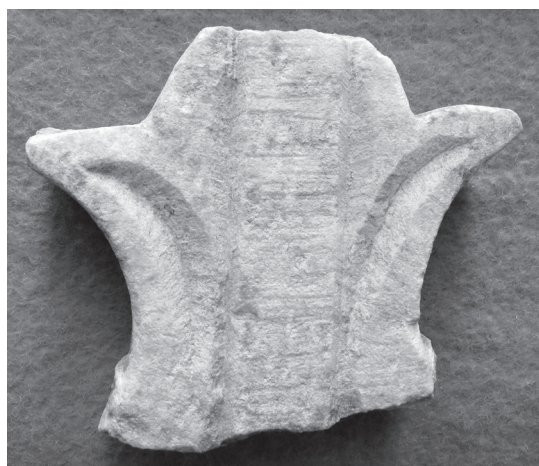
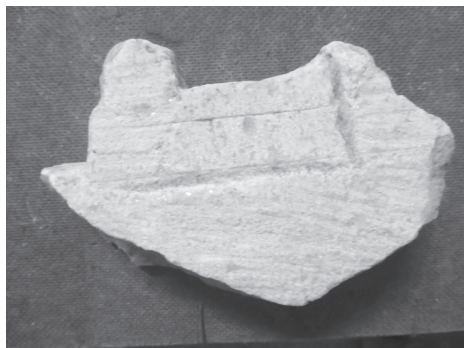
Фиг. 21. Фрагменти от транзени тип Б: 1. от Истрия (по Bounegru, Iațcu 2007); 2. 2-4 от базилика № 3 в Залдапа (непубликувани).

Фиг. 22. Ажурна украса с мотив „рибени люспи“, или още *opus pavonaceum* от базилика № 3 в Залдапа (непубликувани, сн. авторът).

Фиг. 23. Ажурна украса с плетенично-растителна и геометрична украса от базилика № 3 в Залдапа (непубликувани, сн. авторът).

Фиг. 24. Следи от разчертаването и от работата с длето, базилика № 3 в Залдапа (непубликувани, сн. авторът).

1.

2.

Фиг. 25. Помел/ръкохватка в горния край на канцелни стълбчета в епископските базилики в: 1. Истрия (сн. авторът); 2. Залдапа (непубликувано).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

ГРАНИЦАТА НА ДОПУСТИМОТО НАСИЛИЕ В ДВА
РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ КОДЕКСА – *PACTUS LEGIS SALICAE* И
LEGES LANGOBARDORUM

БОЖИН ДОНЧЕВ

(Докторант към ИФ на СУ „Св. Кл. Охридски“)

Keywords: Frankish laws, Lombard laws, violence, punishment, Early Medieval Statehood.

„Варварското“ законодателство се явява интересен феномен в европейската правна история, като в медиевистиката се налага общата тенденция, че в новообразуваните в периода V–VI в. варварски кралства, се издават редица законници, които кодифицират устното, т.е. обичайното право у германските народи. Изключение от това общо правило са законовите сборници с изявено римски характер, издавани от вестготските крале Еурих (466–484), Аларих II (484–507) и Рецесвинт (653–672). Пример за това е изданието от Аларих II *Lex Romana Visigothorum* (ок. 506 г.), представляващ сборник с извадки от класически римски юристи, Теодосиевия кодекс и други римски правни текстове (Murray 2019:88-89). В настоящата статия ще разгледам границите, в които се поставя насилието в обществото, както и развитието на наказателните практики, включващи насилие, в два германски законника. Единият е *Pactus Legis Salicae* (PLS; Салически законник), създаден от краля на франките Хлодвиг (481–511) към последните години на неговото управление (Drew 1991:28), и допълван в управленията на последващите крале от династията на Меровингите. *Leges Langobardorum* (LL), другият законник, разглеждан тук, представлява сборник със законодателни актове на лангобардските крале, като първият такъв – „Едикт на Ротари“, е издаден през 643 г. от крал Ротари (636–652). LL е допълван и от други владетели на лангобардите – през 668 г. от Гримоалд (662–671), от 712 до 735 г.

от Луитпранд (712–744), 745/6 г. от Ратхис (744–749; 756–757) и от Айзмулф (749–756) през 750 и 755 г. (Murray 2019: 90).

Исидор Севилски в своите „Етимологии“ разглежда смисъла от установяването на даден закон като „средство за възпиране на човешката дързост..., така че невинните човеци да са в безопасност..., а сред безбожниците силата да се вършат злини да бъде укротявана чрез страха от наказанието“ (The Etymologies of Isidore of Seville 2006:119§ 20). Добрият закон, според разбирането на Исидор, е онзи, който е справедлив, ясен, в съзвучие с природния закон и обичайното право, навременен, полезен, обслужващ не частния интерес, а общото благо (The Etymologies of Isidore of Seville 2006:119 §20). В пролога към своята първа новела император Юстиниан Велики (527–565) също набляга върху нуждата частните неговии постановления да бъдат общовалидни закони за всички поданици на Източната римска империя (Miller, Sarris 2018: 54).

Идеята, че законите трябва да са справедливи, да служат за благо на поданиците, изразена от Исидор Севилски и Юстиниан Велики, е предадена от римското право и в законодателството на създадените през петото и шестото столетие варварски кралства. В пролога към своя Едикт, лангобардският крал Ротари (636–652) изразява нуждата от това законите да допринасят за общото благо, като не само защитават интересите на богатите, но и разрешават многото „тегоби на бедните... Желеем, щото тези закони да се съберат наедно, та всеки да води своя живот спрямо закона и справедливостта и заради това, със самочувствие, противопоставяйки се на своите врагове, да защити себе си и отечеството.“ (Drew 1996:39). Ротари също изразява чрез този преамбюл и желанието законите да се превърнат в спойката на обществото; да го привържат към родината, добруването на която се изразява чрез кралската законотворческа воля.

От друга страна, при своето създаване PLS и LL, по думите на Катерин Фишер Дрю, са твърде германски в своето правораздаване, т.е. и двата законови сборника са запис на обичайното право у франките и лангобардите за разлика от *Lex Visigothorum*, който е съставен в духа на римската юриспруденция¹ (Drew 1991: 27–31). Няма съмнение за

¹ Уолтър Улман смята, че въпреки влиянието на римското право и опряното на тях вестготско законодателство, лангобардското си остава чисто германско, в което се откриват заемки от англо-саксонското и скандинавското обичайно право (Ullmann:196). Напоследък радетел за преосмислянето и преоткриването на по-устойчиво влияние на „вулгарната“ римска законотворческа мисъл върху

изследователите, че Салическият законник е сътворен с помощта на римски юристи, макар и по-късно (кр. на VII – нач. на VIII в.), когато е добавен неговият преамбюл, добавилите го да са разглеждали Законника като чисто германски (Wood 1995: 109). Разликата между римското право и обичайното германско право е в това, че „варварите“ отделят повече внимание върху уреждането на публично-правните отношения в обществото, отколкото на частно-правните такива. Това е разбираемо, тъй като германското право е изградено върху концепцията за ‘faida’ или враждата с цел мъст за дадени престъпления, най-вече на тези, насочени срещу личността. За да се избегне отмъщението от страна на роднините на жертвата, извършителят на престъплението обикновено обезщетява жертвата, а в случай на убийство изплаща на роднините т.нар. ‘wergild’, с което се цели да се задоволят претенциите на ищците.

Салическият законник на Хлодвиг, издаден през първото десетилетие на VI в., например, определя сумата за ‘wergild’ при убийството на свободен мъж на 200 солида, без разлика от начина на смъртта – дали е отровен или омагьосан, заклан при спор или запален в собствения си дом (Drew 1991: 80–83). Положението на човек в обществото също определя неговата стойност, като за убийството на граф се налага ‘wergild’ от 1800 солида, на римлянин земеделец и довереник на краля 300 солида, на римлянин земеделец, който не е кралски сътрапезник 100 солида, на обикновен римлянин 62.5 солида, на момиче в детеродна възраст 600 солида, на жена извън детеродна възраст – 200 солида и т.н. (Drew 1991: 104–106). Ако убийството е извършено от въоръжена банда мъже в дома на свободен франк, който е от свитата на краля, глобата е 1800 солида (Drew 1991: 105). Обезщетение се предвижда и при различни кражби, за пропуснатите ползи през времето, в което стоката е липсвала; за осакатявания също се предвижда обезщетяване на засегнатата страна, както и заплащането на лекарските услуги. Компенсация се налага и в някои любопитни случаи, като използването на обидни думи, неумишленото убийство на човек от домашно животно, чийто собственик плаща половин ‘wergild’ на роднините на убития и пр. От подробния списък на престъпленията,

германското право на лангобарди и франки е Аликзандър Мъри. Повече за критиката му на „германския“ наратив в изследванията върху ранносредновековното право вж. мук: Murray, Alexander Callander (2019). *The Law of Post-Roman Kingdoms*. In: *Great Christian Jurists and Legal Collections in the First Millennium*, Reynolds, Phillip L. (eds.), Cambridge University Press, 73–106.

за които се полага обезщетение, личи желанието на франкския крал Хлодвиг да се предотврати постигането на справедливост чрез междуродовото отмъщение. Потвърждение за това, че всяка ситуация може да доведе до кръвава венгета в ранносредновековното „варварско“ общество се открива и в един любопитен едикт на лангобардския крал Айзмулф (749–756), според който мъже, хвърляли вода с нечистотии върху сватбени процесии, се наказват с плащането на ‘wergild’ в пълен размер за времето си – 900 солида. Високото обезщетение се налага, тъй като има опасение, че може да се наруши мирът в гаденото място (*scandalum*) и да се стигне до убийство, с което да се отмъсти унижението на младоженците (Drew 1996: 234–235§15. VI). Именно опитите да се опази общественият мир предполагат сурови парични наказания.

Еволюция на смъртното наказание при франките

В ранното законодателство на франките при Хлодвиг липсват смъртни наказания за различни провинения, като се практикува заплащането на ‘wergild’ при убийство или други обезщетения при различните случаи. Изключение правят присъдите срещу роби, в които те отнасят бой с пръчки за кражба и други провинения; от боя обаче те можели да бъдат откупени от своите господари. В по-късно допълнение към Салическия законник – т.нар. „Пакт на кралете Хилдеберт и Хлотар за запазване на мира“, от синовете на Хлодвиг – Хилдеберт I (511–558) и Хлотар (511–561), се постановява, че:

„Понеже безрасъдството на мнозина расте... е необходимо да се [издаде този едикт], за да се възстанови добрият ред... постановява се, че след този декрет всеки, който е доказан крадец да загуби живота си.“²

Все пак на обвинения свободен се дава възможност да докаже своята невинност чрез клетвозастъпници, а ако е виновен може да откупи своята вина, обезщетявайки ищците; ако пък и с помощта на свои роднини не успее да събере достатъчно средства за компенсацията на пострадалите, то се осъжда на смърт (Drew 1991: 137). Онзи пък, който под ключ държи открадната стока, също ще се прости с живота си; за крадец е смятан и ищец, който се съгласи на обезщете-

² “Because the madness of many increases and the frightfulness of evil grows, it is necessary [to issue this edict] so good order can be reestablished. Therefore, in the presence of ourselves and the greater persons (maiores) of the Frankish palace, it is decreed that whoever after this decree [is issued] is proved to be a thief shall lose his life.” (Drew 1991: 137).

ние, ала тайно, без да прибегва до правосъдието (Drew 1991: 137–138). Строгостта на декретите на Хлотар I и Хилдеберт I е опит да се парира нарастването на извършените кражби в разделените кралства на франките. Вероятно въвеждането на тези смъртни наказания за престъпление, чийто съдебен изход доскоро се е решавал с парично обезщетение, е предизвикал трусове сред кралската администрация, тъй като „Декретът на Хлотар“ завършва с това, че съдия, който наруши този декрет, ще бъде осъден на смърт (Drew 1991: 142). Законите на Хилдеберт II (575–595) са още по-сурови, като за убийство и ‘raptus’³ вече са установени наказания като смърт, отнемането на кралската протекция и поставянето на човек извън закона:

„По подобен начин беше установено..., че който извърши raptus, твърде тежко престъпление, ще загуби живота си; и никой от нашите оптимати да не се застъпва за оня, но всякой да го преследва като враг на Бога. Който не се съобрази с нашия едикт да бъде изпратен на съдията в своята област; тоя съдия, получил помощ, да убие похитителя или да го постави извън закона. Ако той [похитителят] е потърсил убежище в църква, нека бъде предаден от епископа без молитва и изпратен в заточение. Ако жената е пристанала за нейното отвличане, нека двамата бъдат изпратени в заточение (ако са потърсили убежище в църква); и ако са хванати извън храма да бъдат и двамата убити, а тяхното имущество да бъде придобито от законните им наследници или от хазната.“⁴

³ Raptus, ūs, m, – отвличане, похищение, откъсване, грабителство. Изключително съм благодарен на колежката историк и юрист Людмила Чакърова-Присоева за коментара ѝ относно значението на raptus, което много ми помогна за разбирането на въпроса – в случая в античните и ранносредновековните правни кодекси липсва обособен отделен състав за всеки вид сексуално престъпление, като в случая похищение се използва, без оглед на целта на престъпното деяние – блудство, изнасилване, брак и прочие.

⁴ “In like manner it was decreed on the Kalends of March in the presence of all that whoever presumes to commit *raptus*, a most grievous crime, shall suffer the loss of his life; and none of our optimates may entreat on behalf of that one, but each one will pursue him as an enemy of God. Whoever presumes to disobey our edict shall first be sent to the judge in whose district (*pago*) it is; that judge having collected aid shall kill the ravisher (*raptor*) or outlaw him (*forbatus*). If he has sought refuge in a church, let him be given up by the bishop without a prayer and be sent into exile. If the woman consented to her seizure (*mptum*), they shall both be sent into exile [if they had sought refuge in a church]; and if they are captured outside a church they shall both be killed and their property shall be acquired by their legitimate relatives or by the fisc.” (Drew 1991: 157).

Постановлението на Хилдеберт II контрастира с тези от началото на VI в., в които за отвличане е предвидено различно обезщетение, например: за отвличане на девойка от трима мъже от гома и тримата да заплатят 30 солида; отвличащият трябва да заплати 62 и половина солида и прочие (Drew 1991: 77–78). Въвеждането на смъртно наказание за ‘raptus’ вероятно се дължи на работата на Асклепиодат, римски благородник на служба на орлеанския крал Гунтрамн (561–592), а впоследствие и на Хилдеберт II (Wood 1995: 109). Именно след смъртта на Гунтрамн и обединяването на неговите земи в Бургундия с тези на Хилдеберт II, в двора на последния навлиза и влиянието на римската юриспруденция, така добре позната на юз и която в Теодосиевия кодекс отрежда смъртни наказания за извършителите на ‘raptus’, а за помагачите им – изливане на течено олово в устата (Imperatoris Theodosii Codex: Liber IX.24).

Наказанието за убиец, извършващ престъплението без причина, е да загуби живота си, като изрично Хилдеберт II не допуска изплащането на ‘wergild’ или каквото и да е обезщетение, с мотива, че „... е справедливо, който убива да заслужи смърт“ (Drew 1991: 158). Още по-сурово е наказанието за крадци, като по-ранната възможност за откупване на вината при кражба, е премахната:

„... ако пет или седем мъже добросъвестно и без враждебност се намесят и под клетва заявят, че някой е престъпник, то нека както е постъпвал беззаконно да умре без закон. Ако съдия е обвинен в пускането на хванат крадец, то нека загуби живота си, така че редът да бъде съблюдаван от хората във всичко.“⁵

Може да се каже, че по отношение на наказанията в рамките на един век франкското законодателство се романизира чрез налагането на такива, които са пряко свързани с римската правна традиция. Управлението на Хилдеберт II е и епоха на един млад крал под опеката на могъщата си майка – кралицата Брунхилда, която има множество врагове в кралство Австразия, използващи обстановката да трупат лични дивиденди. Допустимо е да се смята, че някои от законите, особено в частта за смъртното наказание над съдици, са насочени към франкски оптимати и са заявка за консолидирането на властта на младия крал.

⁵ *Concerning thieves and malfactors, we decree that this be observed: if five or seven men of good faith without enmity intervening have said on oath [that someone] is a criminal (crimosum), just as he acted without law let him die without law.114 If a judge has been convicted of releasing a seized thief, let him lose his life so that discipline will be observed among the people in all things.* (Drew 1991: 158).

Насилие за доказване на истината

И Салическият законник, и LL предписват, когато истината не може да се докаже чрез клетвозастъпници и свидетели, да се проведе „Божи съд“ или пък съдебен дуел. Това са т.нар съдебни изпитания, през които ответникът преминава, за да докаже своята невинност. В случай, че загуби съдебния дуел или при ваденето на ръката от врящата вода тя е изгорена (Drew 1991: 138), а това е знак за неговата вина, ответникът се осъжда да заплати съответното по закон обезщетение. Че традицията на съдебно насилие е твърде силно залегнала в обичая на лангобардите се доказва от един закон на крал Луитпранд, отнасящ се към опитите за отровителство, в чийто край кралят съжалява, че с твърде много мъже е постъпено несправедливо, защото са загубили съдебния си дуел, ала той не можел да отмени закона, тъй като е част от обичайното право на лангобардите (Drew 1996: 195 §118). Ала и в съдебното насилие има ограничения, тъй като закон на Ротари забранява използването на вещерски билки и други такива магически помощници от обвиняем, надяващ се с тяхна помощ да наклони везните в своя полза (Drew 1996: 125 §368). Вероятно забраната е продиктувана от факта, че все пак магьосничеството, като демонично явление, противоречи на справедливостта, която е Божий прерогатив.

Закони, допускащи насилие при брачни отношения

Строго се отнася законодателството на франки и лангобарди спрямо браковете между лица от различни социални категории, а именно – свободни и несвободни, като прави разлика между пола на свободния, обвързал се с роб, както и дали последният е своя или чужда собственост. Един от ранните закони в PLS постановява: „... свободна жена, омъжила се за нечий роб, да остане в робство“⁶, а по-късен закон на крал Хлотар забранява брака между свободна жена и собствен роб, като дори е наложено изключително строгото наказание за жената – остракиране от обществото, което се равнява на пълна безправност и липса на защита от страна на закона:

„1. Ако жена се съедини в брак със собствен роб, то хазната ще придобие всичкото ѝ имане и самата тя ще бъде прокудена.

2. Ако някой от нейните роднини я убие, то нищо да не се иска от

⁶ “4. And likewise the free woman who takes someone else’s slave in marriage shall remain in servitude.” (Drew 1991:87).

*този роднина или от хазната за обезщетение на смъртта и. Робът да бъде подложен на най-тежкото мъчение... И ако някой от роднините на жената и даде храна или я приюти, той ще трябва да плати петнадесет солида.*⁷

Подобно законодателство се среща и при лангобардите, където крал Ротари позволява на роднините на свободната жена да я убият или продадат извън кралството, а робът също го очаква смъртна присъда. Интересно е, че забавянето на наказанието на злочестата девойка, води до нейното настаняване в двореца, в отделението на жените-роби (Drew 1996: 95). Прелюбодейството също се наказва със смърт при лангобардите:

„Оня, който свари друг свободен или роб да се сношава с жена му има право да убие и двамата. И ако го стори, нищо не ще се търси от него.“⁸

Тук се усеща влиянието на сексуалния „пуританизъм“ на римските правни норми, тъй като подобен закон се среща и в Юстиниановата 117 новела⁹, издана почти столетие по-рано. Във PLS, обаче, липсва смъртното наказание за прелюбодействащи, ала за сметка на това се полагат строги финансови санкции за отвличането или изнасилването на девойки (Вж. повече у Христова 2008: 237–243).

В „Едиктът на Ротари“ също се обръща внимание на отношението в семейството, като се забранява на „нещастните“ половинки да ликвидират съпрузите си – на мъжете, убили съпругите си без осъзнаване, се налага сериозният по размера си *wergild* от 1200 солида

⁷ “1. If a woman joins herself in marriage with her own slave, the fisc shall acquire all her possessions and she herself will be outlawed (*aspellis*). 2. If one of her relatives kills her, nothing may be required from that relative or the fisc for her death. The slave shall be placed in the most severe torture, that is, he shall be placed on the wheel. And if one of the relatives of the woman gives her either food or shelter, he shall be liable to pay fifteen *solidi*.” (Drew 1991: 144).

⁸ “Concerning the man who discovers his wife in adultery. He who finds another freeman or slave having intercourse with his wife shall have the right to kill them both. And if he kills them, nothing shall be required of him.” (Drew 1996: 93).

⁹ Според текста на 15 глава от 117 новела мъж, усъмнил се в нечи намерения към съпругата му, след осигуряването на свидетели, намирайки прелюбодейците заедно, може да убие любовника, без да се притеснява от последващо преследване: „We add to this that if anyone possibly suspects someone of trying to dally with his wife’s chastity, he is first to issue three written notices of legal proceedings, carrying attestations from trustworthy men. Then, should he, after these written witness-statements, find the man with his wife in his house, his wife’s house or the adulterer’s house, or in inns or suburban premises, the husband is to have licence to kill such a person with his own hands, without fear of any consequent peril...“ (Miller, Sarris 2018: 764).

(Drew 1996: 91§200), а за жените, за същото провинение, наказанието е смърт (Drew 1996: 91§203). Друг текст пък гласи, че:

*„Ако жена участва в заговор за смъртта на съпруга си, лично или чрез друго, то съпругът има правото да постъпи с нея както си иска и по същия начин да се разпоредя с имуществото и. Ако жената отрече обвинението, то роднините и могат да я оневинят или чрез клетва или чрез *camfio*, сиреч дуел.“¹⁰*

Със съдебен дуел може да се изчисти и опетнената чест на жена, обвинена в изневяра. Подобна любопитна история разказва Павел Дякон за кралица Гундиперга, съпруга на кратко царувалия Родоалд (652–653), и обвинена от него в прелюбодейство. Нейната чест защитил слугата ѝ Карелус, който надвил клеветника в двубой *„пред целия народ. След това достойнството на кралицата било възстановено“* (Павел Дякон 2011: 114). Въпросният Родоалд пък бил убит от някакъв лангобард, заето опетнил честта на жена му (Павел Дякон 2011: 114). От представените примери става ясно, че дори кралското семейство на лангобардите е обект на законите, поддържащи чистотата на брачното ложе.

От представените примери може да се извлекат няколко заключения за ролята на насилието в лангобардското и франкското семейство. На фона на PLS, законите в LL са далеч по-строги, тъй като са силно повлияни от римската правна традиция по отношение на чистота на брачното ложе и социалното различие. Още в Теодосиевия кодекс са наложени стриктни забрани и жестоки наказания за съчетаването на свободна и роб (Imperatoris Theodosii Codex: Liber IX.9.1). Отново там намираме и постановления, отнасящи се до установяването на прелюбодейство и планирането на убийство от страна на единия от съпрузите (Imperatoris Theodosii Codex: Liber IX.7.4). Вероятно е това да е преминало в лангобардската юридическа традиция, която все пак допуска оневиняването на съпругата чрез съдебен дуел или клетвозастъпници – една интересна смесица между римската и германската правни традиции. Ролята на пола на извършителя, както и неговото социално положение – свободен или роб, определят наказанието му, както и възможността да практикува санкционирано

¹⁰ “202. *If a woman conspires in the death of her husband, acting either through herself or through a substitute, the husband has the right to do with her what he wishes, and he may likewise do what he wishes with the woman’s property. If the woman denies the charge, her relatives may clear her either by oath or through the *camfio*, that is, by duel.*” (Drew 1996:91-92§202).

от кралската власт насилие – в случая на измамения съпруг да убие хванатите прелюбодейци.

Правото на самозащита при насилие

Разнообразието на криминални простъпки, упоменати в PLS и LL, потвърждава точното описание на ранносредновековното общество от Щефан Ездерс като „военизирано селско общество“ (Esders 2021: 12), в което конфликти лесно се разпалват, а нерядко завършват със саморазправи. Любопитно постановление в „Едикта на Ротари“ предупреждава, че влезлият разгневен в чужд имот е длъжен да заплати обезщетение 20 солуда (Drew 1996: 108§277). В този ред на мисли, гарантирането на правото на самозащита от варварското законодателство също е интересен аспект на проблема за насилието, заслужаващ по-внимателно разглеждане. В PLS самозащитата не присъства като понятие със своите наказателно-правни измерения. Салическият законник не предвижда освобождаване от наказателно отговорност за извършено убийство при самозащита, тъй като последното не съществува като термин. Вероятно това се дължи на системата на доказване на нечия вина чрез свидетели и клетвозастъпници, гарантиращи невинността на обвиняемия.

За разлика от PLS, в LL неизбежната самоотбрана вече съществува в правен смисъл. Това, за семен път, е наследство от римската юриспруденция, която в *Codex Iustinianus*, гарантира правото на защита при нападение, без да вменява наказателна отговорност за убийството на нападателя (Валентинова 2021: 132).

Закон, издаден в деветата година от управлението на крал Луигранд (721 г.), постановява следното:

„За убийството. Ако някой свободен убие при самозащита друг свободен и се докаже, че е убил човека защитавайки се, то той да заплати за убития обезщетение, което е установено в по-ранен закон от крал Ротари... Но който нападне другого и го убие без причина, ще загуби имуществото си и наследниците на убития ще се възползват по следния начин. Ако имуществото на убиеца е по-малко от обезщетението... или е на същата стойност, то тогава, мъжът, извършил убийството, да загуби имота си и личността му да бъде предадена на най-близките роднини на починалия. Но ако имуществото на убиеца е повече от установеното вече за случая обезщетение, то той да загуби цялото си имущество и наследниците на убития да получат равна на предвиденото обезщетение част...“ (Drew 1996:154§20.П).

Освен това, онова, което остане като излишък от имуществото на убиеца, се разделя по равно между кралската хазна и наследниците, като по този начин виновникът откупва живота си (Drew 1996: 154§20.П). Интересното в откъса е смесването на римската правна традиция, изразена изобщо чрез концепцията за самозащита, и германската, откриваща се в налагането на 'wergild' за убития нападател.

Неизбежната самоотбрана срещу пощръклели животни е част от разнообразието на случаи, предвидени в LL. При нея, в случая на нанесена щета от звяра, не се полага обезщетение от страна на стопанините, както и ако животното бъде убито от някой, защитаващ се от него, не се предвижда изплащането на компенсация на собствениците (Drew 1996: 115§324). Все пак други закони поставят ограничения върху убийството на животни, ограничавайки вероятността безсловесните създания да стават част от кръвната 'faida'. „Едиктът на Ротари“ постановява, че този, който насъсква чужди кучета или други животни и те причинят вреда някому, то онзи, комуто принадлежат кучетата, е освободен от вина, която обаче носи подстрекателят (Drew 1996: 115§323). Но в случай, че някой е нападател от куче, законът предвижда следното:

„Ако мъж, защитавайки се, убие нечие куче с меч или с тояга, или с друго оръжие, което се държи в ръка, то нищо няма да се търси от него, докогато оръжието е просто тояга или среден меч. Но онзи, който хвърля оръжие по куче и го убие, ще трябва да възстанови еднократно, т.е. ще трябва да предостави подобно куче.“¹¹

От посочения абзац става ясно, че самозащитата се разбира като непосредствена опасност, на която може да бъде отвърнато чрез оръжие, с което човек обикновено замахва. Последното се подразбира от обезщетението, предвидено за убийството на животни чрез метателно оръжие, което пък законът тълкува като умисъл за престъпление и овъзмездяването на жертвата е нужно за предотвратяването на последващо отмъщение. Не дължи нищо онзи, който намери и утрепе чуждо куче, вилнеещо в дома му; ако пък кучето е оставено живо, то стопанинът му дължи компенсация за щетите, нанесени в чуждата къща (Drew 1996: 116§331). Тези законодателни мерки,

¹¹ „330. If a man in defending himself kills another man's dog with a broad sword or with a staff or with any other weapon which is held in the hand, nothing shall be required of him so long as the weapon is simply a staff or medium-sized sword. But the man who throws a weapon at a dog and kills it shall return it singlefold, that is, he shall return a dog of similar sort.“ (Drew 1996: 116§330).

изключително подробни в своето описание на случаите, при които се допуска насилие или не, са интересни щрихи към пъстрия свят на ежедневието във „варварското“ общество. Гореизброените случаи навеждат на мисълта, че домашните животни и особено кучетата често са въвличани в решаването на междуличностни и междуродови спорове, а включването на различни случаи на насилие към тях в законодателството на лангобардите е опит да се уталожат желанието за мъст. Потвърждение се намира и на друго място от „Едикта на Ротари“, което гласи:

„Ако кон с копитото си рани човек или вола с рога си, или прасе нарани човек с бивните си, или ако куче ухапе човек, освен в случаите, където животното е побесняло, онзи, комуто животното принадлежи да плати обезщетение за убийството или щетата, но отмъщението, т.е. враждата, да се прекрати, след като деянието е извършено от безсловесно животно, без да има умисъл от страна на собственика му.“¹²

Лангобардското законодателство също разглежда ирационалното поведение на човека (поведение, познато днес като различни психични разстройства) също като оневиняващ фактор при извършването на престъпления от личност с подобен проблем, освобождавайки наследниците на такъв човек от плащането на обезщетения на пострадалите; убийството на луг също не се наказва, стига да не е безпричинно, тъй като лудият е станал такъв – както законът гласи – „заради тежките си грехове“, което го поставя в маргинално положение спрямо обществото (Drew 1996: 115§323).

Изводи

От разгледаните случаи може да се направи заключението, че границата между допустимо и недопустимо насилие в късноантичното западноевропейско „варварско“ законодателство не е постоянна. Тя може да се променя от политическите обстоятелства през десетилетията – смутове, войни, водещи до приемането на по-строги мерки за простъпки, които в други периоди са се наказвали по-леко. Поставянето на човек извън закона също може да се случи поради нарушаването на естествения закон, каквото е прелюбодеянието.

¹² “326. *If a horse injures a man with its hoof, or an ox injures a man with its horn, or a pig injures a man with its tusks, or if a dog bites a man - except in the case where the animal is mad as above - he whose animal it is shall pay the composition for the killing or damage, but the feud, that is the enmity, shall cease since the thing was done by a dumb animal without any intent on the part of its owner.*”

Заслужава внимание фактът, че телесно наказание се налага в повечето случаи на несвободни, но въпреки това в ранните Салически закони им е оставена възможност да се откупят. Предвиждането на смъртно наказание при франкските крале Хилдеберт I, Хлотар и Хилдеберт II може да бъде тълкувано не само като опит да се подсили авторитетът на кралската власт, но също и като засилващо се влияние на римското право, а следователно и подражание, което за същите престъпления – убийство, изнасилване – предвижда смъртно наказание, вместо парични компенсации (Esders 2021: 7). Престъпленията срещу кралската власт също могат да доведат до сурови наказания за свободен. Закон на крал Хилперик постановява, че мъж, избягал от правосъдието и укрив се някъде и не желаещ да се яви пред съдилищата, се поставя извън закона и всеки, който срещне беззаконника, може да го убие без угризение за последващо съдебно преследване (Drew 1991: 152). Въпреки че човек, който е „в закона“ и живее в общността може да стане обект на спорадично насилие, той има право да бъде обезщетен, дори и защитаван от кралската власт, но поставянето му извън закона го лишава не само от кралската защита, но и от всякаква човешка емпатия, бидейки вече обект на нарочно насилие, превръщащо го в беглец и ренегат. В този ред на мисли може да се смята, че франкските крале имитират законотворческата воля на римските императори. Овладяването на насилието посредством закони, издадени от кралската власт и почиващи на обичайното право на германците, но също и на различни римски правни норми и влияния, показва както движение от „племенна към цивилизована организация на публичния живот“ (Ullmann 1975:198), така и засилване на кралската власт по един римски модел.

Библиография:

Извори:

- Павел Дякон. История на лангобардите (2011). София: Полис.
- Mommsen, T. (ed) *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, (1905) Berlin: Weidemann.
- Barney, Stephen A. et al. (eds.) (2006). *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Miller, David J.D., Sarris, Peter (eds.) (2018). *The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- The Laws of the Salian Franks* (1991). Translated and with an Introduction by Katherine Fischer Drew. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- The Lombard Laws* (1996). Translated and with an Introduction by Katherine Fisher Drew. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Изследвания:

- Валентинова, Д. (2021). Римски правни норми, правноморални идеи и принципи в *Leges Barbarorum*. В: Миланова, А. (ред.) *Mobilitas: Движение на хора, идеи, стоки, пари, изкуство в средновековния свят. По случай 35 години от създаването на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 125-142.
- Христова, Н. (2008). Обезщетения и наказания за посегателства срещу физическата и половата неприкосновеност, честта и живота на личността в *Pactus Legis Salicae* [Compensations and Punishments Concerning Violations of Personal Physical and Sexual Immunity, Honour and Life in *Pactus Legis Salicae*]. В: Димитров, Д. (ред.) *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. 2. Научна конференция. В. Търново, 31 октомври 2007 г. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методиј“, 237-243.
- Esders, S. (2021). *Wergild and the Monetary Logic of Early Medieval Conflict Resolution*. In: Bothe, L., Esders, S., Nijdam, H. (eds.) *Wergild, Compensation and Penance. The Monetary Logic of Early Medieval Conflict Resolution*. Leiden-Boston: Brill, 1-37.
- Murray, Alexander Callander (2019). *The Law of Post-Roman Kingdoms*. In: Reynolds, Phillip L. (ed.). *Great Christian Jurists and Legal Collections in the First Millennium*. Cambridge: Cambridge University Press, 73-106.
- Ullmann, W. (1975). *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, I. (1995). *The Merovingian Kingdoms 450-751*. New York: Longman.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

CONSIDERATIONS ON THE EVOLUTION OF LOCAL COMMUNITIES

AT TROPAEUM TRAIANI IN THE LATE ROMAN AND

EARLY MEDIEVAL PERIODS.

CASE STUDY: ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN SECTOR C,

SOUTHERN QUARTER¹

GABRIEL MIRCEA TALMAȚCHI

(Museum of National History and Archaeology, Constanța, Romania)

Keywords: Tropaeum Traiani, sector C, archaeological research, *Domus*, hoards, 4th–6th centuries A.D., 10th–11th centuries A.D.

The Tropaeum Traiani fortress (Adamclisi commune, Constanța county, Romania) is one of the most important economic, political and religious centers in Dobruđa from the Roman period (within the province of Scythia), specialized research carried out for more than 120 years revealing a large amount of historical, archaeological and architectural information disseminated in both scientific and popular works (Tocilescu 1893: 13–34; Murnu 1910: 155–161; Papuc 1974: 325–337; Domăneanțu 1975: 231–240; Barnea 1975: 61–65; Barnea 1977: 261–271; Barnea et al. 1979: *passim*; Sâmpetru 1994: *passim*).

Systematic archaeological research in the southern neighborhood sector of the Tropaeum Traiani citadel (today known as sector C, but originally called D) has provided over time numerous data of archaeological, historical, architectural, etc. interest. These started in 1969, but were not long-lasting. They were resumed at the end of the last decade of the previous century and have continued (with minor hiccups) to this day, not far from the southern

¹ This text is a result of the author's research within the project "Borders and cultural patterns: Paganism vs Christianity in the contact zone of the Danube limes (Scythia Minor and Moesia Secunda in the 4th-7th century)", funded by the National Research Fund of the Ministry of Education and Science under contract № КП-06-Н60/10 / 17.11.2021.

gate of the city, built in the days of Emperor Constantine the Great (d. 337). The purpose of the research was to obtain new information regarding the overall picture of the late Roman habitation complexes and the existing street system in the area, mainly the *via forensis* (or *cardo*), which gently descends north-south to the gate.

Three possible civil (private) buildings of the Roman period have been identified so far, conventionally named 1, 2 and 3 (Talmățchi, Șova 2015: 137–192; Talmățchi, Șova 2016: 173–192). The most impressive is no. 2, located on a large area in the western part of the forensis villa, south of the forensis basilica (*fig. 1*). It is a Roman house of the *Domus* type, slightly adapted to the construction space in the vicinity. At Tropaeum Traiani we can mention also other edifices that could belong to the same category of *Domus*. Near the eastern gate, on the ruins raised in the 4th century A.D., we note a building (with the dimensions of 48 x 20 m), which had four rooms (with an interior courtyard) and a *porticum*. We add the great edifice D3 from sector D, as well as D7. The last was considered “monumental both as a plan and as a stretch”, with many rooms organized around an interior courtyard with two *porticus*.

At this stage of the research, we can specify that we are in front of a large and important building, oriented north-south (slightly north-west and south-east), with a width of 25 m and a length of 45 m. Several compartments of the building were discovered, among them an atrium (7 x 5 m) and a vestibule (11 x 4 m) (Talmățchi 2021: 502). Interestingly, the atrium does not exactly occupy the central space of the building, deviating from this rule. It was arranged in its southern half.

According to the plans of similar constructions for the Roman era, the building should have had, at least in the 4th–5th centuries A.D., rooms with special purposes. The destruction of some rooms by damaging the partition walls and the creation of smaller ones by erecting some walls of unshaped stone bound with clay (action undertaken in the second phase of habitation, during the 6th century A.D.), affected the original interior composition of the edifice. This trend or necessity of repartitioning some big “aristocratic” buildings through the increase of room numbers inside the same build spaces at the expense of comfort, it’s a general phenomenon manifested in the Balkan region of the Roman Empire, from the end of 5th century A.D. All this indicates a change of the urban environment in close connection with the economic phenomenon (the lack of prosperity and the rise of the number of the poor population). At Tropaeum Traiani, in the first half of 5th century A.D. took place the consolidation in the precinct wall, as it was observed

near the east and south gates, to which were added new *extra muros* buildings with stone walls bounded with clay. The last big constructive phase in Tropaeum Traiani belongs to Emperors Anastasius (d. 518) and Justinian I (d. 565), being used again stone walls bounded with clay for private constructions, some even considered to be palaces, which had spaces designated for craftsmanship and commercial activities, by their close proximity to the main circulation networks of the city. Along edifices nos. 1–3 from C I we also mention at Tropaeum other buildings with similar walls as D1 and D2 from sector D, or A1 and A2 from sector A. At the same time, here we could observe that the main changes that regard the diminishing of the habitable space are related to the later usage phases.

This edifice can be included in the category “*Domus*” (maybe slightly adapted for the possible constructive space from the district), belonging probably to some aristocratic family (Talmatchi 2021: 506–507). It’s made not far from the basilica forensic and very close to *via forensis*, the second main street of the city. The archaeological research on this edifice was also correlated with those carried out on the *cardo* (one of the main traffic routes in the city), and the analysis of its functionality depended on its position in the urban plan and easy access to the network of inner streets within the neighborhood South. Overall, and through the nature of the small archeological findings, the edifice had a civilian character, private, initially with a lot of available space. At this stage of research, the entire construction has a rectangular and axial plan (being organized on length). Also, on both sides of the central axis, in a symmetric way, constitutive spaces it should be arranged. It’s noted countless of times changes in the rooms plan, a fact signaled also at other edifices of this type in Dobrudja. At least in 4th–5th century A.D., the edifice should have rooms with special destinations, according to the plans of such constructions in the Roman epoch, consecrated and identified archeologically in the west and east of the Empire.

The pavement discovered in the atrium and in the vestibule shows differences in the way the tiles are processed and laid out. An analogy to this situation can be found in another edifice (conventionally called B9) in sector B of the Tropaeum, inside three rooms (α , β and γ), to which we can also add in the area of an entrance from the *cardo* (Talmatchi 2021: 506). Probably the entire building benefit of a *pavimentum*, at least in its early period of use, in the rooms being slightly raised compared with the *atrium*. Later, especially in the rooms, the stone slabs were dismantled to be reused in the construction or reconstruction of other important urban structures of the city. We support the hypothesis that, as found in another archaeological context in the

city, with the transformation of an edifice, partially or totally, from a living space to a warehouse, interior renovations take place in the rooms, which also lead to the removal of the previous stone slabs and their replacement with a floor made only of yellow clay.

The presence of some large semi-buried storage vessels, of the type of *dolium* (14 whole or fragmentary vessels), inside some rooms suggests a special destination for these, that of storage-rooms or cereal storages, as is observed in C I in the rooms and B, kept *in situ*, a similar situation with the one discovered in edifice no. 3, A4 from sector A and D7. On the occasion of other archaeological research carried out in other sectors of the Tropaeum Traiani, a repeated alternation was observed in the sense that, inside some larger buildings, after a room containing at least a *dolium*, another one does not hold a similar probably supply vessel. Of course, the situation should not be generalized, but we consider that it's important to mention it as an analogy to what we found in our research. So that one of the rooms could be considered a storage/pantry, while the next one could have a strict residential purpose.

The dating of this large complex was done taking into account the construction system, the materials discovered and the general situation known from previous archaeological excavations in this area of the district, as well as those in the rest of the city (Talmățchi 2021: 506). The building went through at least two distinct main stages of construction-reconstruction. Its initial construction belongs to the Constantinian era or not long after, towards the middle of the 4th century A.D. The second stage would be partial reconstruction (certain areas of the building) and then compartmentalization (in the first two or three decades of the 6th century A.D., perhaps the first half of that same century).

With the attack of the Avars in 586 A.D., the city seems to have faced a severe blow from the perspective of its urban character. To date, the last information we have regarding its evolution and the other centers belong to the first and second quarter of the 7th century A.D., in the context of the new ethnic and military realities of the Lower Danube (Παπακούβ-Ταλματζκι 2020: 249–260), an attempt to maintain early Byzantine authority in this area.

The monetary discoveries specific to the late Roman and early Byzantine periods are very well represented following archaeological research. Proportionally, those specific to the late Roman era are the most numerous (approximately 40% of the total of those discovered) and positioned in secondary contexts. Those specific to the early Byzantine period represent approximately 30–35% of the total of those discovered, ending as the last issuer under the Emperor Mauricius Tiberius (d. 602). In general, we can

mention among the discoveries, but in a small amount and also in secondary positions, coins of the Macedonian kingdom (IV–III centuries B.C.), of the colonies of Tomis, Callatis and others, early Roman, Ottoman and modern.

The last coin is three lei produced by the Romanian state in 1962, discovered at a depth of almost 2 m at the bottom of a large pit that appeared in the central-northern area of the domus-type edifice. And this piece constitutes a *terminus post quem*, which proves the anthropogenic impact of the archaeological contexts in the sector through the massive dismantling of the walls in the area of the southern quarter of the Tropaeum Traiani citadel.

Regarding the pre-Roman monetary finds, we draw attention to their large number in relation to the known finds from all other sectors investigated inside the citadel in the last 100 years. In the area of the southern quarter, following archaeological research carried out in the last 20 years, around 20 coins minted in Callatis and Tomis (2nd–1st centuries B.C.), respectively in the Kingdom of Macedonia in the time of the sovereigns Philip II and Alexander III. It is very possible that this area was part of an island from the pre-Roman settlement, possibly with a habitation until the end of the 1st century A.D., and the coins represent tangible traces of it. The site of the coin finds is located near the highest point on the radius of the future Tropaeum Traiani citadel, not far from the current intersection of *via principalis* and *cardo*, about 10 meters south of the side of the *basilica forensis*. On the plateau east of the late citadel, following archaeological research, Gaetic ceramic materials dated to the IV–III centuries B.C. were discovered; and less from the III–I centuries B.C., which, according to the excavators, would certify the presence of a Gaetic settlement on an area of about 1 hectare (Arşenescu et al. 2019: 62).

Along with the Roman vestiges, the last decade brought to the attention of researchers, relatively discreetly, also artifacts specific to the early Middle Ages, which appeared during the research of the southern quarter of the fortress. Most of them appeared in two pits where household waste was thrown, deep pits in the late Roman habitation level, from the 6th century B.C. Ceramic fragments were recovered from their filling (vessel rims and wall sherds that belonged to pots without spouts and a bowl with polished or incised decoration, gray ceramics, etc. appear), fragmentary glass bracelets was also recovered from the filling of the pits, a circular weight made of a brick, four clay sling balls, probably a miniature whip end (toy?) made of clay, clay and lead spindles, silex, a horn with traces of processing (handle), two bone pushers, two bronze strap ends, appliques, links, a possible arrowhead, lead medallions and probably a small iron anvil. From the area of the *Domus* type

edifice come other numerous early medieval pieces: rings, one of which has a pentagram, small crosses, bells, appliques, harness pieces, etc.

In 2021, the research also continued south of the *Domus* type edifice, in the section where in 2020 one of the pits mentioned above was emptied. In the eastern part of the section, below the area with the pit, the remains of a clay floor, three log holes and the imprint of a fire pit were found. The area, on which a dwelling was arranged, was developed between three Roman walls (probably still well preserved in the early medieval period) and had a length of about 7.30 m and a width of 2.60 m on the east and 2 m on the west. It was adapted to the terrain and used already existing construction elements. Four coins were discovered on its floor, which are folles minted during the reign of Emperor Basil II (d. 1025), after 1020 A.D. Two specimens were found in the southeast corner of the dwelling, and two others were discovered 4.20 m and 4.50 m respectively from the east wall, all on the clay floor (Paraschiv-Talmățchi, Talmățchi, Șova 2023: 141).

During the 2022 campaign, an expansion of an older section (S 10), now called S 10 E (east), was also practiced, where several walls were outlined on the surface that enclosed an approximately rectangular perimeter (fig. 2). There, the walls of a possible room were identified (Talmățchi et al. 2023: 24), inside which were large, medium and small stones, along with Roman and sporadic early medieval ceramic fragments (one gray), bones, large pieces of adobe, pieces of clay, fragmentary tiles, two lips sherds of *dolia*, etc. Inside, the perimeter is 1.64 m wide and 2.64 m long. To a depth of 0.70–0.90 m, from a stratigraphic point of view, the deposit was a layer of fragmentary stones and tiles. Between 0.90 and 1.05 m followed a layer of ash remains (which contained a Byzantine coin of Basil II and a small ring). The maximum depth reached is 1.35 m, in a layer of ash-gray color. On the south side of the building, a small and narrow access road opens directly to this area. This proves that the indicated area was in use during the period when the edifice was functional, serving the daily activities of the respective structure, perhaps a storage place. At the same time, the presence of a coin minted for Emperor Basil II would indicate its use with an as yet unknown purpose towards the end of the 10th century and especially in the first quarter of the 11th century A.D., or very soon after it. We also mention the existence of a fragmentary wall (with variable thickness of 0.34–0.40 m), which is positioned almost on the diagonal of the mentioned perimeter, breaking the eastern wall, which was probably made in a later phase of habitation.

Over time, archaeological research has brought to light numerous traces specific to the early medieval period in the Tropaeum Traiani citadel. In

the south-west sector, 16 m from the precinct wall, in the curtain segment between towers T17 and T18, a rectangular-shaped deepened dwelling (hut) was discovered, 0.40 m below the current footing level, which cut the layer below the ruins of the fortress. The hut had a fire pit in the northwest corner and offered a rich ceramic material. He was dated to the 10th century A.D. (Papuc 1979: 67). A ditch with a depth of 2.50 m was initially attributed to the same period (probably made with the aim of dismantling the precinct, by detaching the facade blocks), from the filling of which ceramic fragments specific to the 9th–10th centuries were collected (Papuc 1979: 77; Diaconu 1992: 325–326). The author of the research, starting from the discovery of a coin issued for the King of Romania Carol I, will return to the chronological framing of the moat and indicate the end of the 19th century as the probable date of dismantling the precinct (Papuc 1986: 170).

The areas of the fortress gates seem to have represented direct attractions for the representatives of early medieval human communities, from the perspective of the dismantling activity. Their traces are present almost everywhere and consist mainly of pottery sherds, some of which probably come from vessels broken during work. Thus, the existence of a layer of rubble and mortar was reported at the north gate in which ceramic fragments and a „very beautiful“ early medieval spearhead were discovered (Bogdan-Cătănciu 2001: 24), and at the west gate, traces of habitation specific to the period were identified, inside Tower no. 15 (Panaitescu 1985: 158). At the point called „Annex fortification“ (representing a perimeter attached to the precinct located near the southern gate of the fortress), the pronounced destruction of the wall, by removing large blocks of facing, was attributed to the same early medieval population. In support of the hypothesis, the archaeologists who were in charge of the research of this area mention as evidence the presence of traces of a habitation in the area of the horseshoe-shaped bastion tower (T1), consisting of walls of limestone blocks bound with earth (also extended in T2–T3–T4) (Barnea et al. 2003: 27; Barnea et al. 2007: 27–28; Papuc, Ionescu, Constantin 2011: 347, 356), in ceramic fragments dated in the 10th–11th centuries (Barnea, Ionescu, Constantin 2007: 17) and even in the existence of a layer specific to this period (well compacted, dated on the basis of ceramic fragments and two iron arrowheads) (Papuc, Ionescu, Constantin 2011: 347). The same dismantling could also be found at the T2 towers (the most imposing of the annex towers) (Papuc, Ionescu, Constantin 2011: 349–350), T3 (U-shaped tower) (Papuc, Ionescu, Constantin 2011: 351–352) and T4 (also a U-shaped tower) (Papuc, Ionescu, Constantin 2011: 352, 356), where also early medieval ceramic fragments were discovered.

Leaving the actual area of the fortress, approximately 100–150 m south-east of the fortified annex, ceramic fragments specific to the period in question were discovered, since 1984, dated by the discoverers to the 10th–12th centuries A.D. (Barnea, Ionescu 1997: 119). Referring to the same point, Alexandru Barnea considered that the habitation here (as well as east and west of the fortification), after the disappearance of the Romano-Byzantine city, belongs to the 7th century A.D., with a probable evolution until the 11th century A.D. (Preda 1994: 29).

Other evidence of the existence of an early medieval settlement near the Roman-Byzantine fortress consists in the identification of specific ceramic fragments on the slopes that delimit its plateau (Panaitescu 1985: 158, note 6). To them are added the materials found in the area of the Triumphal Monument, recovered from the rubble thrown in the years 1882–1890, which reveal a habitation in this area in the 9th–10th centuries A.D. (Sâmpetru 1984: 44–45). A possible necropolis near the citadel and the previously presented area is suggested by the fortuitous discovery, over three decades ago, of an inhumation grave, on a private property in the intra-village territory of Adamclisi, located approximately 1.5 km in a straight line from the south side of the Romano-Byzantine precinct. It appeared at a depth of 1.50 m, was oriented west-east and had an inventory composed of two ceramic vessels dated to the first half of the 9th century A.D. (Panaitescu 1985: 157–158).

Also, the few monetary discoveries contribute to completing the existing information regarding the 9th–11th centuries A.D. at Adamclisi. Initially, the lack of monetary finds from the period 969–1028 (class A) suggested a dating of the probable settlement in the 9th–10th centuries A.D. (Mănucu-Adameșteanu 2001: 75), also taking into account the hoard discovered on the territory of Urluia, located very close to Adamclisi, which ends chronologically at the time of 945–959 (Dimian 1957: 199; Poenaru Bordea, Donoiu 1983: 244). However, the few recently published coins representing a bronze issue from Basil II – Constantine VIII (976–1025; 1025–1028) (Custurea, Adamescu 2013: 496, no. 1), one from Michael IV Paphlagonian (d. 1041) (Custurea, Adamescu 2013: 496, no. 2), one from Constantin IX Monomach (d. 1055) (Custurea 2007: 631, no. 1) and one from Roman IV Diogenes (d. 1071) (Vertan, Custurea 1992: 384, no. 1395), suggested an extension of the initial chronological interval in the 11th century A.D.

During 2020, a Byzantine monetary hoard was discovered inside the *Domus* type edifice near the south wall (Talmățchi et. al. 2021: 16; Paraschiv-Talmățchi, Talmățchi, Șova 2023: 141). He was buried in very fine,

loose soil, different from that nearby, which led us to think of his original preservation in a leather or cloth bag that disintegrated over time. Above the hoard, completely covering it was the lower part of an ancient broken bowl, which was positioned upside down to hide the bag. The hoard is composed of *folles* (anonymous pieces) from classes A 2 and 3 from Basil II – Constantine VIII, of the years 976–1028 A.D., in total 34 pieces; class B from Emperor Roman III, of the years 1028–1034 A.D., a total of 16 pieces; class C from Michael IV, of the years 1034–1041 A.D., a total of 9 pieces; class D from Emperor Constantine IX, of the years 1042–1055 A.D., in total 2 pieces (fig. 3). Probably, the hoard was hidden due to the state of insecurity installed in the Istro-Pontic territory amid the Pecheneg raids from the middle of the 10th century A.D., and later. As a final burial date, this hoard is added to three other hoards discovered at Dinogetia (1) and Păcuiul lui Soare (2) (Custurea 2000: 161, 164–165). Overall, it is the 56th hoard dated in the 11th century A.D. from Dobrudja and is another proof of the turbulent history on the border of the Byzantine Empire.

Then, during the archaeological campaign in 2022, a small baulk (nearly 3 m long, nearly 2 m wide and about 1 m high) was removed in room D of the domus-type edifice, where it was discovered a vessel made of kaolin containing 11 Byzantine coins from the 10th–11th centuries. (Talmăţchi et al. 2023: 24) (fig. 4). This second monetary hoard is composed of 11 bronze coins (*folles*), of which 9 coins of class A2–A3 (from the years 1000–1028 A.D., from the emperors Basil II – Constantine VIII), one of class B (of the years 1028–1034 A.D., from the emperors Constantine VIII – Roman III); one from class D (of the years 1042–1055 A.D., from Emperor Constantine IX). The vessel, spherical in shape, was caught slightly inclined to the west, under the large rubble, at its base and with the mouth covered and defended by two tegulae, one of which is fragmentary, of a yellowish color. The depth to the maximum height of the witness and the upper end of the tile is 0.50 m. Under the pit of the vessel we identified a yellowish-brown soil with clay pigments, with burnt wood, relatively compact. The small hole in which the vessel was placed was filled with loose, brown earth. The new small deposit is positioned at a distance of about 33 m in a straight line from the previously mentioned hoard discovered in 2020, in the north-east direction, composed of 61 bronze coins (*folles*), having the same identified monetary pattern. Both seem to have been hidden amid the insecurity in the Paristrion province in the context of the Pecheneg raids in 1046–1048 A.D. So it seems that the possible early medieval settlement at Tropaeum Traiani suffered greatly from the prolonged invasions of the Pechenegs (1046–1048).

Also, during the research in sector C, we found a scrap bronze coins from the end of the 11th – the beginning of the 12th century (from the Emperor Alexios I Comnenos (d. 1118) and from the end of the 12th century (from Emperor Isaac II, of the years 1185–1195 A.D.). All these coins, unfortunately, come from the soil resulting from the archaeological excavations of more than 50 years ago, which was thrown over almost the entire length of the western side of the *Domus* type edifice that we investigated.

We can not end the list of discoveries attributable to the Middle Ages without mentioning among them another important monetary discovery, not only for the Tropaeum Traiani, but also for the southwestern area of the Dobrudjan geographical space. To the north-northwest of the ancient city of Tropaeum Traiani, on the right side of the road to Ostrov, halfway between the villages of Adamclisi and Urluia, in 2021, a local resident, during agricultural work, found a small monetary hoard scattered on 7–8 linear meters (Paraschiv-Talmațchi, Talmațchi, Șova 2023: 142). It is composed of 28 coins from the 13th century. The issues are Latin imitations minted in Constantinople (between, roughly, 1204 and 1261 A.D.) and an imitation of the Latin Kingdom of Thessaloniki (1204–1224 A.D.). The last coin is the one of the Bulagarian Tsar Constantin Asen (d. 1277). Most of the pieces are cut, which is characteristic for the local coinage after 1242, due to the passage of the Tatar armies to the south of the Danube, there being a shortage of cash on the market in the Istro-Pontic territory. We assume that the deposit was hidden under the threat of imminent danger, during the 60^s–70^s of the 13th century. It might be related to the still functioning road that connected the ancient Durostorum to the coastal area, probably primarily to Callatis. And from here, along the littoral coast to the north and northwest, to ancient Noviodunum and other centers located on the Dobrudjan Byzantine bank of the Danube.

Moreover, the isolated discoveries in the area stop in the last quarter of the 13th century, with an issue from Emperor Michael VIII (d. 1282).

Stratigraphic, archaeological and monetary observations can complement each other harmoniously to contribute to the identification of important sequences in the life of the local community in the 4th–6th centuries A.D. and 10th–11th A.D., in Tropaeum Traiani, one of the most important Roman provincial centers in the Roman province of Scythia and, respectively, the Byzantine one known as Paradunavon.

Bibliography:

- Arsenescu, M., Căpiță, C., Duțescu Ștefan, M. M., Ștefan, D. (2019). Săpăturile de la Adamclisi – Platoul Est. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 70, no. 1–4, 59–64.
- Barnea, I. (1975). Atriile bazilicilor paleocreștine de la Tropaeum Traiani. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 26, no. 1, 61–65.
- Barnea, I. (1977). Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice. *Pontica* 10, 261–271.
- Barnea, I., Barnea, A., Cătănicu, I.B., Mărgineanu-Cârstoiu, M. and Papuc, G. (1979). Tropaeum Traiani I: Cetatea. București: Academiei RSR.
- Barnea, Al., Ionescu, M. (1997). Tropaeum Traiani-Adamclisi, jud. Constanța. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice 1983–1992. A XXXI-a sesiune națională de Rapoarte Arheologice*. București: Ministerul Culturii, 119.
- Barnea, I., Mărgineanu-Cârstoiu, M., Panaite, A., Bogdan Cătănicu, I., Gămureac, E., Constantin, R., Ionescu M. S., Papuc, Gh., Dobrinescu, C., Arsenescu, M., Căpiță, C., Olariu, C. (2003). Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța (Tropaeum Traiani). In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002*. București: Ministerul Culturii, 27.
- Barnea, Al., Ionescu, M., Constantin, R. (2007). Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța (Tropaeum Traiani), Sector Turnul T2. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2006*. București: Ministerul Culturii, 27–28.
- Cătănicu, I. B. (2001). Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța (Tropaeum Traiani), Sector Poarta de Nord. In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000*. București: Ministerul Culturii, 23–24.
- Custurea, G. (2000). Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX–XI). Constanța: Ex Ponto.
- Custurea, G. (2007). Monede bizantine descoperite recent în Dobrogea (sec. IX–XIII). *Pontica* 40, 629–640.
- Custurea, G., Adamescu, L. (2013). Noi descoperiri de monede bizantine în Dobrogea (sec. IX–XIII). *Pontica* 46, 491–513.
- Diaconu, P. (1992). Note de lector (I). *Istros* 6, 323–327.
- Dimian, I. (1957). Câteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R. *Studii și cercetări de numismatică* 1, 189–216.
- Domăneanțu, C. (1975). Cercetări arheologice la Tropaeum Traiani, Via principalis (1970–1971). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 26, no. 2, 231–240.

- Mănucu-Adameșteanu, Gh. (2001). Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuții arheologice și numismatice. București: MAD Linotype.
- Murnu, G. (1910). Cronica săpăturilor arheologice de la cetatea Tropaeum-Adamclisi. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 3, 155–161.
- Panaiteșcu, A. (1985). Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi. *Hierasus* 5, 157–160.
- Papuc, Gh. (1974). Câteva considerații privind construirea zidului de incintă al cetății Tropaeum Traiani. *Pontica* 7, 325–337.
- Papuc, Gh. (1986). Câteva precizări în legătură cu cetatea Tropaeum Traiani. *Pontica* 19, 159–171.
- Papuc, Gh., Ionescu, M., Constantin, R. (2011). Recherches archéologiques de la fortification annexe de la cité Tropaeum Traiani (1990–2006). *Pontica* 44, 343–365.
- Паракув-Талмацки, К. (2020). Миграции в Дунайско-Понтийской зоне юго-востока Румынии по археологическим данным. *Stratum plus* 5, 249–260.
- Paraschiv-Talmațchi, C., Talmațchi G. M., Șova, C. (2023). Early medieval archaeological landmarks in the city Tropaeum Traiani (Adamclisi). *Preslav* 9, 127–149.
- Poenaru Bordea, Gh., Donoiu, I. (1983). Contribuții la studiul pătrunderii monedelor bizantine în Dobrogea în secolele VII–X. *Buletinul Societății Numismatice Române* 135–136/129–130, 237–252.
- Preda C. (1994). Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României. Vol. 1 (A–C). București: Enciclopedică.
- Sâmpetru, M. (1984). Tropaeum Traiani. Vol. 2. Monumentele romane. București: Academiei RSR.
- Sâmpetru, M. (1994). Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos. București: Institutul Român de Thracologie.
- Talmațchi, G. (2021). Considerations regarding the Domus-type Roman urban house from Scythia Minor (4th–6th centuries AD). In: Tsetskhladze, G. R., Avram, Al., Hargrave, J. (eds.). *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC–5th century AD): 20 Years On (1997–2017), Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanța/18–22 September 2017)*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 501–510.
- Talmațchi, G., Șova, C. (2015). Observații privind casa urbană romană târzie (domus) din provincia Scythia Minor și alte descoperiri arheologice din sectorul Sud-CI de la Tropaeum Traiani. *Peuce* 13, 137–192.

- Talmațchi, G., Șova, C. (2016). Despre cercetările arheologice din cartierul romano-bizantin (sector sud-C1) de la Tropaeum Traiani. In: Panaite, A., Cârjan, R. and Căpiță, C. (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*. Brăila: Istros, 173–192.
- Talmațchi, G., Șova, C., Lascu, M., Cealera, C. (2021). 1. Adamclisi, jud. Constanța, [Tropaeum Traiani], Punct: Sector C (cartierul de S). In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2020, A LV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29–31 Octombrie 2021, Sibiu*. București: Institutul Național al Patrimoniului, 15–16.
- Talmațchi, G., Talmațchi, C., Șova, C., Lascu, M., Cealera, C. (2023). 3. Adamclisi, jud. Constanța, [Tropaeum Traiani], Punct: Sector C (cartier de S). In: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2022, A LVII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29–31 Mai 2023, Târgoviște*. București: Institutul Național al Patrimoniului, 24–25.
- Tocilescu, Gr. (1893). Resultatul explorărilor sale arheologice făcute în vara anului 1891 la castrul roman de lângă Adam Clissi. *Analele Academiei Române* 14, 13–34.
- Vertan, A., Custurea, G. (1992). Descoperiri monetare în Dobrogea (IX). *Pontica* 25, 381–398.

Fig. 1: Drone view of the domus-type edifice in the southern quarter at Tropaeum Traiani (archaeological situation 2021).

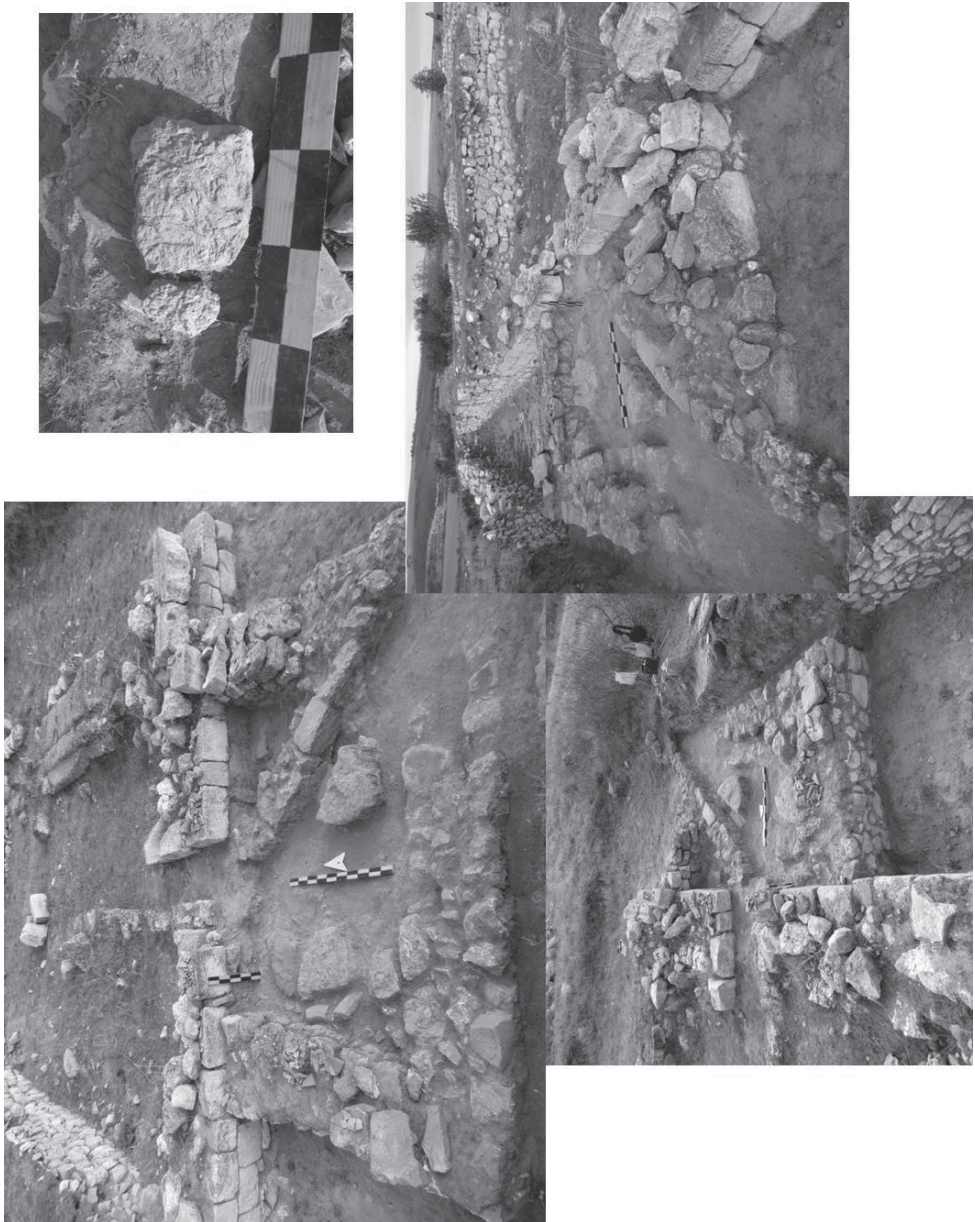

Fig. 2: Extension of section (S 10) to the east with the perimeter of a room that was in use during the period when the building was functional; the discovery of some objects specific to the early Middle Ages would indicate its use towards the end of the 10th century and especially in the first quarter of the 11th century.

1

2

Fig. 3: The early medieval monetary hoard from the 11th century and the bottom of the bowl that plugs its hole (1-2).

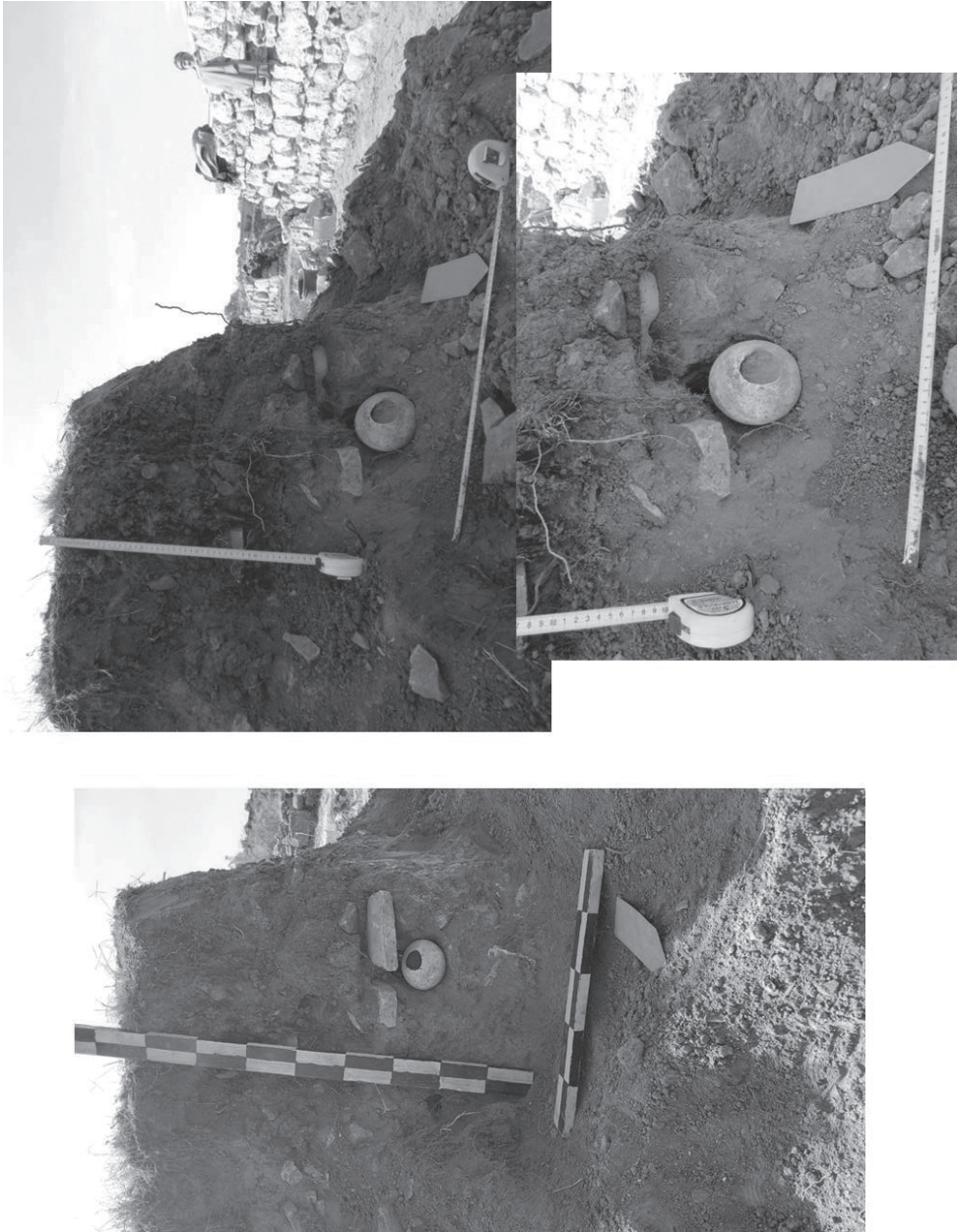

Fig. 4: The archaeological situation of the context of the discovery of the second early medieval monetary hoard from the 11th century kept in a ceramic pot.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

CONSIDERATIONS ON THE EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AT
CASTELLUM IV SCHUCHHARDT OF THE STONE VALLUM (VALU
LUI TRAIAN, CONSTANȚA COUNTY, ROMANIA)

CRISTINA PARASCHIV-TALMAȚCHI

(Museum of National History and Archaeology Constanța, Romania)

Keywords: settlement, castellum, the stone vallum, Dobrudja, Romania

Introduction

Archaeological research at Valu lui Traian (Constanța County), a locality situated in the western part of the municipality of Constanța (*Fig. 1: 1*), which it borders, was determined by the construction of the A2 Motorway – Bucharest-Constanța and was carried out, on a preventive excavation basis, during the period November 2010 – June 2011. On this occasion, over approximately 1 km in length, several sites and structures were investigated (Cliante et al. 2012: 294–295), as follows: a part of the small earth vallum, known to be one of the three defensive fortifications that cross the territory of Dobrudja, starting from the right bank of the Danube, south of Cernavodă, and ending on the coast of the Black Sea, in the Constanța area (Barnea, Ștefănescu 1971: 97–120); a part of the early medieval settlement located inside and around a stone wall fort (fort IV, according to the records of the German archaeologist Carl Schuchhardt, or fort XXII, according to the records of the Romanian archaeologist Grigore Tocilescu), representing a second defensive fortification of those mentioned above; and a part of the necropolis associated with the settlement. The excavated archaeological sites are located in the south – southeast part of the locality of Valu lui Traian, in the “Sinancea” point, respectively south of the stone vallum, and have the following spatial situation (*Fig. 1: 2*): the stone vallum at the southern limit of the current settlement; the castellum adjoined to the stone vallum, in a point located southeast of Valu lui Traian; the settlement developed with-

in the fortified perimeter and its vicinity, whose complexes rarely overlap the small earth vallum; the necropolis constituted south – southwest of the castellum. The parts of the settlement formed around the castellum and the necropolis that were researched are located approximately 300 m south of the fortified area. The western part of the settlement and the southwestern corner of the castellum have been cut off by an irrigation canal built before 1989. The land on which the archaeological sites are found is in agricultural use, and there is now an earth road on the stone vallum.

Situated in a plateau area, the terrain has a gentle slope, which descends from west to east, the necropolis being located in the higher part. To the east of the settlement, in the lower part of the terrain, a marsh was identified, now dried up, which in the researched area had a depth between 1.80 m and 2.10 m. Currently, there are approximately 12 km between the Black Sea coast and the settlement at castellum IV.

Stone vallum and castellum IV Schuchhardt

Northern Dobrudja, a territory in southeastern Romania bordered on the west and north by the waters of the Danube River, on the east by the Black Sea, and on the south by Bulgaria, holds among numerous historical-archaeological sites on its territory, three linear fortifications that traverse it, from west to east, through its narrowest point, largely accompanying the natural barrier of the old Carasu valley (along which the Danube – Black Sea Canal was largely built) and making it difficult to cross. These three fortifications are: the small earth vallum, the large earth vallum, and the stone vallum (Schuchhardt 1918; Barnea, Ștefănescu 1971: 97–120; Damian 2015: 47–91). Among these, the last one will be the center of our interest here.

The stone vallum is 59 km long and presents itself as an earth vallum that includes a 2.10 – 2.20 m thick wall, with the northern face made of larger processed stone blocks on the visible faces and the core of rough, smaller stone, and mortar. At the beginning of the 20th century, it had the following state of preservation: a height of 1.50 – 2 m; the defensive ditch on the north was 10 m wide, and the preserved depth varied between 2 m and 3 m; the embankment and the ditch together had a width of 25 – 30 m.

The stone vallum has 26 castellums, mostly located in the south; their registration was made by Gr. Tocilescu from west to east (with castellum I being at the Danube), while C. Schuchhardt started from Constanța, with his castellum I being on the Black Sea coast (Paraschiv-Talmațchi 2019a: 381–382).

Schuchhardt's castellum IV is one of the large castellum of the stone vallum (Barnea, Ștefănescu 1971: 104). It is rectangular in shape with rounded corners, has an annex to the east, and was protected by a double earth vallum and ditch on the west, east, and south sides (*Fig. 2: 1*). It has an internal area of about 400 (of which 70 is the eastern annex) x 200 m. On the route of the stone vallum, the castellum is located before the defensive alignment turns north, heading towards the old Carasu valley.

The settlement

During the almost seven months of research, 28 dwellings were registered and investigated in the northern part of the settlement, that is, within the castellum, and about 128 in the southern area, on the highway route. To these are added, in the southern area, about 65 ovens with a semispherical dome, with an access pit (placed between living spaces), over 30 pits for storing provisions or household pits, two annexes and two wells; respectively several ovens with a semispherical dome, with access pits (located between dwellings), pits for provisions and areas for depositing household waste, within the perimeter protected by walls.

In the settlement, the living space is represented by dugouts and by ground dwellings, both types being present inside as well as outside the castellum. As in most Dobrudjan settlements of the period, the digout predominates here, usually quadrilateral or with an irregular plan, with the walls of the pit unlined or stabilized with stone (*Fig. 3: 1–2*), often reinforced with posts in the middle of the sides and at the corners. Their depth, compared to the medieval tread level, was about 0.50 – 1 m, and their internal area varied between 6.5 m² and 13 m² (Paraschiv-Talmațchi 2017: 216). The floor was made of 2 – 4 cm thick plaster, and the stone that lined the walls was sometimes caught with yellow clay. At numerous pit dwellings, post imprints were observed, indicating that their upper structure was wooden. Some presented repairs on the same imprint.

The ground dwellings had a square or rectangular plan, sometimes with rounded corners, and also presented up to ten post holes (*Fig. 3: 3*). Some of them had a stone foundation, the others were probably built on a wooden foundation, possibly in some complexes the foundation was placed on the stones that lined the edge of the room, for the purpose of protecting against soil moisture. The interior area of the ground dwellings varied between 9 m² and 14 m². In some, the existence of one or two flat, wider stones, placed towards the center, was observed inside, which could represent the base for the support posts of the upper structure; in others, two post holes were aligned

in the center. The appearance of pieces of plaster with imprints of rods and reeds in the filling of numerous living complexes documents the existence of walls built in the wattle and plaster system (Paraschiv-Talmațchi 2017: 218–219). The floor of the ground-level dwellings was made of 2 – 4.5 cm thick plaster. No wooden arrangements were observed in this regard.

Most living spaces had a corner oven built of stone or dug into the wall. The hearth of the ovens was made of simple clay or applied over a layer of ceramic fragments or fragmented bricks and stones. Singly or accompanying the oven, some dwellings also had open hearths.

The study of living spaces from the settlement developed in and around castellum IV Schuchhardt revealed exceptional situations, the data obtained contributing to the clarification of chronological aspects or complementing information related to interior arrangements and economic activities of the period, respectively providing unique situations, which open new directions for analysis.

One of the living spaces was part of an important context for the moment of the construction of the east wall of the western precinct of the castellum. This is the case of the dugout L5 from section S1, outlined at –1.05 m, over whose eastern part the wall was raised (*Fig. 2: 2–5*). From this, an area of a maximum of 2.40 m north-south, with 1.65 m east-west, representing what was caught from its western part within the perimeter of the section, entering under the profile to the south, was studied. The interior threading level of the dugout was at –1.60 m and consisted of a brown-yellowish plaster, 3 cm thick. In the central area of the investigated surface of the this dwelling, two more successive plasters were observed, with thicknesses of 0.5 cm and 2 cm, separated by thin lenses of yellow earth, probably made to bring the floor to the same level. The plaster also well preserved the imprints of three stakes, two placed on the north and west sides, and the third at 0.65 m northeast of the west side. Relative to the northwest corner of the dugout, the imprint on the north was at 1.70 m, and the one on the west at 1.80 m, indicating their placement towards the middle of the respective sides, if we relate to the dimensions of the other dugouts investigated here.

The situation observed during the research reveals the construction of the eastern wall of the western precinct in the early Middle Ages. It was found that it had been erected over the dugout L5, whose inventory presents early medieval ceramic material (including a fragment with olive-green glaze and one made of kaolin with red paint lines). This dwelling was partially dug into loess.

In the same context, the ground-level dwelling L9, also from section S1, should be mentioned, which was built over the precinct wall, a little further north from L5, after its partial dismantling. It was outlined at -0.52 m, had 3.35 m from north to south, to which was added the row of stones (uncut and bound with earth) from the foundation of the northern wall, with a maximum thickness of 0.30 m, and the maximum preserved width was 2.80 m, being destroyed to the east. To the west and east, the floor of the dwelling exceeded the width of the precinct wall. The floor was at -0.70 m, was made of brown-yellowish plaster, 2 cm thick, and towards the northwest corner it kept the trace of the hearth of an oven. From the inventory of dwelling L9, we must mention the early medieval ceramic material, including fragments of amphorae.

Over L9, therefore, also over what remained of the precinct wall in this area, a leveling was done with yellow-brown earth, which had almost 16 m length from east to west and its height varied between $0.35 - 0.37$ m. In the perimeter of section S1, it stopped 10.10 m to the west of the wall and 3.40 m to the east.

In this leveling, which it slightly exceeded, another dwelling (L1) was dug, located west of L9, but overlapping it by 0.10 m (the floor of L9 was 0.14 m lower than the floor of L1 in the overlapping area). This was outlined immediately under the vegetation level, at -0.25 m, and its sides were 3.85 m on the north, 3.75 m on the south, 2.94 m on the west and 2.90 m on the east. The floor, slightly whitened, located at -0.64 m in the central area, was made of plaster and was 3 cm thick. The walls had also been plastered in the dug part, spots of plaster could be visible at a height varying between 6 and 20 cm. Because the dwelling ended in a fire, the intensity of which probably affected the southern limit, which had a more precarious state of conservation (otherwise, the ash of the complex was scattered across the width of the section and about 6 m from the precinct wall to the west), due to the $2-3$ cm thick layer of ash above the floor, the plaster became brown and brown-gray in places. In the northwest corner there were five stones, two of them seeming to cover the floor and mark an entrance. Well preserved by the floor, some of them plastered inside, were the imprints of seven postholes, aligned along the edges of the room, except one that was relatively towards the center, i.e., 1.85 m from the northern limit and 1.65 m from the eastern one. For six of these, the diameter varied between 0.15 and 0.19 m, and for the seventh it was 0.10 m. An eighth posthole could be seen on the southern limit of the complex. It had a diameter of 0.17 m and was located 0.98 m from the eastern limit of the dwelling. Inside the dwelling there was no oven, and

a probable open hearth could not be delimited due to the baking of the clay floor in the fire. From the inventory of dwelling L1, we mention the early medieval ceramic material, including the neck of a jar and a fragment with a raised rib, both glazed, and the bottom of a vessel marked with a pentagram.

The construction and leveling over the precinct wall were probably done after the extension of the castellum to the east and the erection of another precinct wall, which would include a larger perimeter. Indeed, in section S1, another precinct wall was recorded, about 70.40 m east, 1.35 – 1.40 m wide.

The stratigraphic situation presented above reveals that the east wall of the western precinct of the IV Schuchhardt castellum was built in the early Middle Ages and was abandoned during the same period (Paraschiv-Talmațchi 2019a: 394–395). The presence of the fragment from kaolin clay decorated with red paint stripes in the dugout (L5), prior to the erection of the wall, in context with an olive-glazed sherd shows that the wall was built in the 10th century (Paraschiv-Talmațchi 2019b: 83–85).

The fragments with olive-green glaze and from kaolin clay with red paint stripes, discovered in L5, belong to ceramic categories characteristic to the early medieval habitation in Dobrudja. Kaolinitic clays were used in the Istro-Pontic territory, in the early Middle Ages, starting from the 9th century, but especially in the 10th–11th centuries, when they increase quantitatively in the layer (their use is not a novelty, being used also in the Roman period). In this chronological interval, a period of about a century is distinguished when certain types of kaolin vessels were decorated with paint. If at the end of the 9th century their appearance was sporadic, during the 10th century the painted kaolin clay pottery will multiply in presence in the layer, constituting a chronological indicator (Comșa 1963: 109–111; Diaconu, Vîlceanu 1972: 86). As landmarks, we mention the discoveries from the settlements of Capidava, from the levels dated from the 9th century and the next one, until 969 (Florescu, Florescu, Diaconu 1958: 173; Florescu 1958: 131; Cursaru-Herlea 2016: 144) and Dinogetia-Garvăn, where they appear sporadically and in complexes with coins from the Byzantine Emperors John Tzimiskes and Basil II, dated from 969–989, but disappear in those from the end of the 10th century (Ștefan et al. 1967: 200–201), as well as those from the rock complex of Murfatlar-Basarabi, where they were found in archaeological contexts dated from the second half of the 10th century (Barnea 1962: 360). In contrast, in the fortress on the island of Păcuil lui Soare, where most discoveries come from living levels dated in the 11th century, only two fragments of kaolin with painted decoration are known (Diaconu, Vîlceanu 1972: 53, 85).

The 10th century adds to the inventory the olive-green glazed pottery, whose appearance is generally associated with the restauration of the Byzantine administration in Dobrudja, after the 970s (Diaconu, Vîlceanu 1972: 104; Damian 2015: 139). However, we must not omit that in the settlements of Capidava (Florescu, Florescu, Diaconu 1958: 170, fig. 99, 206–207; Cursaru-Herlea 2016: 188), Poarta Albă (Diaconu, Vîlceanu 1972: 104, note 57) and Medgidia (Paraschiv-Talmațchi 2022: 358–359, fig. 5) its discreet presence was observed in habitation levels before the Byzantine return, revealing an earlier appearance, sometime in the first half of the century. Starting with the last two decades of the 10th century, glazed vessels have become a mandatory component of the pottery from the Istro-Pontic territory, being present in all sites with occupation levels from the 10th–12th centuries.

Returning to the archaeological context L5 – the eastern wall of the western precinct of the castellum IV Schuchhardt, we mentioned that the latter had its facing made of large stone blocks (1.08 x 0.60 m, 0.55 x 0.45 m, 0.66 x 0.43 m), some shaped or semi-shaped, and the majority of the core made of medium-sized stones, but also some large ones, bound with dense yellow-brown plaster. The wall is still preserved in height on three rows and has a maximum width of 2.40 – 2.50 m. It was found that, for the stabilization of the terrain, in the area of the dugout the wall was placed over a solid plaster (0.28 – 0.36 m high) of brown earth, with yellow lenses, pigments of burnt wood, rarely reddish spots of baked earth and sporadic early medieval ceramic fragments. To the west, the plaster was 0.30 m wider than the wall. Both in aspect and in composition, it differs from the filling of the dwelling (Paraschiv-Talmațchi 2019a: 392).

During the research, two structures, L8 and L10, were also recorded, whose plan or interior elements can lead us to think of possible traces of religious life in the territory of Dobrudja, at the end of the 10th century and in the first decades of the 11th century. Both were located in the eastern half of the western precinct of the castellum IV Schuchhardt and at a short distance from each other.

The first structure had walls predominantly built from large and medium-sized, irregular stones, preserved to a maximum height of 0.75 m, with a thickness that varied between 0.20 and 0.46 m. Its shape was irregularly quadrilateral, and the interior area did not exceed 8 square meters (*Fig. 3: 4*). The pit of the dwelling L8 was dug 0,25 m in the yellow earth, and the walls started from the level of the floor, with the stones being bound with earth. Next to the eastern wall, starting from the floor level, there was a depression

of 0.18 m that ended in a stone, upon which probably a post for supporting the upper structure stood. Two more post holes were identified in the south-east and southwest corners. The northern half of the western wall had been erected over a pit, prior to the dwelling, with the instability of the terrain here requiring two rows of stone below the floor level.

The floor of the complex was made of brown-yellow plaster, 2.2 cm thick, and it was located at -0.92 m compared to the current level of walking. In the central area, it was baked over a surface with a diameter of about 0.65 m, 1.5 cm deep, revealing the existence of an open hearth.

From the inventory of L8 we mention: a fragmentary spindle whorl made of clay, burnt in a reducing atmosphere; a bone pusher; an animal horn; the upper part of a pear-shaped amphora with a collar, on the shoulder of which a sign is incised; fragments from pots without handles made from common clay, superficial oxidizing fired, and ornamented with horizontal or wavy incised lines; bases of vessels with a mark rendered in relief; fragments from a spheroidal amphora, with cream-colored slip; green shale pottery; irregular pieces of chalk, with grooves; faunal material etc.

The uniqueness of the L8 structure is given by the use of chalk blocks in the construction of the walls on the west and east sides, interspersed among the stones. Thus, in the western wall among the chalk blocks (some with faceted surfaces, others broken), one could distinguish, towards the southwest corner, at 0.50 m from the southern limit and 0.40 m above the floor, a block on which small crosses, runes, and lines were incised. The face with the incised signs was oriented northward, towards the adjacent stone, not towards the interior of the dwelling, but it was partially visible. Another chalk block, on which parallel lines and a cross were incised, was located 0.70 m from the southern limit of the wall and 0.22 m above the floor. The face with incisions was oriented towards the interior of the dwelling. In the eastern wall, at 0.80 m from the southern wall and 0.14 m above the floor, south of a post hole, there was a fragmentary chalk block on which the wide arm of a cross and a line were incised. Other chalk blocks were found among the stones that had fallen into the dwelling. Rarely, ceramic fragments were used to fill the gaps between stones. Thus, on the southern side, towards the southeast corner, in the lower part, there were a fragment from a spheroidal amphora and a base of a vessel with a mark in relief.

In terms of architecture and inventory, L8 has the appearance of a dwelling characteristic of the early medieval period, but the presence of chalk blocks with incised signs gives it a specific trait, which sets it apart. The chalk blocks come from the Murfatlar-Basarabi quarry, supplying with

construction material the stone vallum segment between Murfatlar and the southeast of Valu lui Traian locality (Schuchhardt 1918: 29; Popescu 1966: 722). The quarry represents, as it is known, a part of the Tibișir hill complex, alongside which there are also six rock-cut churches, galleries, tombs, and a few rooms (Barnea 1981: 46–85). The fragmentary state of the majority of incised blocks reveals that they come from the chalk hill churches, which were either collapsed or abandoned.

Comparing the signs on the blocks discovered in L8 with those existing on the walls of the rock-cut churches, we found that the most similarities are found in churches B3 and B4. Thus, on the chalk block in the west wall, located near the southwest corner, next to lines and runes/letters, several crosses with punctiform heads have been represented, which overlap, forming a star. This sign is present in church B3. Also, crosses with punctiform heads, in a triangle (with the tip inside) or barred by short shafts, have been frequently depicted in B3 and B4. And in B4 we find, in the old Slavic inscriptions on the west wall of the narthex and on a pillar between the nave and the sanctuary (Barnea, Ștefănescu 1971: 215, fig. 62/2, 219, fig. 67), letters similar to those on a chalk block from L8.

The question arises whether the pieces of chalk were interspersed among the stones of L8's walls because the signs incised on them had a symbolic charge for its occupants or represented a simple construction material, easily procured, without any other connotation. The positioning of the signs, not always in easily visible places, would give the impression of the latter option. But the situation of L8 just 3.30 m away from L10, a complex with an almost semi-circular niche on the east side (which may suggest an apse), seems to contradict us.

The second structure, L10, presented a trapezoidal shape, with an area of approximately 9 m² (Fig. 3: 5). The maximum preserved height of its walls was 0.80 m, but between 0.26 m and 0.50 m from the floor upwards, the wall was only made of earth (a situation created by digging the dwelling into the loess), after which large and medium, irregular stones were lined up on the edges of the pit. The presence of numerous stones in the dwelling's filling and around it shows that the walls were taller, appearing partially collapsed. The width of the stone part oscillated between 0.30 – 0.50 m. Next to the north wall, on the interior, approximately in its middle, there was a post hole, with a diameter of 0.20 m and dug to 0.20 m below the floor. East of this, over a length of 0.65 m, the wall has three rows, and the stone descends almost to the floor level, giving the impression of a former entrance, now blocked. The room's floor, located at –1 m from the current limestone level, was made of brownish-yellow plaster and was about 4 cm thick.

The presence of the niche, approximately semicircular, on the east side of the complex, draws attention to it. The paved floor of the niche, arranged mainly from bricks placed relatively orderly and sometimes arranged on two levels, among which a few fragmentary tiles were slipped, was 0.30 m higher than the floor of the room. On the interior, the niche had 1.53 m north-south (on the south, it partially entered under the profile), respectively 1.30 m east-west depth. With the exterior walls, made of large and medium irregular stones, placed in one or two rows, and kept on one or two rows, the visible north-south length of the niche was 2.20 m, and the east-west depth was 1.70 m.

Inside L10 there was a horseshoe-type oven built from small and medium stones, in the southwest corner. Compared to the floor level, it was semi-dug (0.26 m) and had an access pit in front. The oven was 0.85 m long and 0.67 m wide, with the hearth being 0.70 x 0.37 m. The preserved height of its walls was 0.40 m. The oven's opening faced east and was 0.35 m wide. The hearth still had ashes on top and was burnt deeply to 3.5 cm. The access pit to the oven had 1 m x 1.04 m at the top and was 0.22 m lower than the floor level. It was slightly sloped, making its surface shrink at the bottom.

In the northwest part, L10 had a bell-shaped pit, with a depth of -1.30 m. The pit's mouth was oval (1 x 1.30 m) and during the use of the room, it was probably covered with a wooden lid. Its walls descended straight for 0.40 m, then obliquely outward, so that the pit became approximately circular at the bottom, with a diameter of 1.90 x 2 m. It could be a pit for storing provisions, but its dimensions can also suggest an "extension" of the interior space.

From the inventory of L10 we could mention: fragmentary and reassembled vessels, most of them coming from the oven and its access pit; an approximately circular stone object (grinder) found in the oven; osteological material, etc. In the filling of the pit in the northwest, there were numerous early medieval ceramic fragments, a nail made of iron without a head, a tile, two broken chalk blocks and two fragmentary bricks (even at the bottom), charred wood etc.

The interpretation of this complex is difficult. In the settlement of Durankulak (in northeastern Bulgaria), some of the dwellings have revealed barns, most of them rectangular, but also round or triangular. They were placed in corners or along one of the sides, had stone-built walls and were dug in the rock. Others, independent, varied in typology (most often round and oval, with a diameter varying between 0.70 m and 1.40 m), had been built among the dwellings in the center, west, and south of the settlement. They had well-kept walls, lined with small stones, dug to 0.50 – 0.60 m from the ground level and had their bottom directly on the island's rock or

paved with stone slabs (Togopoba 1989: 48–49, Табл. XVII/6, Табл. XVI-II/4, Табл. XXVI). The presence of barns in Durankulak was correlated with grain grinding devices, found in 69 of the dwellings (Togopoba 1989: 45). In the settlement of the Schuchhardt IV *castellum*, four artisanal spaces with grinding devices were also discovered. Two of these are about 18 m west (L 11) and approximately 17 m east (L 14) of L 10, in section S1. None of the complexes with grinding device had a barn. And L10 did not present a grinding installation, but only a grinder and a possible provisions pit. Also, the niche of L10 is not as deep as the barns of Durankulak, even its floor is higher than the room. By comparing elements, we cannot assume that the niche of L10 represents a barn.

On the other hand, the niche of L10, located on the east, was not fully outlined due to the impossibility of creating a cassette towards the south (the workforce was not provided by the museum). However, if we relate to the rest of the complex, we do not think that it went much under the profile, so we assume it was semicircular. The way the niche is arranged on the inside (paving with brick) is interesting, and its placement higher than the walking level of the room reminds us of the altar of some of the churches in Murfatlar, for example B4 (Barnea, Ștefănescu 1971: 202). The plan of L10, made in a rudimentary style, is similar to the plan of the B3 church in Murfatlar (Barnea, Ștefănescu 1971: 198) and to that of the Garvăn-Dinogetia church ((Barnea, Ștefănescu 1971: 233–235, fig. 72; Barnea 1981: 92–93). As in the latter, the entrance was to the north, probably dictated by the arrangement of the interior space.

The two structures, L8 and L10, discovered in the settlement inside the castellum IV Schuchhardt, generally present, as it has been observed, the characteristics of early medieval domestic architecture in Dobrudja and the specific furnishing (Paraschiv-Talmațchi 2017: 211–230). They are particularized by the presence of chalk blocks with incised signs, the cruciform one being repeated (on L8), and the existence of an approximately semicircular niche located on the east (on L10). The proximity of the two complexes is also interesting, both seeming to present elements with a Christian connotation. These elements, as well as their location a short distance from the rock complex at Murfatlar (about 7.4 km, i.e. just over an hour's walk), require increased attention in analysis. The possibility of their use as a place for Christian worship remains to be followed and analyzed. In a study published in 1987, Ion Barnea explained the small number of places of worship for the 7th–10th centuries and the following period by the possibility of their construction in the same technique as the dwellings, therefore with a precarious

conservation over time that no longer preserves their distinctive elements and which makes them difficult to identify (Barnea 1987: 87). Under this impulse, it remains to be analyzed whether the two complexes investigated inside the fortified area can be included in the religious architecture of the 10th–11th centuries in Dobrudja.

Among the special discoveries from the settlement at castellum IV Schuchhardt, we mention four structures inside which elements attributed to cereal grinding installations were preserved (Togopoba 1989: 45–48). Three of these were located in the eastern half of the western precinct of the castellum (Complexes 11 and 14 in section S1; Complex 6 in section S2) (Paraschiv-Talmaçhi, Şova 2021: 137–139, Pl. 2–3)¹, while the fourth was investigated in the extramural settlement, in the highway area (L1 in S10). These elements, preserved to varying degrees of conservation, consist of: two slabs fixed in the clay floor, approximately trapezoidal in shape, arranged vertically and in parallel, with a semicircular cavity at the top, placed axially; a round, oblique pit, generally about 0.24–0.35 m deep, reinforced with clay and filled with a limestone block, which sometimes has a concave depression; a clay ring, 0.05–0.10 m high, surrounding the round pit at a certain distance.

Two of these structures could be fully investigated: Complex 11, which had an irregular quadrilateral shape with an interior area of up to 8 square meters, and Complex 6, which had a trapezoidal shape with an area of approximately 6.5 square meters (*Fig. 3: 6*). The presence of the milling installation determined a certain organization of the interior space, somewhat different from the layout of dwellings, in order to best serve its main purpose, which we believe was craftsmanship. We assume that the cereal grinding activity was not continuous and that the space could be adapted for habitation by disassembling and storing the movable parts of the installation (Paraschiv-Talmaçhi, Şova 2021: 147).

Through the four complexes, the research conducted in the settlement at castellum IV Schuchhardt contributes to the completion of data regarding agricultural occupations in Dobrudja and the level of technological advancement achieved in processing activities during the 9th and 10th centuries. The inventory of sites shows a limited number of settlements with similar discoveries: four in southeastern Romania (Oltina – “Capul dealului,” Valu lui Traian – castellum IV Schuchhardt, Constanța – near castellum II Schuch-

¹ The actual number of pottery items may be higher, as the information is still being processed.

hardt, and Constanța – near castellum I Schuchhardt) and four in northeastern Bulgaria (Durankulak, Kaliakra, Topola and Odarci) (Бобчева 1976: 123–126, Табл. II, Табл. X; Джунзов 1981: 32, Табл. V; Тодорова 1989: 45; Дончева-Пемкова et al. 1999: 49–54). So far, cereal grinding devices have been discovered only in settlements located south of the stone vallum in the Istro-Pontic area. Three of these settlements evolved around fortresses situated towards the Black Sea coast, while the fourth one was located along the Danube line in the southwestern corner of Constanța County. The mapping of these discoveries with milling devices indicates a concentration of such findings in southern Dobrudja and northeastern Bulgaria, revealing their usage within communities that had relationships with each other or shared a common cultural and technological heritage.

In addition to agriculture and cereal processing, the inhabitants of the settlement were engaged in other activities such as cattle raising and leatherworking. We believe that a “furrier’s quarter” was located in the eastern part of the settlement, towards the marsh, as indicated by the large number of bone awls and sharpening stones with grooves, which were present in almost every household in multiple quantities.

To the west, between the settlement and the necropolis, a quarter developed for craftsmen whose activities involved the presence of ovens and fire. Here, immediately south of the small earth vallum, there were three kilns for smelting ore and a complex that had a ceramic kiln on its western side (with two chambers separated by a perforated plate), and on its eastern side, a kiln dug in the wall (with a semi-spherical dome). Unfortunately, the construction of an irrigation canal probably in the 1980s, eliminated the possibility of seeing the distance at which this “craftsmen’s quarter” was located from the last dwellings.

The archaeological material in the investigated complexes as well as in the habitation levels was rich. The most abundant material is pottery, both entire and fragmentary vessels, made on both slow and fast wheels, using common, fine, or kaolin clay paste, and fired in oxidizing or reducing conditions.

The most numerous types of pottery are made from common clay paste and presents forms such as pots without handles, pots with handles, rare jugs, bowls, and cauldrons, predominantly decorated using incision techniques. Vessels made from cleaner, well-prepared clay paste sometimes feature a green-olive or green-olive with yellow glaze on their surfaces. From within the castellum, a fragment of a vessel similar to the jugs with yellow and olive stripes, associated with wavy horizontal lines, found in the area of Great Preslav (Дончева-Пемкова 1977: 188, Табл. XXVI/315), has been discovered.

Pottery made from kaolin clay paste was decorated using incision techniques or painting. Its forms include pots without handles, pots with handles, bowls, and jugs.

Pottery made from fine clay paste, fired in reducing conditions, displays shades ranging from dark chestnut to black. It has a relatively good presence in the findings and was decorated using the luster technique. Its forms include pots with and without handles.

Various relief potters mark has been found on the bottoms of numerous vessels across all categories.

Interdisciplinary analyses conducted so far on the pottery discovered within castellum IV Schuchhardt and in the area south of it indicate the use of common sources of raw material (Bugoi et al. 2020: 80–86).

Numerous household items were also found, including bone awls, spindle whorls, brick sharpeners, grindstones, and sandstones. Additionally, various objects made of bone (handles), iron, and bronze (appliques, rings) were discovered.

To the west of the settlement and south-southwest of the castellum, on the higher part of the terrain, lies the necropolis (*Fig. 4*). At this stage of the research, we know the western and southern boundaries of the necropolis, with the latter ending where the highway is now located. In this area, it was delimited from the craftsman's quarter and the settlement by what remains of the small earth vallum. Some graves were made within the mantle of the small earth vallum, but without extending further south. At the same time, on the southern side of the vallum and the northern side of its ditch (of the three defensive alignments traversing Dobrudja, the small earth vallum is the only one with the main ditch on the southern side), a pit grave and an oven were identified (Cliante et al. 2012: 294–295). The eastern and northern boundaries are unknown, but it can be presumed that they are defined by the settlement and the walls of castellum IV Schuchhardt.

Within the necropolis perimeter, 305 graves were investigated, all of them inhumation burials. The most common type is simple pit graves, with the deceased placed in a supine position, oriented west-east (with the skull towards the west). Multiple burials in simple pit graves and stone cist burials are also present. Additionally, there is one burial in a simple pit grave with the deceased placed in a prone position. The excavated part of the necropolis revealed its organization into funerary areas, delimited by wide ditches measuring approximately 0.60 meters (Cliante et al. 2012: 294–295).

In addition to the 305 graves concentrated within the funerary areas inside the necropolis, there are 21 others discovered in the investigated seg-

ment of the settlement. These represent part of the southern half of the settlement, not the southern limit, which remained outside the highway. These graves were in the form of simple pit burials, protected by stone slabs at the head, simple pit burials delimited by slabs at the head and feet, or stone cist burials. Their orientation was predominantly west-east or slightly southwest-northeast (with the head towards the west and slightly southwest). They were mostly arranged in compact groups, ranging from two to five graves. Since some of the graves cut through or overlapped with dwellings, it is assumed that they belong to the final phase of the settlement, indicating a contraction of the settlement and possibly the formation of a new necropolis.

One hundred and ninety graves from these discovered at Valu lui Traian have been analyzed at the Institute of Anthropology “Francisc I. Rainer” in Bucharest². Among these, traces of trauma were observed in 29 adult individuals, affecting the cranial vault and arms. Additionally, 4 individuals showed sharp object incisions, possibly indicating evidence of military violence, located on the skull and lower limbs.

The funerary inventory is quantitatively limited and consists of glass beads, fragmented or intact ceramic vessels, some containing animal bones, bronze artifacts (earrings, rings, clothing buttons, buckles, appliques, belt ends), and iron objects (buckles, flint, knives).

The positioning of the necropolis to the west, in the higher area, is not surprising. The practice of locating burial spaces on elevated terrain compared to the surrounding areas has been observed in other archaeological sites as well (Ștefan et al. 1967: 367; Vasiliu 1984: 107–141; Paraschiv-Talmațchi, Talmațchi, Bodolică 2015: 409). In the case of Valu lui Traian, the choice to place the necropolis to the west seems suitable. The sacred area was delimited towards the south and southeast by a visual landmark, the small earth vallum. It was situated far enough from the water surface to prevent graves from being affected by underground springs while still ensuring access to usable water. It is likely that towards the end of the settlement’s existence, a portion of its territory was transformed into a necropolis. The exact reason for this functional change is not currently known.

² Analysis carried out by a team consisting of Dr. Andrei Soficaru, Dr. Mihai Constantinescu and Dr. Mihaela Culea.

Conclusions

The various elements observed during the research, such as the construction methods of dwellings and ovens, the similarity of ceramic material and inventory, and the presence of craft spaces, lead us to consider that the settlement within the castellum and the area investigated 300 meters south of it developed together. Interdisciplinary analyses also reveal that they were served by a marketplace supplied with products from the same craftsmen. The research conducted in the Valu lui Traian settlement, including the castellum and its neighboring area, has put a large-scale site on the archaeological map of Southeast Europe. It has the potential to provide valuable contributions to our understanding of the material and social conditions under which the early medieval community operated, as well as the development of settlement within the protective alignment. This predominantly Christian community, based on the funeral rite and ritual, appears to have been influenced by the monastic center in Murfatlar.

The size of the settlement, the large number of identified complexes, and the rich inventory indicate a well-developed settlement from an economic perspective. The presence of kilns for ore smelting and ceramic firing, as well as numerous objects indicating leatherworking craftsmanship, support this hypothesis.

The construction methods of the dwellings and ovens, their vertical arrangement, the variation of inventories in different areas, and the presence of graves among or overlapping with dwellings indicate the existence of multiple phases of habitation, probably three. The analysis of horizontal development reveals an initial phase of settlement in its eastern half, towards the marsh. Here, grey pottery predominates in the inventory, and one of the population's occupations is leatherworking. Gradually, the settlement expands towards the central and western parts, with glazed ceramics and bronze items being more commonly found there. At some point, there is evidence of a contraction of the village's living area in the southern part of the settlement, which was transformed into a necropolis. This is supported by the 21 graves that cut through or overlap with dwellings.

In this stage of analysis, which is not yet finalized, and where preliminary considerations are presented, it is believed that the settlement at Valu lui Traian functioned from the 9th century until the first half of the 11th century. No dwellings or other complexes from the Roman period or other epochs have been discovered on the researched area.

Bibliography:

- Бобчева, Л. (1976). Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. *Известия на народния музей – Варна* 12 (27), 122–130, Табл. I–XIII.
- Джингов, Г. (1981). Калюакра през старобългарската епоха (VII–XI в.). *Известия на народния музей – Варна* 17 (32), 29–41, Табл. I–VIII.
- Дончева-Петкова, Л. (1977). Българска битова керамика през Ранното средновековие (Втората половина на VI – края на X в.). София: Издателство на Българската академия на науките.
- Дончева-Петкова, Л., Нинов, Л., Парушев, В. (1999). Огърци. Селище от Първото българско царство, Т. 1. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Тодорова, Х. (1989). Архитектура на средновековното селище. В: Тодорова, Х. (ред.), Дуранкулак, Т. 1. София: Издателство на Българската Академия на Науките, 29–109.
- Barnea, I. (1962). Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea). *Studii și cercetări de istorie veche* 13, no. 2, 349–371.
- Barnea, I. (1981). Arta creștină în România, Vol. 2. Secolele VII–XIII. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Barnea, I. (1987). Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII–XIV pe teritoriul Dobrogei”. In: Nica, A. (ed.). Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei. Galați: Editura Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării și Jos, 79–124.
- Barnea, I., Ștefănescu, Șt. (1971). Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos, Vol. III. Din istoria Dobrogei. București: Editura Academiei.
- Bugoi, R.N., Ceccato, D., Talmațchi, C., Haită, C. (2020). Scientific investigations on Byzantine pottery from Castellum 22, Romania. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research. Section B. Beam Interactions with Materials and Atoms*, B 477, 80–86.
- Cliante, T., Talmațchi, C., Talmațchi, G., Potârniche, T., Lungu, L., Bodolică, V., Șova, C., Heroiu, A., Dobrotă, S., Mitroi, O., Vasilescu, D., Lascu, M., Georgescu, Ș., Petcu, Rz., Petcu, R. (2012). Valu lui Traian, com. Valu lui Traian, jud. Constanța (Autostrada Medgidia-Constanța). Punct: km. 197+700–198+700”. In: Angelescu, M. V. (ed.). Cronică cercetărilor arheologice din România. Campania 2011. A XLVI-a Sesiune Națională de

- Rapoarte Arheologice, Târgu Mureș, 23–26 mai 2012. București: Institutul Național al Patrimoniului, 294–295.
- Comșa, M. (1963). Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX–XI (Studiu preliminar). *Studii și cercetări de istorie veche* 14, no. 1, 107–122.
- Cursaru-Herlea, S. M. (2016). Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX–XI). Sibiu: ASTRA Museum.
- Damian, O. (2015). Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII–X). Brăila: Editura Istros.
- Diaconu, P., Vîlceanu, D. (1972). Păcuiul lui Soare, Vol. 1. Cetatea bizantină. București: Editura Academiei.
- Florescu, Gr., Florescu, R., Diaconu, P. (1958). Capidava. Monografie arheologică, Vol. 1. București: Editura Academiei.
- Florescu, R. (1958). Unele observații cu privire la ceramica decorată cu culoare roșie din așezarea târzie de la Capidava. *Studii și cercetări de istorie veche* 9, no. 1, 131–139.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2017). Considerații privind tipurile de locuințe medievale timpurii din Dobrogea. In: Mărginean, Fl., Stanciu, I., Băcuet-Crișan, D. (eds.). Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți / The Early Medieval Habitation from Transylvania and its Surroundings. Lucrările conferinței naționale Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți, Lipova (jud. Arad), 27–29 octombrie 2016. Cluj-Napoca: Mega, 211–230.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2019a). Again about an Early Medieval linear fortification in Dobrudja: the stone vallum. In: Bonev, S. (ed.). *Преспав 8*. Dedicated to the 50th anniversary of the series and to the 1100 years from the Battle of Achelous. Велико Търново: Фабер, 381–402.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2019b). The Contribution of Pottery to Determining the Relative Chronology of the Early Medieval Sites in Dobrudja. In: Mărginean, Fl., Stanciu, I., László, K. (eds.). *Orbis Mediaevalis II. Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/ Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate. Proceedings of the National Conference, Arad, 26th–29th September 2018*. Cluj-Napoca: Mega, 79–101.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2022). Ceramică medieval-timpurie din Dobrogea. Restituiri. *Pontica* 55, 353–370.
- Paraschiv-Talmațchi, C., Șova, C. (2021). Production Space Versus Living Space. Constructions with Grinding Devices in Mainland Dobrud-

- ja. In: László, K., Băcuet-Crișan, D., Stanciu, I., Mărginean, Fl. (eds.). *Orbis Medievalis III. Exploring Dwellings and Manufacturing Spaces in Medieval Context (7th–14th Centuries)*, Proceedings of the International Conference Exploring Dwellings and Manufacturing Spaces in Medieval Context (7th–14th Centuries), Târgu Mureș, 27th–30th October 2020. Cluj-Napoca: Mega, 137–156.
- Paraschiv-Talmațchi, C., Talmațchi, G., Bodolică, V. (2015). O nouă așezare medievală timpurie la Hârșova (jud. Constanța). In: Ciupercă, B. (ed.). *Arheologia mileniului I p. Chr.*, Vol. 4. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. Brăila: Istros, 397–423.
- Popescu, D. (1966). Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1965. *Studii și cercetări de istorie veche* 17, no. 4, 709–732.
- Schuchhardt, C. (1918). Die Sogenannten TrajansWälle in der Dobroudscha. Berlin. – Extracted from *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften*. 1918, Philol.-hist. Klasse, no. 12, 1–66.
- Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa, E. (1967). *Dinogetia*, Vol. 1. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn. București: Editura Academiei.
- Vasiliu, I. (1984). Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea. *Peuce* 9, 107–141.

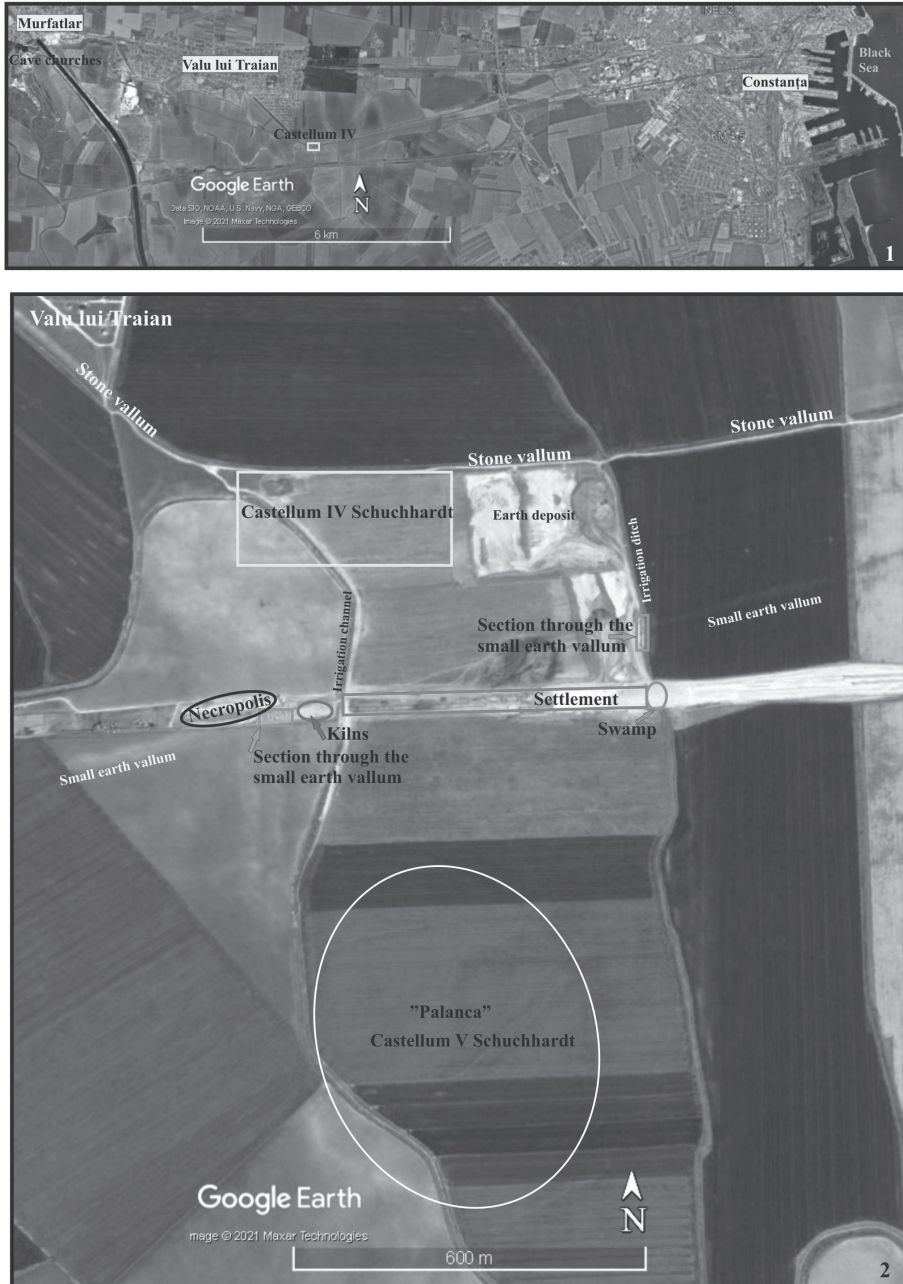

Fig. 1: 1 – Distribution in the territory of the archeological objectives located to the south – southeast of Valu lui Traian locality (Constanța County); 2 – the location of the castellum IV Schuchhardt in relation to the small cave churches from Murfatlar and with Constanța.

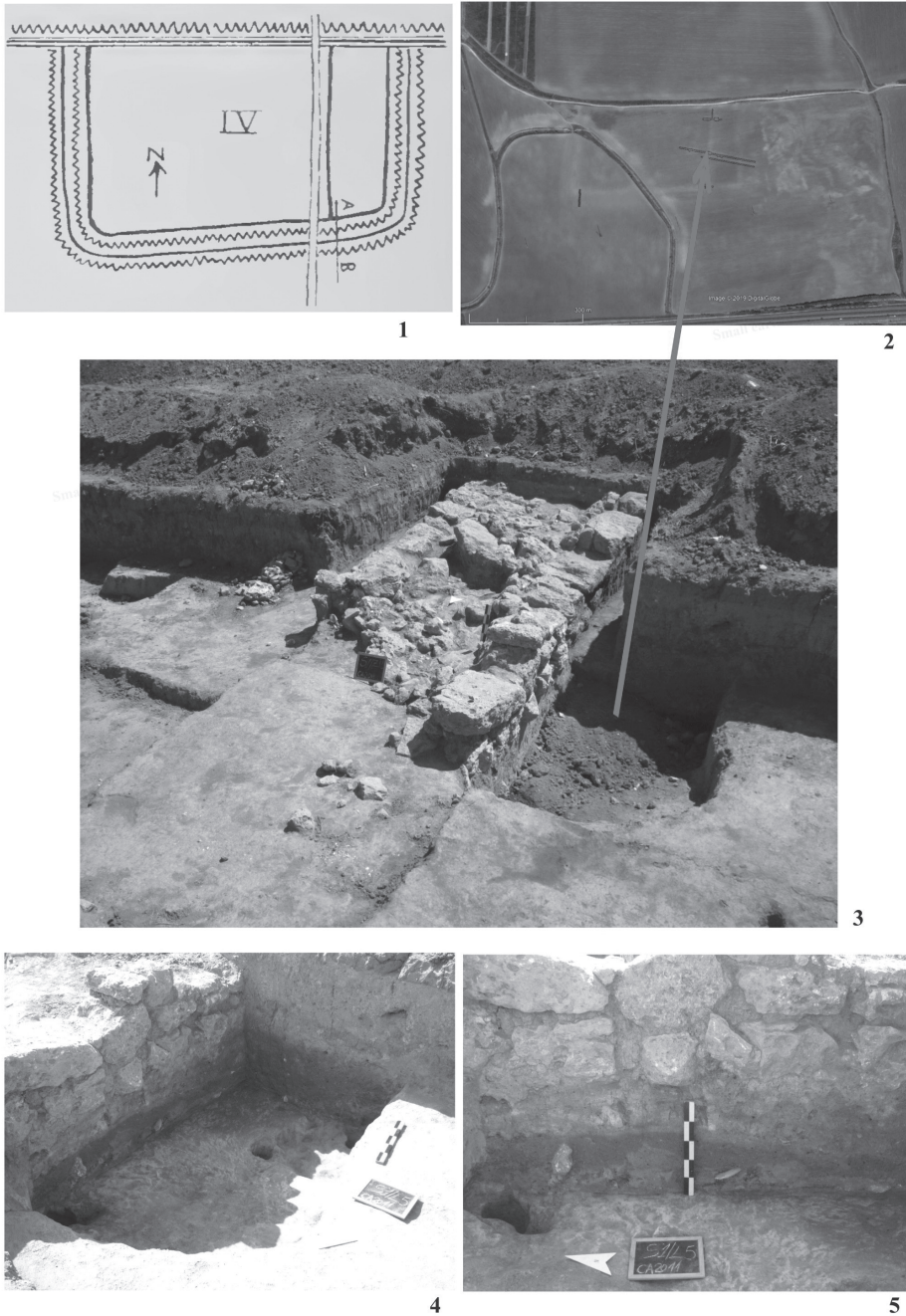

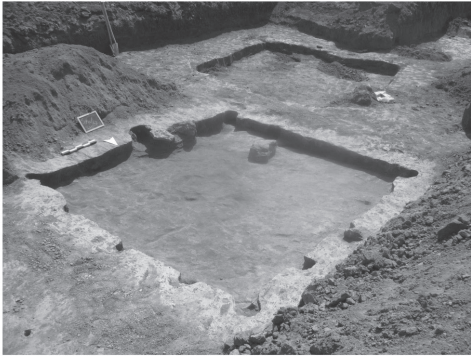
Fig. 2: 1 – The plan of camp IV (after Schuchhardt 1918); 2 – the place where the eastern wall of the western precinct overlapped L5; 3 – 5 different phases of research L5.

1

2

3

4

5

6

Fig. 3. Dwellings discovered in the settlement of Valu lui Traian.

Fig. 4. Positioning of the necropolis and the settlement in the investigated perimeter for the highway section.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

THE BYZANTINE FRONTIER IN DOBRUDJA.

THE FORTRESS OF HÂRȘOVA, 10TH – 11TH CENTURIES: A CASE STUDY

CONSTANTIN ȘOVA

(Museum of National History and Archaeology, Constanța, Romania)

Keywords: Danube frontier, fortresses, Byzantine period, Dobrudja.

Introduction

Towards the end of Antiquity, the Danube frontier of the Byzantine Empire will be greatly weakened by the attacks of the Avar and Slavic tribes and the raids of the Kutrigurs. These events will lead to the beginning of the abandonment and disintegration of the frontier, starting in the year 567. This process will last until around the year 626 (Comșa 1974: 303; Comșa 1987: 222-223; Madgearu 1997: 138-143). One by one, the fortifications on the Dobrudja side of the Danube came to the attention of the newcomers, with signs of destruction evident in almost all of them, often accompanied by fire, attributed to their actions. Among the affected fortifications, we mention Halmyris (Murighiol), Noviodunum (Isaccea), Dinogetia (Garvăn), Troesmis (Iglița), Beroe (Piatra Frecăței) from Tulcea County, Carsium (Hârșova), Capidava (Capidava), Axiopolis (Cernavodă), Sacidava (Dunăreni) and Sucidava (Izvoarele) from Constanța County (Паpакyб-Талмацкy 2020: 250-252). The powerful and repetitive attacks of these populations, the division of the Byzantine army on multiple fronts, and the general economic decline that affected the peripheral provinces of the empire in the last decades of the 6th century, are just a few of the factors that led the Byzantine Empire to abandon Dobrudja in favor of the Avar and Slavic tribes (Паpакyб-Талмацкy 2020: 258).

The context of the reconstruction of the Byzantine frontier

The political, external, and internal context of the last years of the reign of Bulgarian Tsar Peter (927-969) led to the deterioration of Byzantine-Bul-

garian relations, resulting in a series of military conflicts that culminated in 1018 when the Byzantine army ended the existence of the First Bulgarian tsardom, bringing the Balkan region back under the authority of the Byzantine Empire (Obolensky 2002: 232; Zbucea 2010: 330). Dobrudja was among the first territories to be reconquered, as early as 971, when the armies of Emperor John I Tzimiskes (969-976) managed, albeit with difficulty, to force the retreat of the Kyivan forces led by Svyatoslav (d. 972). The final confrontations of this stage, which took place between 968 and 971, were fought at Dorostolon (modern Silistra) in southwestern Dobrudja and resulted in the expansion of Byzantine authority over the eastern territories of the Bulgarian state (Barnea, Ştefănescu 1971: 28, 72-73; Paraschiv-Talmaţchi 2021: 23-24).

The reintegration of Dobrudja into the borders of the Byzantine Empire brought about changes in administrative, economic, and cultural aspects. In order to protect the territory, the natural frontier of the Danube River was strengthened by repairing existing Roman fortifications and constructing new ones, creating points of control and intervention. Archaeologically documented actions of greater magnitude were carried out in several fortresses located on the right bank of the Danube during the last quarter of the 10th century and the beginning of the 11th century (*Fig. 1*). In northern Dobrudja, at Noviodunum-Isaccea, which also houses the most important Danube ford in the area, it was observed that the walls of the ancient citadel were repaired for the purpose of reusing the precinct. It was also noted that the inner wall, built of stone bonded with mortar and brick, was raised by one level with early medieval ceramic material, which is attributed to the era of Emperor John I Tzimiskes (Barnea, Ştefănescu 1971: 76; Mănucu-Adameşteanu 2001: 56-57).

At Dinogetia-Garvăn, the actions consisted of: cleaning and repairing the walls and ancient towers, clearing debris, preparing the ground for future construction through leveling, salvaging construction materials for reuse, and reconstructing and strengthening the main gate of the citadel with a tower, located on the southern side. These activities required the mobilization of a significant workforce and revealed good organization, which could be coordinated by a strong authority experienced in military construction (Ştefan et al. 1967: 20, 30-31; Damian 2015: 229).

Repairs are believed to have been made at the fortresses of Arrubium-Măcin, Troesmis-Turcoaia (western precinct), and Beroe-Piatra Frecăţei, although the assessment is based on the discovery of material specific to the 10th and 11th centuries inside and in the vicinity of the ancient enclosures,

rather than on the observation of concrete evidence (Barnea, Ștefănescu 1971: 80; Damian 2015: 229).

Capidava was also integrated into the Byzantine defense system, as evidenced by the leveling activities and the construction of a precinct made of earth-bound stones, which followed mostly the course of the ancient walls. Inside the citadel, the foundations of buildings with a pronounced military character were also observed (Florescu 1965: 22; Florescu, Covacef 1988-1989: 240-244; Damian 2015: 229; Cursaru-Herlea 2016: 48).

The action of rebuilding and strengthening the Danube frontier, initiated by John I Tzimiskes and continued by Basil II (976-1025), also involved the construction of new fortifications, some of which were equipped with ports. This is the case of the fortress at Proslavița-Nufăru, located at the mouth of the Danube, about 12 km downstream from Tulcea, on the right bank of the Sf. Gheorghe branch. Archaeological investigations have revealed that Byzantine construction activity included the construction *a fundamentis* of the enclosure with towers and the establishment of a port facility in the last quarter of the 10th century (Baraschi 1991: 403; Damian et al. 2007-2008: 107-112; Damian et al. 2012: 177-184; Stănică 2015: 164). Successive enclosures with thick walls measuring 2.40-2.90 meters and preserved in height at 4-5 meters have been identified, protecting a settlement located on a high plateau (Mănuțu-Adameșteanu 2001: 60-61). Outside the walls, approximately 50 meters east of the citadel's precinct, a lime kiln was discovered, indicating an area intended for preparations for wall construction (Damian et al. 2023: 602-605). In this context, it is worth mentioning the presence on the left bank of the Danube, at Ilgani de Jos, of another fortress with walls over 2 meters thick from the ancient period, but presumed to have been repaired and reused from the last quarter of the 10th century. It is believed that these two fortifications on opposite banks functioned simultaneously, with the role of blocking the passage of enemy vessels on the Danube upstream (Mănuțu-Adameșteanu 2001: 60-61). A similar situation was observed in the lower Danube upstream, before Durostorum (Silistra), at Păcuiul lui Soare and Dervent.

To the south of Capidava, at Cernavodă-Hinog, it appears that a smaller precinct of polygonal shape was built, located south of the ancient citadel of Axiopolis, in the highest area of the naturally protected plateau. The citadel, with its 2-meter-thick walls made of irregularly carved rough stone, is attributed to the early medieval period (Barnea 1960: 76; Barnea, Ștefănescu 1971: 80; Mănuțu-Adameșteanu 2001: 40-42).

Not far south of Cernavodă, at Cochirleni (Rasova), there is the stone

fortress of Cetatea Pătulului (unexcavated), which has an approximately pentagonal shape. It is believed to have been constructed in the early medieval period, built over an ancient castrum (Schuchhardt 2018: 60; Diaconu 1973-1975: 203; Florescu 1986: 173; Damian 2015: 55).

Further south, near the capital of the Theme of Paradunavon (Dorostolon), the fortifications on the island of Păcuil lui Soare and at Dervent were erected, facing each other. The first one, with an initial surface area of about 4 hectares, preserves walls that are 4.20 meters thick (reaching 5.90-6 meters at the base) and 5-6 meters in height. The foundation of the precinct wall was built using oak stakes passed through fire and inserted into the ground at regular intervals. Oak beams were then placed longitudinally and transversely on top of them, and the remaining gaps were filled with mortar. On the southeast side, the fortress features a pier (several platforms that descend outward, in the form of steps made of rectangular blocks), defended by rectangular towers. Access from the interior was through a wide gate measuring 4 meters. The primary function of the fortress was as a naval base for the Byzantine fleet and played an important role in controlling access on the Danube towards Durostorum, the capital of the province of Paristrion. Additionally, its location at one of the river crossings bestowed upon it the role of a border fortress, serving as a checkpoint and guarding the area (Diaconu, Vîlceanu 1972: 23; Cursaru-Herlea 2016: 48). Simultaneously with the fortress on the island, a rectangular stone fortification was built on the hill of Dervent, surrounded by an earth vallum and a moat (Mănuacu-Adameşteanu 2001: 37-39).

The placement of the new fortifications equipped with port facilities on the most navigable branch of the Danube Delta during that time (the fortress of Proslaviţa-Nufăru) and in the vicinity of Dorostolon (the fortress of Păcuil lui Soare) reveals the important role assigned to them in the structure of the Lower Danube frontier. The reinforcement of these fortifications through the repair of Roman fortifications and the construction of new ones demonstrates the attention given by the Byzantine Empire to the newly conquered territory (Paraschiv-Talmaţchi 2021: 25).

Hârşova Fortress

In Hârşova (Constanţa County), there are two early medieval settlements, one open and one fortified. The first, identified and researched in 2013-2014, is located at the “Abator” site, at the southwestern edge of the city, on the bank of the Danube River, about 1.2 km downstream from the Carsium-Hârşova fortress. Here, 52 dwellings have been identified, probably

including a workshop for processing osteological material, 11 household ovens located among the dwellings (some with access pits), storage pits, and household pits. In addition to these, there is an inhumation grave oriented east-west, which overlapped with one of the dwellings. The open settlement predates the fortified one, its existence beginning in the late 8th century and ending in the 10th century (Paraschiv-Talmațchi, Talmațchi, Bodolică 2015: 397-423).

The second is the fortified settlement, located at the “Cetate” site, at the southeastern edge of the city, also on the bank of the Danube (*Fig. 2: 1*). Its beginning dates back to the late 10th century and is associated with the moment of the Byzantine Empire’s return to the Lower Danube (Aricescu 1971: 355-356, 369; Damian 2015: 228). The early medieval precinct was built on Byzantine foundations and is known as the “small precinct” on the fortress hill because it has the smallest area compared to the ancient and late medieval precincts (*Fig. 2: 2*). It has a rectangular plan with sides measuring approximately 76 m on the east, 86 m on the west, and 80 m on the north (Panait et al. 1995-1996: 124). The southern side, approximately 90 m long, is naturally defended as it faces the Danube, where the cliff reaches a height of about 30 meters. The precinct features massive corner and side towers, and the thickness of the walls varies between 3.70-4.40 m. The outer surface of the walls was constructed with large, shaped parallelepiped blocks, separated by rows of bricks, while the emblecton consists of variable-sized boulders and durable mortar mixed with coal and fragments of broken brick. Both the walls and the towers were reinforced with longitudinal and transverse wooden tie beams, the imprints of which are still visible (Barnea, Ștefănescu 1971: 80; Panait et al. 1995-1996: 124; Talmațchi 1998: 169; Mănușcu-Adameșteanu 2001: 45).

The Byzantines did not repair the walls of the ancient citadel, probably due to their poor state of preservation. Instead, they chose to construct a new precinct, albeit with a relatively small surface area, because the area held importance within the defense system along the Danube line (Barnea, Ștefănescu 1971: 80; Mănușcu-Adameșteanu 2001: 45, 47). The terrain on which the fortified area was built is characterized by steep rocky slopes on the southern side and difficult access from the east and west, providing natural obstacles to attackers. The high promontory was optimal for overseeing the river, the surrounding territory, and the crossing ford from the Muntenia Plain (Ciobanu 1970: 28-29). All these elements bestowed upon the fortress the role of a control and defense point, both militarily and commercially (Paraschiv-Talmațchi 2016: 130-131).

In the second half of 2020, over a period of approximately six months, a preventive archaeological survey was conducted at the fortress of Hârşova, as part of a restoration, conservation, and cultural-tourism development project for the site. The ongoing project focuses on the tower located on the northern side of the small enclosure, the harbor area, and the walls on the western side of the promontory. The project also includes the construction of an information point for tourists on the eastern side, outside the small enclosure, which provided an opportunity for archaeological investigation of an area of 120 square meters.

The objectives of the preventive archaeological survey were driven by the needs imposed by the proposed works within the project, while also obtaining important archaeological data. These objectives included: stratigraphic identification of the construction phases of the tower and the small precinct, in order to ensure accurate historical restoration; highlighting the structure of the “Commander’s Tower” and the walls of the small precinct, as well as their foundations, in order to assess the preservation status of the elements that were not visible; revealing the substructure of the medieval wall in the harbor area and tracing its route in the section where it no longer appears on the current surface of the ground; identifying possible port facilities of the fortress. By achieving these objectives, the archaeological survey aimed to provide valuable information for the restoration, conservation, and cultural-tourism development project at the site (Talmaţchi et al. 2021: 416).

The archaeological research revealed that on the southern side, the wall of the small precinct and the tower were built on the rock. The rock surface emerged near the tower at a depth of -3.98 meters (*Fig. 3: 1*). According to the stratigraphy of the excavated area, the construction of the small precinct and the tower dates back to the early Middle Ages, with the current stage of research suggesting the second half of the 10th century. The construction was preceded by ground preparation, which involved leveling with compacted yellow-brown soil containing numerous Roman pottery fragments (4th–6th centuries) as well as a smaller number of early medieval pottery fragments (in comparison to the Roman ones). In some squares, the leveling was observed up to a height of approximately 2 meters above the rock. The leveling was also noticed on the northern side of the tower. The data regarding the construction period of the precinct, obtained in 2020, confirmed the statements made by researchers Andrei Aricescu and Mihai Bucovală, who, based on archaeological excavations conducted in the 1960s, mentioned the existence of three precinct walls, with the best-preserved and smallest one having foundations at a level corresponding to the 10th century. They

concluded that it was built during the time of Emperor John I Tzimiskes (Aricescu 1971: 351, 356). It is unclear whether they observed the leveling that we have discovered or if they reached that particular layer. However, it is significant that the leveling layer contains ceramic material from the 10th century, specifically from the second half of the century, indicating its construction after the Byzantine administration's return to Dobrudja for the first time after the 620s.

Regarding the construction technique of the walls, during the excavation, the presence of holes in the lower part of the foundation was recorded, which corresponded to wooden elements (square beams in cross-section), similar to those observed in the elevation. Some of these holes showed evidence of reinforcement using iron tie rods (*Fig. 3: 2-4*). Bars and dowels were used, which passed through the wooden beam and were also anchored at one end into the masonry (Talmaţchi et al. 2021: 416).

Eight dwellings were investigated within the excavated area inside the small precinct. In addition to the eight dwellings, three pits with various early medieval uses, an Ottoman period pit, and a building with stone and brick walls from the 4th century were investigated within the surveyed area. In the SIA section, it was observed that the small enclosure was built over one of the walls of the Roman structure, which was incorporated into its foundation and not dismantled. The Roman building itself was constructed on the rock.

To the east of the small precinct, the preventive archaeological research led to the identification of a craft-related installation, whose inventory revealed its use as a workshop for producing and repairing metal objects. The workshop in the extra-muros area of the Hârşova fortress appears to have operated as early as the last quarter of the 10th century, without excluding the possibility of it being active in the early years of the following century. It was likely contemporary with the construction of the small precinct (Şova 2021: 61-62).

An important discovery made in 2020 in the harbor area (*Fig. 4: 1*) is the finding of a pier, which resembles the port facilities of the fortresses at Nufăru and Păcuiul lui Soare in terms of its construction (Diaconu, Vilceanu 1972: 38-40; Damian et al. 2007-2008: 110). This pier is located on the southern side, at the base of the rocky promontory, between two high spurs. Its presence is significant for the analyzed period and context, as it provides insights into the maritime activities and trade connections of the Hârşova fortress.

The port facility was discovered at a depth of -1.70 meters from the current ground level. Rectangular limestone blocks were observed (with varying dimensions ranging from 0.40 x 0.40 x 0.10 meters to 0.60 x 0.60 x

0.10 meters). These blocks were meticulously worked on all visible faces and were joined together with mortar, creating a platform-like structure that descended in multiple steps towards the south, to the Danube (*Fig. 4: 2*). The steps to the river are clearly visible and have the same width as the stone block (Talmaţchi et al. 2021: 418). In this stage of research, the pier has been uncovered along a length of 11.50 meters and a width of 5-6 meters, but it is not completely exposed along its entire length. The construction method of the pier, its stratigraphy, and the materials discovered there indicate that it was built in the 10th century, post 970s (Nicolae et al. 2022: 155-156).

By combining the results of previous archaeological research with the data obtained in 2020, it can be affirmed that the Byzantine Empire carried out significant construction activities in Hârşova. These activities were preceded by land clearing and leveling. The construction of a smaller precinct and the establishment of a pier position Hârşova among the objectives and areas of importance for the empire, highlighting the significant role attributed to the fortress both militarily and economically. This allowed for the rapid development of the settlement, as evidenced by the successive occupation levels within the fortress, attributed to the last quarter of the 10th century and the 11th century, as well as in its vicinity. Benefiting from the protection of the walls, a port facility, and the proximity to a Danube ford, the settlement easily fit into terrestrial and river trade routes, becoming both a market and a producer, as demonstrated by the discoveries made so far (Panait et al. 1995-1996: 128-133; Mănuclu-Adameşteanu 2001: 45-47; Parasciv-Talmaţchi 2016: 130-137).

Bibliography:

- Параскув-Талмацки, К. (2020). Миграции в Дунайско-Понтийской зоне юго-востока Румынии по археологическим данным. *Stratum plus* 5, 249-260.
- Aricescu, A. (1971). Noi date despre cetatea de la Hârșova. *Pontica* 4, 351-370.
- Baraschi, S. (1991). Unele probleme despre Proslavița. *Peuce* 10, no. 1, 399-410.
- Barnea, I., Ștefănescu, Șt. (1971). Din istoria Dobrogei. Vol. 3. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos. București: Editura Academiei RSR.
- Ciobanu, R. (1970). Un monument istoric puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hârșova. *Buletinul Monumentelor Istorice* 39, no. 1, 25-30.
- Comșa, M. (1974). Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI-VII. *Apulum* 12, 300-319.
- Comșa, M. (1987). Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der Bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung. In: Hänsel, B. (ed.). *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. München-Berlin: Südosteuropa-Jahrbuch, 219-230.
- Cursaru-Herlea, S. M. (2016). *Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX-XI)*. Sibiu: Astra Museum.
- Damian, O. (2015). *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII-X)*. Brăila: Editura Istros.
- Damian, O., Bâltâc, A., Damian, P., Ene, I., Paraschiv-Grigore, E., Samson, A., Vasile, M. (2023). Nufăru, com. Nufăru, jud. Tulcea. Punct: Curtea școlii. In: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2022. A LVII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, 29-31 mai 2023, Târgoviște*. Târgoviște: Institutul Național al Patrimoniului, 602-605.
- Damian, O., Vasile, M., Samson, A., Ene, D., Stănică, A. (2012). Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea, II. *Materiale și cercetări arheologice, Serie Nouă* 8, 177-208.
- Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A. (2007-2008). Cercetările arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea. *Materiale și cercetări arheologice, Serie Nouă* 3, 107-151.
- Diaconu, P. (1973-1975). Date noi privind "Valul mare de pământ" din Dobrogea. *Peuce* 4, 199-209.
- Florescu, R. (1965). *Capidava*. București: Meridiane.

- Florescu, R. (1986). Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor Isauriană și Macedoneană. *Pontica* 19, 171-177.
- Florescu, R., Covacef, Z. (1988-1989). Stratigrafia Capidavei romane târzii și feudale timpurii. *Pontica* 21-22, 197-247.
- Madgearu, Al. (1997). Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII. București: Editura Universității din București.
- Mănuclu-Adameșteanu, Gh. (2001). Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice. București: MAD Linotype.
- Nicolae, C., Motolea, A., Sodoleanu, I., Potârniche, T. (2022). Hârșova [Carsium], jud. Constanța. Punct: Hârșova, Cetate, Port-debarcader. In: Opreș, I. C. (ed.). Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2021. A LVI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, 26-28 mai 2022. Oradea: Institutul Național al Patrimoniului, 155-159.
- Obolensky, D. (2002). Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453. București: Editura Corint.
- Panait, I. P., Rădulescu, A., Ștefănescu, A., Flaut, D. (1995-1996). Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995. *Pontica* 28-29, 121-134.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2016). An changing image. The early medieval landscape at Lower Danube. Case study: Hârșova. In: Țiplic, I. M. (ed.). Les espaces frontaliers en Europe de l'Antiquité au XVe siècle. Les travaux des colloque international organisé par l'Université d'Artois/France en collaboration avec l'Université "Lucian Blaga" de Sibiu/Roumanie á Arras, 15-17 octobre 2014. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica XIII, Supplementum*, 121-142.
- Paraschiv-Talmațchi, C. (2021). At the frontier of the Empire. Military and peaceful interference between the Byzantine world and migrant populations in Dobruja. In: Topalilov, I., Nedelcheva, S. (eds.). The Northern Balkans between East and West in 6th-15th century. *Studia Academica Šumenensia* 8, 15-34.
- Paraschiv-Talmațchi, C., Talmațchi, G., Bodolică, V. (2015). O nouă așezare medievală timpurie la Hârșova (jud. Constanța). In: Ciupercă, B. (ed.). Arheologia mileniului I p. Chr. Vol. 4. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. Brăila: Editura Istros, 397-423.
- Schuchhardt, C. (1918). Die Sogenannten TrajansWälle in der Dobroudscha. Berlin. – Extracted from Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften. 1918, *Philol.-hist. Klasse*, no. 12, 5-66.
- Stănică, A.-D. (2015). Viața economică din nordul Dobrogei în secolele X-XIV. Tulcea: Editura Dobrogea.

- Şova, C. (2021). Hârşova – extra muros East. The craft district of the early medieval fortified. In: Topalilov, I., Nedelcheva, S. (eds.). The Northern Balkans between East and West in 6th–15th century. *Studia Academica Şumenensia* 8, 57-69.
- Talmaţchi, C., Şova, C., Sodoleanu, I., Mototolea, A., Dinu, N. (2021). Hârşova, jud. Constanţa [Carsium]. Punct: Hârşova, Cetate, str. Cetăţii – str. Carsium. In: Opriş, I. C. (ed.). *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2020. A LV-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, 29-31 octombrie 2021*. Sibiu: Institutul Naţional al Patrimoniului, 416-422.
- Talmaţchi, G. (1998). Aspecte ale exploatării pietrei la Carsium (Hârşova) în primul mileniu p. Chr. *Cercetări Istorice* 17, no. 1, 163-184.
- Zbucea, Gh. (2010). Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos. In: Theodorescu, R., Spinei, V. (eds.). *Istoria românilor. Vol. 3. Genezele româneşti*. Bucureşti: Editura Enciclopedică, 319-336.

Fig. 1: Distribution along the Danube of ancient fortresses repaired and reused by the Byzantines (indicated by a star) and of fortifications with port facilities built after 971 (radiating circles).

1

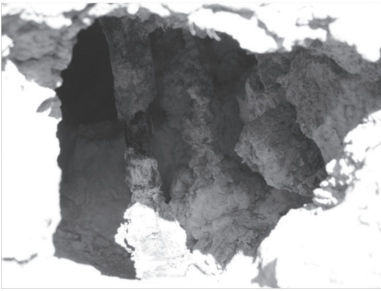

2

Fig. 2: 1 – Positioning of Hârşova Fortress within the city; 2 – The small precinct of the fortress.

1

2

3

4

Fig. 3: 1 – The foundation of the tower on the north side of the small precinct on the rock; 2 - 4 actions of reinforcing the construction with iron reinforcements.

1

2

Fig. 4: 1 – The harbor area of the Hârşova Fortress; 2 – the pier.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

AD DEFENSIONEM FRONTAIRE REGNI MEI ADVERSUS MAUROS:
РОЛЯТА НА ГРАНИЦАТА В ПОЛИТИКАТА НА КАСТИЛСКИТЕ
МОНАРСИ ПРЕЗ XII – XIII В.

ТЕНЧО КАРАГЪЗОВ
(Докторант към ИФ на СУ „Св. Кл. Охридски“)

Keywords: border, frontera, Castile, moors, Reconquista

В историографията се срещат най-разнообразни теоретични постановки за границата, поради което е трудно да бъде дадено конкретно определение за нея, особено след поставянето ѝ в контекста на развитието на средновековните общества. Американският историк Фредерик Търнър разглежда границата като културна контактна зона и „пресечна точка между варварството и цивилизацията“ (Turner 1920). Тезата на Търнър е приложена в изучаването на Средните векове от американските медиевисти Джеймс Томпсън и Арчибалд Луис, руския историк Йозеф Вечински и др. (Thompson 1928; Lewis 1958; Wieszynski 1976). Американският историк Робърт Бърнс от своя страна развива аморфната концепция за границата, чиято динамика се определя от заселванията, възникващите институции, религията, културата и преди всичко от сблъсъка между две общества (Burns 1989: 307-329). Наоми Стандън, от друга страна, дефинира наличието на т.нар. „човешки граници“ (*'human frontiers'*), сред които тя категоризира религията и етничността, водещи до мащабен антагонизъм (Standen 1999: 20). В най-общи линии, повечето медиевисти добавят културни и религиозни измерения към тезата си, като се извеждат няколко основни аспекта: визията за границата като не просто отбранителна линия, а зона за мониторинг и контрол; милитаризацията като основен белег на границата; наличие на акултурация и „гранични институции“ с различни структури, включващи различни етнически и религиозни малцинства със свои отличителни

идентичности. Сходни представи се откриват в антропологичните изследвания, в които границата се възприема за контактна зона между различни и често враждебни култури, религии и цивилизации.

Като рамка за изследване и анализ, концепцията за границата може да бъде приложена по посока развитието на границите в Иберия. След институционалния крах на вестготското кралство в началото на VIII в. полуостровът е силно разпокъсан, формират се поредица от християнски кралства, които в контекста на т. нар. Реконкиста следват целенасочена политика на териториално разширение. Границите търпят постоянна промяна. През интересно еволюционно развитие преминава кастилската граница. В периода XII–XIII в. кралство Кастилия постига най-голямото си териториално разширение, границите му се разрастват от долината на р. Тагус, ситуирана в централните части на Иберийския полуостров до р. Гуадиана на юг. Това от своя страна обуславя засиления интерес на короната да преформатира границата по свой модел като част от общия процес на държавно строителство. Ключовото в случая е, че границата се превръща в актив на монархическата власт.

Границата е един динамичен по своята същност феномен, подложена на постоянна промяна и преформатиране, следователно преди да бъде обърнато внимание на нейната роля и място в политиката на кастилските монарси е необходимо да бъде разбрана нейната същност в съответния исторически контекст. По думите на унгарско-британската изследователка Нора Беренд, използването на концепцията за границата може да бъде успешно за медиевистите, ако първо се дефинират различните значения на „границата“ (*frontier, border*) (Berend 1999: 68-71). Термините за граници имат много производни, трудно е да се проследи тяхното променящо се значение и да се даде пълно и точно определение. Важно е да се обърне внимание и на контекста, в който те се използват. Известно е, че през Средновековието не съществува общ термин за границата. Най-близко до днешния смисъл на думата изглежда са *finis* и *confinium*, които се използват като териториални и хронологични термини. Вероятно най-широко разпространеният термин *limes* през Късната античност се отнася до „демаркационна поземлена граница на империя“, а по-късно до „погранична област под прякото ръководство на *dux*“ (Isaac 1988: 146). Много термини предполагат разграничение (латинския *terminus*, славянското *granica*, германското *Grenze*, гръцкото *horos*), или периферия и външна граница като гръцкото *akra* и латинското *fines*; някол-

ко изглежда са преминали от значението на местна граница до това на цяла гранична територия, като германската *mark*, турския *uj* и славянския *krai* (Power 1999: 8). През XIII и XIV в. „граница“ започва да се появява и във френския език (*limites* и *frontieres*) като географски термин, преди всичко във военен смисъл, а през XV в. е регистриран и в Англия (*limits*) в териториален и метафоричен смисъл.

По отношение на Иберия се наблюдава поетапно налагане на латинския неологизъм *frontera* в един специфичен за тази част на средновековна Европа контекст. Той е резултат от сблъкването между две системи, политически, културно, етнически и не на последно място религиозно различни една от друга, които се впитват в борба за ресурси, териториален контрол и власт. Съществува опасност обаче, ако надценим „феномена на границата“ като основна форма на политико-военно взаимодействие в средновековна Иберия, да опростим политическата динамика на региона до открита борба между християнството и исляма (Simon 2015: 12). След първоначалната му поява в Арагон към средата на XI в., *frontera* намира разпространение и в останалите християнски кралства, започва широката му употреба в източниците, хрониките и официалните документи на кастилските монарси. Изразите *ad defensionem et utilitatem regni mei* [...] *in Sarracenorum frontaria, contra partes Maurorum*, или *in frontaria regnorum*, дори *ad defensionem frontarie regni mei adversus mauros* са повсеместно използвани през XIII в. (Luján 1982: 48-51; González 1960: 736-738; González 1944: 463-464; Buresi 2011: 2-4). На практика термините *frontera*, *frontaria* и *fronteria* се използват изключително само за определянето на границата между християни и мюсюлмани. Успоредно с това от XII в. насетне кастилските хроники и документите от кралската канцелария започват да идентифицират и да доказват правотата на войната с маврите като „защита на земята“ (*la defensa de la tierra*) (Teofilo 1997: 29).

В Иберия е видимо, че поне до началото на XII в. ислямската погранична рамка преминава през период на значително по-голямо развитие в сравнение с относително по-слабо организирани отбранителни структури на християнските кралства (Rodríguez-Picavea 2005: 282). Тази ситуация започва да се променя към 80-те години на XI в. Ключова роля в тази насока изиграват падането на Толедо през 1085 г. и преди всичко Сарагоса през 1118 г., което позволява на кастилците да напреднат до р. Тагус. Следва създаването на военните ордени, а през 1212 г. е извоювана победата при Лас Навас де Толоса. През

1230 г. е постигната вътрешнополитическа стабилизация, Бенеавентското споразумение полага основите на Кастилската корона, а през 1236 г. и 1248 г. са овладени съответно Кордоба и Севиля. Така с оглед напредването на Реконкистата и войната срещу маврите, в периода XII–XIII в. кастилските монарси активизират политиката си спрямо границата, а държавната намеса в пограничните райони достига непознати до този момент мащаби. Създават се постоянни структури, които предполагат по-нататъшно териториално разширение и укрепване. Поетапно се налага водещата роля на короната в изграждането на социалното единство на пограничното пространство. Короната започва да използва механизмите на колонизацията и репопулацията (т. нар. *repoblacion*), за да интегрира границата в политико-административната рамка на кастилската държава. Следва се една „постоянна политика за трансплантация на родните институции, самите те повлияни от границата за създаването на „други Испании“ (Burns 1989: 318). Сред тези погранични институции и лостове са т.нар. *aljamas*, градовете, християнската идеология и военните ордени. Не малка роля изиграва и Папството, което посредством своята намеса сакрализира границите на християнския свят. Именно в тези монархически инициативи е най-силно доловимо значението на границата с маврите за кастилските монарси и съответно за кастилското държавно развитие.

Сблъсъкът между християнството и исляма, както и противопоставянето и взаимодействието на две различни общности през границата, оформят облика на уникално по своята същност погранично общество. Сеньориалната система и нейната еволюция на практика рамкират начина на управление на пограничните земи чрез раздаването на привилегии от страна на короната на местните общности, градовете и военните ордени, които да оглавят пряко инициативата за усвояване на граничните територии. В същото време обаче те не изграждат определен „модел на регионална субординация“, а по-скоро са активни участници в един процес на разширение на формите на живот, сходни с тези в регионите, от които идват (Pick 2007: 27). Самото погранично пространство, натоварено с определени функции предполага оформянето на някои специфични характеристики, елемент от които са институциите, създадени от короната. Обществото в него се разглежда като йерархия от полуавтономни религиозни общности. Въз основа на този принцип мюсюлманите се обособяват в т.нар. *aljamas* (от арабската дума *al-jamiq* или „общ-

ност“). Концептуално е осъзнато, че мюсюлманите представляват един постоянен елемент от християнското общество, с второстепенен, но легитимен статут. На практика кралската власт създава отделна организационна рамка за мюсюлманските общности с идеята да се улесни събирането на данъци и да се поддържа някаква форма на социален контрол. Мюсюлманите, живеещи под християнска власт, са подчинени както на собствените си религиозни закони, така и на тези, установени от светската власт на кралствата, в които живеят. В този смисъл мюсюлманите, живеещи под кастилско управление са задължени да следват не само правилата, постановени от собствената им религия, но и правилата, наложени им от техните християнски господари (Vidal 2016: 199). Всяка мюсюлманска общност има свои административни и фискални институции, както и съдебен апарат. В допълнение към това органите на всяка *aljama* играят ролята на посредници между общността и кастилските органи, за да се насърчи тяхната интеграция в обществото, като същевременно се спазват определени ограничения за тяхното съжителство (Sánchez 2017: 234). Успоредно с това, в същото време през XII–XIII в. се наблюдава целенасоченото прокарване на законови постановления (секуларни и канонични), фиксиращи статута на мюсюлманите в християнското общество, в рамките на което организацията на техните общности преминава през процес на „християнизация“ и формализация (Powell 1990: 49). Кралската власт проявява значителен прагматизъм спрямо своите мюсюлмански поданици и търси компромис с тях, като част от политиката си за консолидиране на пограничното пространство. Налице са силни практически причини кралете да подкрепят и поддържат мюсюлманските общности във владенията си. Те не само дават преки облаги на монархията под формата на данъци, ренти и други задължения, но тъй като нямат неотменими „конституционни права“, не могат да развият независима институционална платформа за защита срещу краля; не съставляват съсловие, нито са формално представени в парламентите; техният „малцинствен“ статут формално узаконява изключителната им позиция, поради което те изискват и заслужават специална кралска протекция (Catlos 2014: 353).

Мюсюлманският правен и социален статут, заедно със съпътстващите го права и задължения, е обединен и утвърден в т.нар. *fueros*, местни кодекси и общностни харти, които оформят правната рамка на съжителството и регулират ежедневните въпроси между двете общности. Така познатият кодекс *Liber Iudiciorum*, наследен от

вестготите, има минимално значение за Кастилия, където всеки пограничен регион се самоорганизира според тези *fueros*, представляващи една смесица от заемки, традиции и нови елементи, впоследствие ратифицирани от монарха (MacKay 1977: 96). Напредъкът на християнската Реконкиста в южна посока създава необходимата предпоставка за развитието на тези отделни закони за локално приложение, което обяснява факта, че кастилските крале провеждат специална политика за привличане на населението в тези нови градове, предоставяйки на мюсюлманите привилегии и свободи, сходни с тези на християните (Sánchez 2017: 237). В резултат на това мюсюлманите формират паралелно и симбиозно общество, раждащо се на относителна функционална стабилност – нещо, от което кастилските монарси имат интерес, за да държат пограничното пространство в своята орбита.

Практиката на раздаване на *fueros* е пряко обвързана и с развитието на градовете. Още от XII в. много градове получават кралско признание, като органи на териториалната администрация, концентрирани около едно градско ядро и значителна по своите мащаби прилежаща провинция (*alfoz*) (O’Callaghan 1975a: 269). Техните права, гарантиращи независимия им статут, са специфично адаптирани към несигурните условия на границата. Тази административна независимост е част от общия процес за стабилизирането на границата, а силната степен на милитаризация при тях е продукт на постоянното състояние на конфликт с маврите. Следователно кастилските монарси установяват общи норми за общините, които да функционират като дефанзивен и офанзивен елемент на войната срещу маврите. За нарасналата им роля свидетелства и участието им в Кортесите още от първото им събиране през юли 1188 г. Или, с други думи, кралете изграждат един институционален инструмент, предоставяйки на градовете правото да овладяват и владеят територия, която създава предпоставки за перманентна експанзия под непряк монархически контрол (O’Callaghan 1975b: 269).

През XIII в. отношението към градовете търпи известно изменение, като част от общия контекст на засилването на кастилската монархия. Идеята за кралската власт, силно повлияна от възраждането на римското право, еволюира по посока централизация на държавата, което от своя страна предефинира ролята и мястото на границата в политическата програма на кастилските монарси. При Алфонсо X (1252-1284) започва раздаването на т.нар. *Fuero Real* –

харта, силно повлияна от Юстиниановото законодателство, която изменя отношението на короната спрямо градовете. В нея като идеологическа основа заляга виждането, че единствено монархът притежава законодателна инициатива и правото да назначава управителите по места, отменяйки предоставените досега *fueros*. Като част от тази визия е извършена модификация на териториалната администрация с въвеждането на т.нар. *merindades* (Кастилия, Леон, Астурия и Галиция), администрирани от т.нар. *merino mayor*, докато Андалусия е поставена под юрисдикцията на *adelantado mayor* (O'Callaghan 1975a: 454). *Adelantado* е специфична по рода си длъжност, пряко назначавана от краля, която намира развитие именно в пограничните райони и е преди всичко ориентирана към организирането на незабавни военни действия и контрол над местните общности. В контекста на нарастващите кралски прерогативи градовете са поставени под контрола на короната, а след *Fuero Real* и създаването на единен кодекс, който да замени старите *fueros*, следващата стъпка на монарха е насочена към трансформирането на градовете в постоянни представители на короната (появява се институцията на т. нар. *corregidores*). Успоредно с това са прокарани и правните компилации *Especulo* (1255-1260) и *Siete Partidas* (ок. 1274), които допълнително укрепват прерогативите на короната по места (Pérez-Alfaro 2004: 113-117). С това се запазва тенденциозният елемент от кралската политика в делегирането на значителни привилегии на пограничните територии, което от своя страна гарантира и функционалната им стабилност.

Наравно с *alamos* и градовете, значителен принос за интегрирането на отделните територии към гържавния организъм имат и църквните власти. Църковната йерархия и християнската идеология се превръщат в съюзник на монархията. Както във всички средновековни унитарни общества, религията играе ключова роля и на тази граница. Бърнс, изследвайки разширението на границата на Арагонската корона през XIII в., говори за „погранична“ Църква, изградена като пазач на общеевропейския кръстоносен дух, който целенасочено трансформира материалното си обкръжение с цел създаване на „малки острови в мюсюлманско море“ (Burns 1989: 326). В социо-културната мозайка на Кастилия през XII–XIII в., всяка социална и религиозна група съществува в контакт с всички други и е задължена непрекъснато да преразглежда не само своя образ за тях, но дори и визията за себе си (Prado-Vilar 2005: 72). Ислямът на практика иг-

рае решаваща роля в изграждането на кастилската християнска идентичност, а обединението около една обща християнска кауза се явява предшественик на бъдещото испанско обединение. В резултат от акцентиранието на културното и религиозното разделение между християнския „аз“ и мюсюлманския „друг“, Европа придобива конотация, идентифицирана с християнството и дефинирана като общност с отличителна територия, т.нар. *respublica christiana*. Тази реторика е пряко обвързана и с по-сложния „дискурс на изключване“, който започва да се артикулира в Латинския запад през XII в. Бенедиктинският монах Петър Достопочтени (1092-1156) в своята *Contra Petrobrusianos hereticos* („Срещу петробрусианските еретици“) твърди, че още от основаването си християнската църква е въввлечена в двойна борба на очистване (*purgatio*) и разширяване (*dilatatio*), в хода на която вътрешните дисиденти и външните врагове, били те еретици или неверници, трябва да бъдат покорени (Iogna-Prat 2002: 98-261). Значителна в тази насока е и подкрепата на Папството. Римският понтифекс играе индиректна роля в християнските иберийски кралства. Той не само признава монархическата власт, която приема неговото духовно превъзходство, но и се явява гарант за вътрешните граници на християнския свят с идеята да промотира християнския мир. Папската политика по отношение на Иберия търпи значителна еволюция в периода 1157-1230 г., когато Кастилия и Леон се разделени след кризата около смъртта на Алфонсо VII (1126-1157). До средата на XII в. Ватиканът вижда владетелите на Кастилия-Леон като централни фигури в защитата на християнството и неговата граница, следователно след разпокъсването на това сгръжавно образувание, той активизира намесата си в региона, допринасяйки за развитието на териториалната идея за *Dilatatio Christianitas*, т.е. разработването на солидарност, която надхвърля границите на отделните християнски кралства (Buresi 2011: 6).

Във връзка с това, като последен елемент от монархическата стратегия за защита и стабилизиране на границите може да се изведе разпределянето на пограничните земи между институции, които можем анахронично да наречем „транснационални“. Военните ордени се превръщат в гарант на границите между отделните кралства, като в същото време участват активно в идеята за разширение на християнския свят. Присъствието на мюсюлмани в териториите на монашеските ордени налага тяхното регулиране и охраняване, като усилията в тази насока работят паралелно и съвпадат с инициати-

вите, обхващащи цялото кралство (Vidal 2016: 198). Не без причина военните ордени представляват най-завършения продукт на феодалната система, обединявайки в една институция два от най-отличителните компонента на доминиращата социална структура – религията и войната (Rodríguez-Picavea 2005: 287-288). Успоредно с това те се вписват добре в преследваната от монарха политика за защита на териториалния интегритет на кралството и вътрешното му институционално сцепление. По своята същност те представляват пограничен механизъм за постигането на тези цели.

Първият от „испанските“ ордени е този на Калатрава. Според Родриго Хименес де Рада и неговата *Historia de rebus Hispaniae*, орденът е създаден през 1157 г. в контекста на поредното алмохадско нападение да пограничната крепост Калатрава, разположена на р. Гуадиана. През 1164 г. Цистерцианският орден признава новата общност и тяхната цел за *ad inimicos fidei expugnare* (Nielsen 2016: 104). През 1170 г. се полагат и основите на ордена на Сантяго, когато група от рицари под ръководството на Педро Фернандес формират братство в Касерес с подкрепата на крал Фернандо II от Леон (1157-1188). На следващата година братството подписва пакт (т.нар. *hermandad*) с епископа на Сантяго, по силата на който те получават името и благословията на св. Яков (Sam Zeno Condera 2015: 41). През 1175 г. с була на Александър III братството е признато за религиозен орден, директно подчинен на Апостолическия престол. През следващата година идва и папско признание за последния орден Алкантара. Създаването му се позиционира хронологически през 1156 г., въпреки че произходът му е забулен в мистерия поради загубата на архивите на ордена. Значението на ордените за Реконкистата и в частност за политиката на кастилските монарси се определя преди всичко от мисията им за защита и разширение на християнството.

И трите ордена се радват на покровителството на кастилските монарси, което е видимо от множеството дарения. Още от времето на Алфонсо VIII (1158-1214), владетелите на Кастилия осъзнават значението на ордените като инструмент за защита на границите. През 1229 г. кралица Беренгуела (юни–август 1216) признава ордена на Калатрава за *Deo militantium*, Алкантара получава правото да владее градовете, отнети от мюсюлманите, а Сантяго е освободен от плащането на т.нар. *nuncio*, данък, събиран от светските рицари (Sam Zeno Condera 2015: 89). Всички тези привилегии признават значението на ордените във войната срещу маврите и следовател-

но са предоставени за да ги насърчават. Даренията пък показват, че връзката на ордените с границата е изградена още с основаването им. През 1158 г., когато Санчо III дава пограничния град Калатрава, цистерцианското братство под ръководството на абат Раймундо де Фитеро е натоварено със задачата за *defendatis eam a paganis inimicis crucis Christi* (Martinez 2006: 91). По същата линия в булата си от 1175 г. папа Александър окуражава ордена на Сантяго да води война с мюсюлманите *ad defensionem christianorum*. При управлението на Алфонсо VIII започва поетапното изземване на защитните функции на аристокрацията по границата и предоставянето им на църковните институции, в това число и военните ордени. Заедно с Църквата и градовете, те са натоварени със задачата да контролират пограничните територии. След погрома при Аларкос от 1195 г. за известно време ордените отново преминават на заден план в политиката на кастилските монарси по отношението на границата, но значението им нараства с победата при Лас Навас де Толоса. Ревитализацията и постоянното им присъствие по границата е възстановено с решението на Кортесите в Карион от 1224 г. Короната възприема нова стратегия на постоянна конфронтация спрямо Алмохадския халифат, в която на ордените е отредена фундаментална роля.

По този начин, с посредничеството на кралската власт, ордените са вписани още по-тясно в политиката на кастилските монарси спрямо границата. Резултатът от това еднородствие е успехът на кастилската Реконкиста през първата половина на XIII в. С отнемането на границата в южно направление ордените създават солидни териториални владения. Орденът на Сантяго овладява значителен сектор от т.нар. кралство Мурсия; Калатрава от своя страна прониква в земите на Хаен, докато Алкантара налага контрола си в земите между Сиера де Гама и р. Тайо. По този начин, с активното си участие в офанзивата на кастилската корона, ордените утвърждават присъствието си по насридския фронт и ролята си на опорни центрове за отбрана на границата. Консолидирането на позициите им ги превръща в основните двигатели на овладяването и контролирането на пограничното пространство.

Развитието на кастилската граница през XII–XIII в. е своеобразен показател за това, че социалните промени и културното развитие, често свързвани с границата, не могат да бъдат обяснени само с наличието на такава граница. От една страна, без наличието на определена форма на политическа власт (в този конкретен случай

инициативите на кастилските монарси), която да установи връзката между култура, религия, етничност и географски ограничения, съществуването на границата не носи никакво значение. От друга страна, видимо е, че средновековната граница е не толкова разпознаваем феномен, колкото концептуален такъв. Липсва съгласувана теоретична рамка за границата в средновековен контекст, но въпреки това е ясно, че пограничното пространство представлява една динамична среда, лишена от пълно сцепление с оглед вътрешните и външните фактори, които ѝ оказват влияние. Един от водещите фактори в нейното оформяне, дефиниране и контролиране е кастилската корона. В контекста на отвоюването на териториите от мюсюлманите, тя преследва целенасоченото усвояване на границата, използвайки като лостове местните мюсюлмански общности, градовете, военните ордени и християнската идеология. Тези погранични институции са своеобразен показател за важното място и роля, която границата заема в политиката на кастилските монарси от династиите Хименес и Ивреа. След първоначалната дислокация на границата, като резултат от инициативите на монархическата власт, впоследствие се извършва разграничение на политическото пространство и се очертават тенденции към присъединяването на пограничните зони към кастилския държавен организъм, един процес, който приключва окончателно с края на войната за кастилското наследство (1475-1479) и раждането на обединена *España*.

Библиография:

- Barton, S. (2015). *Conquerors, Brides, and Concubines: Interfaith Relations and Social Power in Medieval Iberia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Berend, N. (1999). Medievalists and the Notion of the Frontier. *The Medieval History Journal*, no. 2, 55-72.
- Buresi, P. (2011). The Appearance of the Frontier Concept in the Iberian Peninsula: at the Crossroads of Local, National and Pontifical Strategies (11th-13th Centuries). *Quaestiones Medii Aevi Novae* [Instytut historyczny], 16, 81-99.
- Burns, R. (1989). The Significance of the Frontier in the Middle Ages. In: Bartlett, R., Mackay, A. (eds.) *Medieval Frontier Societies*. Oxford: Clarendon Press, 307-329.

- Catlos, B. (2014). *Muslims of Medieval Latin Christendom, c. 1050–1614*. Cambridge: Cambridge University Press.
- González, J. (1944). *Alfonso IX*. Vol. 2. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Jerónimo Zurita.
- González, J. (1960). *El reino de Castilla en la época de Alfonso VIII*. Vol. 3. Madrid: Escuela de Estudios Medievales.
- Iogna-Prat, D. (2002). *Order & Exclusion: Cluny and Christendom Face Heresy, Judaism, and Islam (1000–1150)*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Isaac, B. (1988). The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei*. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78, 125-147.
- Lewis, A. (1958). The Closing of the Medieval Frontier 1250–1350. *Speculum. A Journal of Medieval History*, Vol. 33, No. 4, 475-483.
- Luján, J.A. (1982). *Privilegios reales de la Catedral de Toledo (1086–1462)*. Vol. 1. Toledo: Caja de Ahorros Provincial de Toledo.
- MacKay, A. (1977). *Spain in the Middle Ages. From Frontier to Empire 1000–1500*. New York: The Macmillan Press.
- Martinez, C. (2006). *Frontera y órdenes militares en la Edad Media Castellano–Leonesa (siglos XII–XIII)*. In: *Fronteras y límites interiores*, 87-112.
- Nielsen, T. (2016). *Crusading on the Edge. Ideas and Practice of Crusading in Iberia and the Baltic Region, 1100–1500*. Turnhout: Brepols.
- O’Callaghan, J. (1975a). *A History of Medieval Spain*. New York: Cornell University Press.
- O’Callaghan, J. (1975b). *The Emergence of Leon-Castile c. 1065–1500*. New York: Cornell University Press.
- Powell, J. (1990). *Muslims Under Latin Rule, 1100–1300*. Princeton: Princeton University Press.
- Power, D. (1999). *Frontiers: Terms, Concepts and the Historians of Medieval and Early Modern Europe*. In: Power, D., Standen, N. (eds.). *Frontiers in Question. Eurasian Borderlands 700–1700*. London: Palgrave Macmillan.
- Rodriguez-Picavea, E. (2005). The Frontier and Royal Power in Medieval Spain: A Developmental Hypothesis. *The Medieval History Journal* 8, 273-301.
- Ruiz, T. (1997). *Fronteras: De la Comunidad a la Nación en la Castilla Bajomedieval*. *Anuario De Estudios Medievales* Vol. 27, no. 1, 23-41.
- Pérez-Alfaro, C. (2004). The King’s Face on the Territory: Royal Officers, Discourse and Legitimizing Practices in Thirteenth and Fourteenth-Century Castile. In: Alfonso, I., Kennedy, H., Escalona, J. (eds.). *Building*

- Legitimacy. Political Discourses and Forms of Legitimacy in Medieval Societies. Leiden-Boston: Brill, 107-139.
- Pick, L. (2007). Conflict and Coexistence. Archbishop Rodrigo and the Muslims and Jews of Medieval Spain. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Prado-Vilar, Fr. (2005). The Gothic Anamorphic Gaze: Regarding the Worth of Others. In: Robinson, C., Rouhi, L. (eds.). Under the Influence. Questioning the Comparative in Medieval Castile. Leiden-Boston: Brill, 67-100.
- Sam Zeno Condera, SJ. (2015). Ecclesiastical Knights. The Military Orders in Castile 1150–1330. New York: Fordham University Press.
- Sánchez, M. (2017). Les murs de la foi: les frontières identitaires dans les quartiers musulmans et juifs de la Castille médiévale. In: Berend, N., Hameau-Masset, Y., Nemo-Pekelman, C., Tolan, J. (eds.). Religious Minorities in Christian, Jewish and Muslim Law (5th–15th Centuries). Turnhout: Brepols, 233-261.
- Standen, N. (1999). Nine Case Studies of Premodern Frontiers. In: Power, D., Standen, N. (eds.). Frontiers in Question. Eurasian Borderlands 700–1700. London: Palgrave Macmillan, 13-31.
- Thompson, J. (1928). Feudal Germany. 2 vols. Chicago: University of Chicago Press.
- Turner, F. J. (1920). The Frontier in American History. New York: Holt.
- Vidal, C. (2016). Religious Minorities' Identity and Application of the Law: A First Approximation to the Lands of Military Orders in Castile. In: Tolan, J. (ed.). Law and Religious Minorities in Medieval Societies: Between Theory and Praxis. Turnhout: Brepols, 197-210.
- Wieczynski, J. (1976). The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History. Charlottesville: University Press of Virginia.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

НЯКОЛКО ЛЮБОПИТНИ ПЪТЕПИСНИ БЕЛЕЖКИ ЗА ДОБРУДЖА XVI – XVIII ВЕК¹

ИВАЙЛА ПОПОВА

(Исторически факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“)

Keywords: travelogue, Martin Grüneweg, Dobrudja, “other”

В настоящата работа ще бъдат разгледани някои от сведенията на преминали през земите на Балканите западни пътешественици в периода XVI–XVIII в. – дипломати, военни, учени и др. Изследването не претендира за изчерпателност; целта е по-скоро да бъде представен западният поглед на преминаващите през земите на Османската империя и техните възприятия на природата, населението и неговия поминък, ежедневието, покъщината, облеклото. Ще се спрем и на описания на жените (и по-конкретно на българките) в региона на Добруджа. Внимание ще бъде отделено и на данните за Античността и на някои антични останки в региона, засвидетелствани от западните пътешественици.

Пътуващите през Балканите от Западна Европа към Константинопол, както през Античността, така и през Средновековието и Новото време, използват основно Диагоналния път, известен и като *Via militaris* (тоест трасето Белград, Ниш, София, Пловдив, Агрианопол до Константинопол). Единици са пътешествениците, които преминават през пътищата от Букурещ през Гюргево, Силистра, Провадия, Аспарухово, Айтос, Средец, Огрин, Люлебургас, Силиврия, Константинопол (като например Конрад Якоб Хилтебранд – 1657 – 1658) или през

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания на автора по проект „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV-VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

Исакча, Бабадаг, Добрич, Провадия, Аспарухово, Айтос и оттам към Одрин и Константинопол (като Мартин Грюневег, 1582 г.); други минават през Букурещ, Тутракан, Разград, Преслав, Драгоево, Риш и продължават на юг през Голям Дервент, Одрин, Димотика (като Едмънт Чишъл, 1702 г.); или пък през Измаил, Бая, Кобадин, Добрич, Провадия, Аспарухово, Айтос, Канара, Къркларели, Люлебургас, Силиврия, Константинопол (като Джон Бел от Антермони, 1737/1738 г.). Някои правят сложни обиколки, като оглавената от Йохан Христов фон Киндсперг австрийска дипломатическа мисия, чийто маршрут в периода 1672 – 1674 г. е през Букурещ, Гюргево, Русе, Провадия, Ямбол, Одрин, Стара Загора, Габрово, Русе и друго трасе през региона, който ни интересува, от Пловдив през Ямбол, Провадия, Добрич, Бабадаг, Исакча.

В проучването ще се спрем основно върху твърде занимателните текстове на Мартин Грюневег, роден през 1562 г. в Гданск, в семейство на относително заможни търговци, преселници от Германия. През 1579 г. е изпратен да учи търговия при богат варшавски търговец, а три години по-късно става помощник на арменски търговец от Лвов, наричан Богдан. Така през 1582 г. Грюневег се пренася в Лвов, където прекарва 20 години от живота си. Впоследствие през 1588 г. става доминикански монах и сетне проповедник в Плоцк. Сведенията за него прекъсват през 1606 г. Мартин Грюневег продължава текста на семейна ръкописна хроника, като попълва бележките ѝ до 1606 г. От този именно текст са и данните за българските земи (Източна България и Добруджа), през които той преминава при пътуването си от Лвов до Одрин през 1582 г. (Грюневег 1979: 385-386).

По отношение на **географските особености** на тези територии, Мартин Грюневег дава интересни данни към 1582 г., при преминаването си по пътя през Исакча, Бабадаг, Добрич, Провадия, Аспарухово, Айтос, продължавайки към Одрин и Константинопол.

За Добруджа Грюневег споделя, че: *„От този град нататък (гр. Облучица – Исакча) започва една хубава страна, наоколо му има доста храсталаци и гори, високи, но приятни и не стръмни възвишения... Около този град има много лозя и градини. Там се виждат да растат смокини, бадеми, портокали, нарове и други такива плодове..... Дунав се разделя на 7 ръкава преди да стигне до Черно море“* (Грюневег 1979: 389).

Той преминава през Източна Стара планина и прави интересно описание на Провадийския пролом, като нарочно се спира на геологическите и географските феномени около Провадия, разказва за впечатлени-

ята си от планината, която прекосява по течението на Луга Камчия и преминава вероятно през Айтоския проход. Сведенията му се съчетават със смътни представи и някои грешки: „... стигнахме в българското село Ченге (дн. Аспарухово, Варненско). От това село нататък се издига една твърде висока и тясна планина с различни чудновати скали и камъни ... Между тях лъкатуши каменлива река, която трябва да се преминава безброй пъти. Тези планини ние наричаме Балкани. Иначе всички планини, свързани с тази, струва ми се, се наричат Родопи“ (Грüneвез 1979: 402). Както е видно от цитирания пасаж, Грüneвез е запознат със съвременното наименование на Стара планина – Балкан, но неточно я възприема като част от планината Родопи.

Сетне авторът споменава един минерален извор със съдържание на сяра преди да достигнат до Айтос, известен с това, че лекувал много болести: „Зад планината на пътя отгясно има сернист минерален извор, помагаш срещу много болести“ (Грüneвез 1979: 403). По-нататък в текста има друго любопитно съобщение, според което югозападно от Айтос се намира друг топъл лугав извор, където винаги се събират много хора, защото жителите на околните села перат там „без сапун и огън всичко чисто“. Изворот е заграден само с проста гървена ограда. „Обаче истинско природно чудо е, че изворот изкарва със себе си от земята сапун. Той паува отгоре също като масло над бучкано мляко“. Пътниците, минавайки оттам, изпират бельото си, както постъпват и другарите на Грüneвез: „До този извор ние се нахранихме и изпрахме, каквото имахме измърсено“ (Грüneвез 1979: 405).

По отношение на териториите, любопитно е споменатото от Джон Бел от Артемони, който през 1737 г. преминава по трасето от Одеска област, през Измаил на р. Дунав, Бая или с. Хаманджия в Северна Добруджа, с. Кобадин в Северна Добруджа, Добрич, Провадия, Аспарухово, Прилеп, Айтос, Къркларели/Лозенград, Одрин към Константинопол. При Измаил пресичат р. Дунав по леда, като преплават с лодка само северния ръкав. Тъй като другите били замръзнали, преминават ги предимно пеша, а когато имат възможност – яздейки. Когато достигат в град Тулча, Бел пише следното: „Тулчин е първият град от древното царство на Траките, сега сведено до Турска провинция, известна под името България. Българите, които са християни от гръцката църква, живеят предимно в селата, а градовете са населени главно с турци. На това място има стар изоставен замък, подобен на европейските и тъй като се издига между хълмовете, на брега на река-

та, *разположението му е много приятно*“ (Бел 1987: 304). От цитирания пасаж става ясно, че английският пътешественик е запознат с античната и средновековна история на Балканите, знае за съществуването на Тракийско царство, както и за България; за българите посочва, че принадлежат към източно-православната общност и че по онова време населяват предимно селските региони. Споменаването на *„изоставен замък, подобен на европейските“*, може да се свърже със запазените останки от генуезката крепост от края на XIII – началото на XIV в. при Ени Сала/Ново село (в региона на Тулча), с три хексагонални кули, контролираща пътищата в региона до края на XV в., когато вече е изоставена при новата геополитическа ситуация с господството на османците в областта.

Пътувайки от Добрич за Провадия, Мартин Грюневег **прави любопитно описание на българите**. Той посочва, че стигат едно българско село Осанлия (Юшенлий), дн. с. Ботево, Варненско, в което има *„чудесно вино. Споменатите сърби (тоест българите), са от православната вяра... Хубав и скромнен народ, който говори славянски език, затова поляците и русите могат да разговарят с тях“*. Грюневег пише за къщите на българите следното: *„Къщите на българите са еднакви с татарските, но при все това са по-големи, по-високи и не са покрити със слама. Направени са от дърво и са покрити с дъски. Огнището, където правят целия си огън, се намира в стаята до вратата и е същото като нашите камини, а не като при татарите в средата на стаята. Над менсофата през цялата стая се намира един прът; там окачват всичките си дрехи, доста подредени като в магазин. Отдолу горните дрехи, които простират навън от едната страна до другата. Отгоре пък поставят везаните кърпи, ризи и каквото имат. Своите ризи и особено кърпите си те обишват с разноцветна коприна. Мъжете по облеклото си са почти еднакви с унгарците. Споменатите сърби, са от православната вяра... Хубав и скромнен народ, който говори славянски език, затова поляците и русите могат да разговарят с тях“* (Грюневег 1979: 395).

Още по-любопитно е **представянето на българските жени** в текста на Мартин Грюневег, което се намира в унисон с други подобни описания. Авторът детайлно пресъздава облеклото и украшенията на българките, като различава отделните категории сред тях – омъжени, неомъжени, вдовици. *„Жените пък по носията си са почти еднакви с полските селянки. Носят надиплена фуста, главата си забраждат с бели кърпи, като част от косите си оставят да висят*

отзад с обшири краища до пояса. Ръкавите на ризата по цялата си дължина са изпъстрени с шевици. Отпред на гърдите под ишията носят престилка, обвесена със сребърни и златни пфенинги. Пръстите им са отрупани с пръстени.

Момите имат същото облекло. Те носят отзад плътка, спусната отзад под пояса; на главата в косата си забождат две или три цветчета от боядисани пера, злато или коприна. На ушите си окачват обеци, на големина един талер и дебели като сламка. Онези, които са сгодени, носят на главите си шапка, напомняща татарско седло с много украшения и сребърни пфенинги под копчетата. Тези неща поставят отпред. Жените, обаче, чийто мъж е умрял и желаят да останат вдовици, особено попските жени, на които според източноправославния закон (на св. Павел) не е позволено да се омъжват за друг, както в Гданск, носят голяма хапка, закачена на дупка в носа“ (Грюневез 1979: 397).

Грюневез е илюстрирал своето живописно описание на българина и българката със собственоръчни рисунки – на дамска обеца, на женска шапка, на мъжка шапка, но срещаме също и рисунки на турска чешма от Добруджа, на татарска къща и други. Той не пропуска да се спре на характера на българското население в този регион, като подчертава, че българите са изключително гостоприемни и привежда редица интересни случаи, например когато ги подслоняват в българска къща след пороен гъжд, помагайки им да се изсушат покрай запаления силен огън, след което ги нахранват, и т.н. Разбира се, пътешествениците остават доволни и хвалят гостоприемството на българите в регион на Добруджа (Грюневез 1979: 402).

Освен на българите, Грюневез прави твърде интересно **описание на добруджанските татари** от историко-етнографска точка². Когато минават през с. Катели, вероятно дн. Николицел, в Северна Добруджа, той посочва, че това е турско село и описва татарите и жените им, облеклото, къщата, поминъка, храната, религията им:

„Татарите живеят доста бедно, но при все това не изпитват нужда от храни. Техните села, доколкото съм ги виждал, са разположени в равни обширни поля и нямат турчин за господар. Къщите им са пръснати доста безредно, една насам, друга натам. Заградени са с огради, по един и същ начин. Поради това ако човек дойде в голямо непознато село, лесно не може да намери пътя да излезе. Къщите им са дълги и

² Обобщени сведения за добруджанските татари вж. в Божилов, Гюзелев 2004: 385-386.

тесни като влашките, но са твърде лоши. Понеже там трудно се намират дърва, те правят от дърва само нещо като скеле, което обвързват с голяма здрава тръстика, каквато там има. Понеже няма глина, вземат черна пръст, размесена с крави лайна и с нея измазват стените от двете страни. Нямаат също вар за белосване, затова напръскват стените със ситна пепел, та стават приятно сиви. Къщите покриват също с тръстика“ (Грюневег 1979: 391). „От приложената рисунка можеш да разбереш разположението на стаите в къщата. Кръглото в средата на кухнята означава огнище, високо само няколко педи. На него се издига кръгъл комин, който нагоре остава също кръгъл, при това доста широк. Прикрепен за страничните ъгли, така че никакъв удар не може да го засегне. На огнището правят целия си огън, за който използват повече стъбла от тръстика и окосена трева. От едната му страна винаги е простяна черга за сядане и на тях излагат за продан стоките си. Тези черги са доста хубавички и с тях татарите украсяват миндергъците си. Изработват и шаячни одеяла. Иначе се хранят с повече продукти от добитъка. Спомням си, че покрай селата им почти нямаше градини. Хората от никоя народност не си приличат така един на друг, както татарите. Те имат широки лица, големи кръгли очи, които отпред се стесняват, а в краищата издигат, както при язовиците. Сред какъвто и народ да се смеси, татаринът веднага ще бъде познат по изпъкналите скули. Носията и религията им са еднакви с тези на турците. Що се отнася до религията, те са малко по-добри от турците. Държат само една жена, срамуват се от порочни дела, каквито при турците се считат за нещо хубаво. Заради това момчетата не бива да се страхуват от тях. Освен това те ядат коне и други неща, от които турците се гнусят. Що се касае до облеклото, мъжете и жените им носят едни и същи дрехи, украсяват главите си просто с московско пъстро боядисано лисиче покривало. Под тази шапка жените увиват главите си с бели кърпи, които спускат до раменете, както е обичаят на някои места в Полша. Те ходят винаги с открити лица“ (Грюневег 1979: 393).

Твърде интересни сведения за българските жени от региона на днешна Североизточна България (при с. Торлак/Хлебарово – дн. Цар Калоян, Разградско) откриваме също в текста на Анонимен английски пътешественик от 1794 г.: „Около нас се струпаха много селянки, една от които ни беше представена като булка. На главата си тя имаше шапка или корона от хартия с късчета златен конец, вързани на пискюли, цялата покрита с малки монети, привързани една за друга

като лоспи на риба. Други ги бяха вплели в плитките си. Българските жени разполагат с много златни монети, които излагат на показ по този начин; вече е установено, че по-редките руски или древногръцки златни монети често се откриват от пътешественици, когато такива монети, многократно предавани от поколение на поколение, се употребяват по този начин. Носят ги и пришити към панделки, втъкнати в накитите им за глава и провисени до петите им. Тяхно особено любимо украшение са широките нафти със сребърно покритие, които носят на всяка ръка на разстояние две трети като гривни. Що се отнася до древността на тази мода, би било трудно да се каже нещо определено; но тъй като по същество това е безвкусица, ще ѝ окажем честта да я отнесем към най-далечния период. Тя се съхранява така добросъвестно, че едва ли има достатъчно ниско обществено положение, при което хората да са лишени от тези монети, и не рядко се виждат боси и голи деца, закичени с тези парични знаци, чиято стойност е достатъчно голяма, за да им осигури храна и дрехи за година“ (Анонимен 1987: 359).

Ценни бележки оставя Мартин Грюневез и за **поселищната история на градовете** в Добруджа. Описва гр. Бабадаг в Северна Добруджа, говорейки за него следното: „доста хубав град, има няколко зидани джамии, също и други сгради. Градът лежи под високо възвишение, което навсякъде е покрито с лозя. А иначе около самия град има много градини, пълни с всякакви хубави растения. Тук имат навик да купуват връщаните стоки – сапун, памук, розово масло и пр., понякога и тежки неща. Поради това там се намира всичко в достатъчно количество и евтино“ (Грюневез 1979: 393). Както е видно от този текст, жителите на Бабадаг не страдат от недостиг, в града може да се намери всичко в достатъчно количество и евтино. По нататък в своя текст Грюневез пише, че град Хаджиоглу Пазарджик (Добрич) е „хубав град, има зидана джамия и други зидани (недървени) сгради, покрити с каменни плочи“. Иначе е открит град (т.е. без крепостни стени), а наоколо има доста много градини (Грюневез 1979: 395). За град Провадия се задоволява да каже единствено, че „Провадия е хубав град, със зидани сгради, покрити с каменни плочи. Има хубави чеими. ... И в този град живеят евреи“ (Грюневез 1979: 400). Много му харесва и Аймос. За него сочи, че е притиснат здраво между стръмни скали, а някои сгради са покачени на височината. И този град е от „зидани постройки, покрити с керемиди. Това е чудесно градче“, заключава пътешественикът (Грюневез 1979: 403).

Относно населението на тези градове, допълнителни сведения

получаваме от Джон Бел, който отбелязва за Базарджик/Добрич, че „градът е населен с турци, гърци и българи“, също и за Провадия, „доста голям град, с население като предишното“ (Бел 1987: 305).

Пътешествениците отбелязват и елементи от **поминъка** на местното население, споменавайки за **винопроизводство и за земеделие**. Конкретно за отглеждането на **добитък** в селата около днешен Добрич упоменава австрийският пратеник Й. фон Киндсперг. За отглеждане на биволи пък споменава английският анонимен пътешественик от 1794 г., за който стана дума по-горе.

За поминъка на добруджанското население данни предоставя и Мартин Грюневег. Както видяхме, за района на Исакача той говори, че се отглеждат „лозя и градини“, богати на „смокини, бадеми, портокали, нарове и други такива плодове“ (Грюневег 1979: 389). В околностите на Източна Стара планина пък споменава, че „мялата планина е обрасла с голяма гора. В нея растат червени продълговати лешиници, които у нас се продават на тегло“ (Грюневег 1979: 403). За с. Муса без/Каралии, днес с. Красен, Добричко, Грюневег споделя, че *в това село се отглеждат ловни кучета, също и големи кучета за връзване, които след това водят в далечни страни* (Грюневег 1979: 395). Той пише също, че в Добруджа са отглеждани много хубави коне, които после са изнасяни в Полша; били известни под името „*добруджански коне*“ (Грюневег 1979: 394)³. Грюневег споменава и за свинете, като похвално се изказва за развитието на свиневъдството у българите, конкретизирайки, че става дума за южната част на източно-българските земи. (Грюневег 1979: 406). Авторът не пропуска да отбележи също и наличието на воденица близо до Айтос (Грюневег 1979: 405). Впрочем за конете, отглеждани в Добруджа, споменава в текста си и Йохан фон Киндсперг.

В текста на Мартин Грюневег откриваме интересно описание на околността около Провадия, **съчетано с бегли исторически сведения**, отнасящи се най-вероятно до крепостта Овеч, разположена

³ Интересно е споменаването за добруджанските коне век по-рано, в текста на Джован-Мария Анджолело от 1475 г.: *Също в тази пустои, която се нарича Аброзит (Добруджа), бяхме удивени от количеството на жребци – големи, разноцветни, охранени и червени, и то толкова голямо количество, че не можеше да се повярва, че го виждам. Имаше толкова табуни от тези коне, че те затъмняваха слънцето; и когато биваха пуснати ясли за тези животни, конете не можеха да се удържат....* Donado da Lezze. (1909). *Historia Turchesca (1300 - 1514)*, p. 87. (Българският превод е по Божилов, Гюзелев 2004: 317).

върху плато над града, носещо името Калето, източно от Провадия. Крепостта има запазени пластове от римско време, византийците я наричат Проват, българите – Овеч, турците – Тау Хисар. Известно е, че крепостта Овеч играе важна роля по време на Второто българско царство (Ангелов, Чолпанов 1994: 274)⁴. Текстът на Грюневез е следният: *„Мисля, че на света няма по-хубаво място от това. Защото този град е разположен в дълбока долина, която долу е така равна, като че ли е изравнена с лопата. От двете страни на града има високи скалисти планини, които се спускат така стръмно, като че ли могат да бъдат вечна крепостна стена, която изглежда съвсем гладко и гола. Градът се простира от едната страна на планината до другата, следователно не може да бъде заобиколен. От лявата страна, съвсем накрая на планината, се намира един стар зидан замък. Говори се, че някога в него са живеели гърци, а също, че са го държали венецианци. Морето е стигнало до стената на този замък, за което има ясни белези. Забелязва се там ясно, че това място първо било само една планина, в която после морето издълбало тази долина, където между двете здрави места намерило мека земя. Защото от двете страни на тази планина, особено зад града, където се беше спрял керванът, едно дълго място на ширина като гданското пазарище е така измито от морето, че там се вижда и най-малката дупчица в камъните; при това там няма вече пръст, а само това, което вятърът издига с прахта и се полепва там. Там всеки един трябва много да се учуди, когато се увери, че след много години са останали доста ясни белези как придошла вода пак се е оттегала. Защото от двете страни надлъж на планината се стичат потоци така право, като че ли са очертани с линия; освен това те от двете страни си съответстват така точно, че едва ли им липсва разлика дори на сантиметра. ... Освен това потоците се показват сребристобели като суха сол. Поради тяхната височина и стръмнина никой човек не може да ги достигне. ... Лесно е да се отбележи, че морето е разяждало тази планина не една година и от година на година все повече. Някои мислят, че това е било по времето,*

⁴ За превземането на крепостта от османците разказва в своето *Огледало на света* османският писател Мехмед Нешири (Нешири 2016: 126-127). За овладяването на крепостта по време на кръстоносния поход на Владислав Ягело и Ян Хуниади от 1444 г. вж. османския разказ в *Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан* 1992: 102-103. Този разказ обаче предава превратно събитията, защото кръстоносците всъщност успяват да превземат крепостта Овеч (Цветкова 1979: 304).

когато Великият Константин при Константинопол е свързал едното море с другото“ (Грюневез 1979: 400). Друга такава подобна антична алюзия е споменаването на една сграда, до село, чието име Грюневез не помни, някъде преди с. Ченге (Аспарухово, Варненско). Той пише, че на излизане от въпросното село „има сграда в правилен квадрат, изглежда е била черква. Местните жители казват, че там дълго време е живял Вергилий, за да изучава природата. Скоро след спомената река се показва парче скала, там той трябва да е умрял; тя беше изградена от зидарски ръце от дялани камъни и измазана с вар“ (Грюневез 1979: 403). Вероятно тук имаме представено някакво видоизменено предание за изгнанието на римския поет Овидий (43 пр. Хр. – 17 сл. Хр.) в античния град Томи/Констанца. През 8 г. сл. Хр. Овидий е изпратен в изгнание по заповед на Октавиан Август в Томи/Констанца, където умира. Именно в Томи той пише *Писма от Черно море (Понта) (Epistolae ex Ponto)* и *Скръбни елегии (Tristia)* (*Антична литература* 1996: 132-134).

Относително по-точни са данните за заточението на Овидий в текста на Джон Бел от Артемони, макар че мястото на заточението той локализира не като Констанца, а като Бабадаг. Споменавайки за района на Северна Добруджа, Бел отбелязва: „Към обед пристигнахме в голям град, наречен Бабадаг, разположен в прекрасна долина, заобиколена с хълмове. Недалеч от тук, от височините на хълмовете, в източна посока се разкрива просторна гледка с чудесен изглед към Черно море. Предполага се, че поетът Овидий е бил прокуден и заточен на това място, което вероятно не е било никак приятно за човек, прекарал дните на своята младост в двора на Август и споделил всички удоволствия и развлечения на този двор в периода на най-голяма изтънченост и пищност, и в чиито любовни истории, се предполага, е играл не маловажна роля. Прочувствената книга на поета *Тъгите (Tristia)* ни представя една меланхолична картина за начина, по който той е прекарал последните си дни на това място – с толкова различен климат от веселия температурен на Италия“ (Бел 1987: 304).

Без да претендира за изчерпателност, тази статия представя само някои кратки, но изключително занимателни сведения на западни пътешественици за земите и населението на Добруджа. Те показват интереса на пътуващите (по различни причини) през тези региони, интерес както към природата (реките – особено р. Дунав, планините, горите и т.н.), така и към градовете, към античното наследство, и особено към местното добруджанско население – българи, турци, та-

тари, с техния поминък, обичаи, култура. Статията разкрива една любопитна картина на добруджанския регион, която авторът си запазва правото да разшири и допълни в следващи проучвания.

Библиография:

- Анонимен пътешественик, 1794 г. (1987). В: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.). Увод, съставителство и коментар М. Тодорова, София: Наука и изкуство, 339-370.
- Бел, Джон, 1737 – 1738 г. (1987). В: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.). Увод, съставителство и коментар М. Тодорова, София: Наука и изкуство, 297-309.
- Грюневез, Мартин, 1582 г. (1979). В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Превод, подбор и коментар М. Йонов, София: Наука и изкуство, 384-417.
- Нешири, Мехмед (2016). *Оледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод М. Калицин*, София: Изток-Запад.
- Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан. (1992). *Писание за верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан*. Превод от осmano-турски език, студия и коментар М. Калицин, София: Гал-Ико.
- Donado da Lezze (1909). *Historia Turchesca (1300 - 1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu. Bucureşti: Edițiunea Academiei Române.
- Ангелов, Д., Чолпанов, Б. (1994). *Българска военна история през Средновековието (X–XV век)*. София: БАН.
- Атанасов, Г. (2009). *Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век*. В. Търново: Фабер.
- Богданов, Б., Николова, А. (съст.) (1996). *Антична литература. Енциклопедичен справочник*. София: Отворено общество.
- Божилков, И., Гюзелев, В. (2004). *История на Добруджа*. В. Търново: Фабер.
- Митев, Н. (2020). *Битката за Овеч между кръстоносци и османци през есента на 1444 г. В: От Залмоксис до Кетцалкоатл: изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан*

- Йорданов. В. Търново: ИТИ, 641-650.
- Димитров, Стр., Жечев, Н., Тонев, В. (1988). История на Добруджа. Т. 3. София: Издателство на БАН.
- Димитров, Стр. (рег.) (1968). История на град Толбухин. София: Наука и изкуство.
- Иширков, А. и др. (1918). Добруджа: География, история, етнография, стопанство и гържавно-политическо значение. София: Съюз на българските учени, писатели и художници.
- Лео, М. (2013). България и нейният народ под османска власт: през погледа на англосаксонските пътешественици (1586 – 1878). Откриването на една народност. София: ТАНГРА ТанНакРа.
- Мутафчиев П. (1999). Добруджа в миналото. Българи и румъни в историята на дунавските земи. София: Стефанка Банкова.
- Плетньов, В., Русев, И. (2012). История на Варна. Т. 2. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна: Славена.
- Цветкова, Б. (1979). Паметна битка на народите (Европейският Югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV век). Варна: Георги Бакалов.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“

Том 103 (22)

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"

Tome 103 (22)

ДВУЕЗИЧНИ И ТРИЕЗИЧНИ РЪКОПИСИ ОТ БЪЛГАРСКИ
ХРАНИЛИЩА – СВИДЕТЕЛСТВА ЗА РАЗНОПОСОЧНИ
КУЛТУРНИ ВЛИЯНИЯ ПРЕЗ XVIII И XIX В. НА БАЛКАНИТЕ¹

ВАСЯ ВЕЛИНОВА

(Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“
към СУ „Св. Климент Охридски“)

Keywords: Bilingual manuscripts, Bulgarian national revival, cultural interactions, ethno-confessional diversity

В рамките на научната програма на Софийския университет за създаване на ЦВП „Наследство БГ“ Центърът за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ се включи с малък проект, посветен на културното развитие на западната част от българските земи в поствизантийския период, озаглавен „Споделено духовно пространство“. Основната ни цел бе да покажем реликти – архитектурни, книжовни, художествени, предмети от бита – които са възникнали в резултат или на дългогодишната коекзистенция на отделните социални групи в мултиетническите и мултирелигиозните райони, или като взаимопроникване на художествени мотиви, идеи, вярвания и пр. Тъй като най-важните визуални резултати ще бъдат представени в мултимедийна среда, аз ще си позволя днес да се спра на по-слабо засегнатите в нея факти, а именно на примерите и информацията, които ни дават дву- и триезичните ръкописи, възникнали през XVIII и XIX в. и достигнали до наши дни.

Защо този период и защо подобни ръкописи? За културната симбиоза на Балканите в хронологическите и териториалните граници на Османската империя е писано много, водени са понякога разгоре-

¹ Статията е резултат от работата по проекта на ЦВП „Проф. Иван Дуйчев“, озаглавен „Споделено духовно пространство“ и реализиран в рамките на проекта BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на център за върхови постижения „Наследство БГ“.

щени дискусии. Независимо от изходните позиции и гледните точки на участващите в тях – светски или религиозни – фактът, че на територията на старите славянски царства от средновековието и на територията на някогашната византийска империя в течение на столетия на битово ниво се оформя нов вид общност, белязана не само от етнически, но и от конфесионални различия, трудно може да бъде оспорен. Този факт става особено осезателен след началото на процеса на национално възраждане на отделните държави и началото на техните национално-освободителни борби. Извеждането на някои общи стереотипи на битово равнище, общи моменти в традиционната фолклорна култура, както и взаимопроникването на някои религиозни практики, са сред основните проявления на тази симбиоза и то именно в определения хронологически отрязък. Така че това обяснява избора на хронологическите граници, в които се вписват представяните тук ръкописи.

От друга страна всички ние четем и съответно осмисляме историята главно през археологическите находки и книжовните извори на официално ниво (домашни и чужди), т.е. обръщаме се предимно към представителните извори – държавни документи, печатни издания, дипломатически архиви, кореспонденция. Безспорно това е подход, доказан във времето и практиката и в крайна сметка той ни дава образа на историческите събития, които са важни за големите колективи, т.е. такива, които по терминологията на Б. Успенский „са семиотически значими“, оставят трайна следа в колективната памет и влияят във висока степен върху развитието на отделните общности.

Но не бива да отминаваме и писмените свидетелства, свързани с всекидневието, с бита на онази немалка част от обикновеното население на тогавашната обширна империя, която ежедневно и ежемесечно е била принудена да живее в мултиезикова, мултирелигиозна и мултиетническа среда. В ежедневната си социална практика тези хора несъзнателно са изработвали различни механизми на общуване – от мирно и толерантно съжителство до открито въоръжено противопоставяне – които са били адекватни и необходими в различни моменти от историческото битие на региона. В подобни процеси на усложнен контакт езикът обикновено играе водеща роля, промените в него, анализът на нивата, на които те се извършват, могат да дадат понякога много ценна информация за това как точно си взаимодействат различните социални групи, обособени на етнически, религиозен или професионален принцип. Тези размисли надявам се, обясняват и

опита дву- и три-езичните ръкописи да бъдат привлечени като своеобразни исторически извори, а не само като лингвистични куриози.

Ръкописите, които ще бъдат представени сега, са неотделима част от книжовната продукция на XVIII и XIX в. Те носят повечето белези на епохата, които си били вече нееднократно изтъквани в редица публикации (Велинова 2008: 19-27, Димитрова 2012: 99-109, Узунова 2012: 85-92, Мусакова 2019: 43-60). Анализирани в настоящата публикация кодекси са изработени скромно, не са украсени богато, често пъти са дело на хора извън специфично книжовната сфера, обитавана от професионални калиграфи, майстори-илюстратори или майстори-подвързвачи. Обикновено те са изготвяни за задоволяване на лични практически потребности и понякога повече приличат на тетфтери, свезки с листове. Ползвани са даже фабрично произведени тетрадки. Ето защо понякога границата между ръкописа и личния архив е много размита и трудно може да бъде определена еднозначно. Тези семпли кодекси са принадлежали на хора с различни професии – учители (гаскали), търговци, занаятчии, зографи, църковни псалти. Ще ги систематизирам тук според степента на грамотност, която демонстрират, защото тя би могла да се разгледа като един от малкото относително обективни критерии.

Сред многоезичните ръкописи на първо място ще се спра на учебни пособия по гръцки език, включващи българо-гръцки речници и разговорници, както и други двуезични ръкописи, съдържащи литературни текстове. Тези ръкописи са били притежание на хора, завършили или обучаващи се в гръцки училища, които са били част от формиращата се през Възраждането българска буржоазна класа. За значението на това образование и за влиянието върху българското общество е писано много (Петров 2013: 85-99, Мицкова 2019: 361-369). Тук бих искала само да подчертая, че владеенето на гръцки език писмено и говоримо от образованите в съответните училища българи дава силно отражение върху начина им на изразяване и на български и особено в начина на писане. Под влияние на тази активно произвеждаща писмени свидетелства прослойка се оформят и специфичните курсивни гръцизиращи почерци, много характерни за периода. Това гръцизирано писмо не стига до нивото на писмен канон, както това се е случвало вече в историята на българското кирилско писмо през XIV в. с появата на т.нар. Попгерасимово писмо. Но през XIX в. гръцизиращите курсивни почерци са достатъчно масово използвани и разпространени, за да можем да говорим за своеобразна мода. Писаните с такъв

тип писмо ръкописи са може би най-представителните двузични ръкописи, достигнали до нас. Тук като пример ще посоча Българо-гръцкия разговорник от 1831 г. № 4 от сбирката с ръкописи на Университетската библиотека (Ангелова и др. 2020: 263-265). В началото на ръкописа е поместена рисунка с перо и цветен туш на Богородица, разположена на цяла страница. Отделните тематични единици в разговорника са предшествани от заставки в ярко червено или виолетово, тъмночервено и черно. Изработена е концовка, маркираща края на ръкописа. В УБ се съхранява още един ръкописен разговорник, съдържащ най-често употребяваните изрази в „простогреческий“, т.е. в народния гръцки език, т. нар. димотики, който е бил вече основно средство за комуникация. (Вж. УБ № 3 Ангелова и др. 2020: 262-263). Подобни речници, съставяни с определена образователна цел, ни предлага и сбирката на НБКМ - № 70 (381) от 1803 г., определен като Българо-гръцки речник; № 497 (383) от 1849 г., който представлява друг вариант на българо-гръцки разговорник, дело на Захарий Христовулов, използван от него в обучението (Цонев 1910). В Самоковския исторически музей също се съхранява образец на такъв разговорник от 1828 г. (сигн. Slav. 21, вж. Джурова, Велинова, 2002). Тези помагала за изучаване на гръцки език са най-старателно и изискано изработените кодекси, най-коректни са в езиково отношение – и на гръцки, и на български. Често в тях са включени различни литературни текстове – напр. житие на Езон Фригийски, срвн. УБ № 3.

Следват ги различни учебници, посветени на отделни области от човешкото знание. В НБИВ в Пловдив се съхранява Гръцко-славянско букварче, 99 л. (№ 130) от началото на XIX в. (Цонев 1920). То започва с успоредното изложение на буквите и сричките в двата езика и продължава с описание на богове и духове, на основните елементи (стихиите), годишните времена и празниците. Всички текстове са в две успоредни колони, изписани с добре школуван курсив – гръцки и български. Българо-гръцка граматика от 1828 г. се съхранява в ръкопис от НБКМ 464 (384) (Цонев 1910).

За нуждите на изучаването на литературния гръцки език са правени много преписи на Езоповите басни. Само в Самоков са запазени три различни преписа, като един от тях е двузичен - № 18 от сбирката на РИМ Самоков от средата на XIX в. (Джурова, Велинова 2002). Всичките са дело на Неофит Рилски. Друг превод, направен от Райно Попович се съхранява в сбирката на НИМ, София, Slave № 33 (Велинова, Вутова 2013). В Самоковския музей се съхранява двузичен

учебник за свещеници, вероятно използван в Самоковското духовно училище. Ръкописът е от 1844 г., Slav. 22. (Джурова, Велинова 2022). Друго помагало разглежда развитието на понятието. То е от 1839 г. и е разработено под формата на 24 диалога между ученика и учителя. Разглеждат се въпросите за знака, свойството, същността, както и различни морално-етични понятия. Ръкописът е със сигнатура Slavо 26 (Джурова, Велинова 2002). Подобен на него е и № 1406 от НБКМ (Христова и др. 1996). Вероятно със същата дидактична цел е преписвана и двуезичната „История Ерикова или как едно дете се научи да познава бога“. Ръкописът е от сбирката на РИМ Самоков, № 28 (Джурова, Велинова 2002). Текстът е разположен паралелно на гръцки и български. Още едно интересно учебно пособие предлага сбирката на манастира Покров Богородичен в Самоков. Под № 7 там се съхранява двуезичен гръцко-български учебник по християнско богословие от 1870 г. (Джурова, Велинова 2002). Първата част е учебен гръцко-български речник. Най-напред са поместени едносрични думи, след това – двусрични, накрая – трисрични. Във втората част с нравоучителни съчинения са включени първо гръцките текстове, а след тях е славянският им превод, на места – недовършен. Ориентирано към ранното обучение на началните години в училище е и учебното помагало № 416 от ЦСВП. То съдържа паралелен гръцки и български текст със следните теми – Обучение в сричане, Четене, Детски истории, Любопитни, Знак за познание и пр. (Христова и др. 2000).

Краткият преглед на тази извадка от съхранените двуезични учебни помагала ни показва базата, на която се формира една част от българската възрожденска интелигенция и духовенство, за когото знанието на гръцки език е било от първостепенна важност. Че става дума за българи, личи от притежателските приписки по форзацните листове и капациите на подвързиите. Както виждаме усвояването му е ставало посредством граматически пособия и изучаване на различни литературни текстове – на първо място басните на Езон в превод на Неофит Рилски, също така историята на Робинзон, преведена от немски на гръцки, а впоследствие на български, които той въвежда като основен материал в новите класни училища. За тяхната популярност свидетелства сравнително големият брой запазени преписи. Гръцкият език е бил своеобразна лингва франка за представителите на българското християнско население, които са се стремили към по-престижни социални позиции. Голяма част от стопанската дейност тогава е била немислима без познаване на гръцки, а и турски,

както ще видим и от следващия пример. Великолепен пример за професионален наръчник на двата езика, с множество турска лексика в него е и Ерминията на Дичо Зограф, № 412 от сбирката на ЦСВП „Иван Дуйчев“ (Христова и др. 2000). Тя е изработена също особено грижливо, с великолепен заставки. Надписите на иконите са дадени на гръцки, а в технологичната част, където се описват боите, грундовете и лаковете изобилства турска, а на места и латинска (през гръцки или турски) лексика. Същото важи и за един особен жанр – ръкописите лекарственици. Те обикновено са отворени структури, събиращи медицинска информация от различни източници и там езиковото разнообразие е толкова голямо, че понякога е трудно да се идентифицират използваните названия на растения или минерали. В Самоков е запазен и лекарственник на латински език – по своите характеристики той е по-близо до фармакологичното пособие.

Но освен в професионалните справочници и в учебните помагала гръцкият е заемал много важно място и в обучението на българските духовници. Въпреки стремежа на нашите възрожденски деятели към самостоятелна църква и назначаване на български свещенослужители и богослужение на български език, гръцкият е монополизиран богослужбната практика и каноничната дейност на църквата и както и в средновековието всички ритуални практики са били одобрявани и контролирани от висшето гръцко духовенство. Образованието в духовните училища задължително е включвало гръцки език и песнопенията са били изучавани на гръцки. Пример за това е двузичната колекция от ръкописи с църковни песнопения от Рилския манастир, която наброява повече от 10 ръкописа (Атанасов и др. 2018). Те са свидетелство за двузичната култура на възпитаниците на рилската музикално-певческа школа и за великолепно познаване на езика при превода на отделните песнопения, изискващи не само лингвистични, но и музикални познания на гръцката песенна система и на нововъведената Хрисантово-Хурмузиева нотация. Така че в сферата на ритуалните практики, в богослужбения процес продължава да е налице органичното единство на християнското тайнство, независимо от езика, на който то се практикува. Запазените ръкописи извън Рилския манастир също свидетелстват за подобни двузични умения както у енорийските свещеници, така и сред църковните псалти, които често пъти са лица без духовен сан.

Редица примери говорят в полза на това трудно разчленимо единство между гръцкото и българското богослужение (независимо от

църковните борби). В Манастира „Покров Богородичен“ са запазени две псалтихии – едната е от 1842 г. изцяло на гръцки, другата е от 1864 г. и песнопенията в нея са преведени на църковнославянски (Джурова, Велинова 2002).

В ЦСВП „Иван Дуйчев“ се пази друга Рилска псалтихия под № 18, която е със смесено (двуезично) съдържание. Също такава псалтихия е и № 415 – двуезична (Христова и др. 2000). В сбирката на НИМ има три ръкописа, вероятно дело на един и същ самоук майстор, който е бил църковен псалт. Това са ръкописи №№ 17, 18, 19 (Велинова, Вутова 2013). Те са дву- и три езични. Съдържат песнопения, писани на кирилица, на гръцки език с кирилски букви и някои с гръцки букви. Съдържат и записи на народна песен, чийто език е изпъстрен с турцизми. Личи влиянието и на влашкия език, тъй като отделните песнопения за Христовите празници са посветени на „Домнулуй Христос“. Във всеки ръкопис има по една част, използвана като сметководен тефтер, откъдето личи, че притежателят или притежателите им са били търговци на зърно, търгували са с лои и пр.

В ръкописа със сигнатура Slave 19 на гърба на предния капак има следния сметководен запис:

*Да са знаи како давам
За парцали грош 1320
И пак давам грош 165
И пак давам грош 10
И пак давам грош 266
И пак давам грош 183
И пак давам грош 243:30
И пак давам грош 103.*

На л. I: *да са знаи како зема батю паню вину и ракия за грош 91, 20 и пак за бу-*

туши грош 28 и пак грош 20 на заем.

По-долу: теслим грош 10

теслим грош 23.

от валчитранъ георгиу цветко има да дава грош 50

от валчитранъ димитър има да дава грош 40

На л. IIIб – *Да са знаи коги и било на парвана хинкувъ синъ на 1866 на мѣць август на 15.*

На л. 49 – сметководни записи и отдолу име – *Ениролу Османъ.*

На л. 51б – *Асанъ ага за 2 кофи мисири – 1 грош.*

На л. 52: Продаване мисири въ 1873 маиш 4

12 кофи по 54–65

4 кофи по 54–21

5 кофи 34–27

16 кофи 54 86 ½

4 кофи 54 22

На л. 111б. *Расписъ за жито. Кофи в анбарътъ – 115 кофи в др. – 47.*

На л. 128. *Давамъ на кана вину 27 ведра стори грош 105. теслимъ гро 45.*

На л. 131 – *Да са знаи како давамъ за парцалити аои 18 грош за нами от тях грош 2010. Да са знаи како давами за 64 парцала 38 грош. Да са знаи како давамъ за парцали грош 1165 грош. Теслим грош 845.*

В другия ръкопис, Slave 20 има само едни запис на форзаца: *да са знаи како давами за слбата (!) за урис 222 грош, за маслу 1420 гриш, за пиперъ черн грош 20, за боя грош 40 и пакъ грош 40 за калаисувани грош 12, за вазгланичкити грош 320.*

Ортографията не е сред най-силните страни на писачите на тези ръкописи. При липсата на книжовна норма всеки относително грамотен писач използва собственото си наречие. В резултат, за съвременния изследовател се натрупват сведения за диалектите, за проникването и профанирането на турска и гръцка лексика. Очертават се различните нива на адаптивност на езиковите факти – интересен за анализ материал.

Песнопенията на гръцки език в двата ръкописа са записани с кирилски букви, явно за улеснение на изпълнителя им. Тези факти ни позволяват да очертаем профила на подобни книжовници – придобили първоначална грамотност, често гравитиращи към църквите като псалтове, клисари, дяци. Създадените от тях ръкописи са с многостранна употреба – записват се песнопенията, които са им необходими, ползват се като семейни хроники и като сметководни тефтери. Те са или прекомерно и еклектично украсени, или съвсем минималистични откъм декоративни елементи, в зависимост от способностите на техните притежатели. Това, което ги обединява, е че са възникнали в среда, белязана от езиково разнообразие и те отразяват идиолекта на своя съставител и притежател.

В подкрепа на този извод бихме привели още един особен езиков и литургичен факт - псалтикия от Троянския манастир, която е писана на български, гръцки и влашки, украсена е в подчертано еклектичен и неиздържан стил, без никакъв усет за субориданцията на текста –

нещо характерно за ръкописната продукция на късновъзрожденската епоха. Подобен тип ръкописи отразяват изцяло прагматиката на техните притежатели и често пъти – създатели. Записват се различните песнопения, с указания кое се пее на български, кое се пее на гръцки, когато присъстват представители на висшия гръцки клир по време на богослужение. В останалите случаи се прибавя до разбираемия, говоримия език. Но и това е един своеобразен инструмент за съхранение на идентичността.

Не по-малко интересни са и ръкописите, в които се пише с гръцки букви на български език. Такъв е двуезичният ръкопис от ЦСВП „Иван Дуйчев“ № 414 (Христова и др. 2000). В него първата част е изписана с много добре школуван типографски полуустаф. Цялото оформление копира старопечатните издания. Така е преписан Канонът за св. Георги. Херувимските песнопения непосредствено след него обаче са изписани на гръцки език с кирилски букви.

Херувимската песен е част от богослужението пред Свещения престол, която се изпълнява по време на свещената литургия. Вероятно това е причината тя винаги да се е изпълнявала на гръцки език, когато са присъствали гръцки владици на богослужението. И в други двуезични кодекси Херувимската песен се изписва на гръцки език, независимо че останалият текст е църковнославянски.

В ръкопис № 414 втората част съдържа главно текстове на български език, писани с гръцки букви. Първо е поместена Великата ектения – *Миром Господу помолимся*, която се изпълнява в началото на литургията.

На български с гръцки букви са записани още молитвата към Богородица, молитвата *Отче наш*, чин за освещаване на водата за Богоявление. Какво ни съобщава този ръкопис? Първоначално в него е поместено песнопение за великомъченика св. Георги, изпълнявано заедно с литургия, в която основните песнопения – херувимската песен – се изпълнява на гръцки. Вероятно защото е считана за важна или защото е изпълнявана в присъствието на гръцки висши духовници. Втората част ни представя дяконската партия, записана на български, но с гръцки букви – явно отново гръцки духовник, отчитащ етническият характер на своите енорияши и подготвил основните молитви на български език, който той надали е знаел добре.

По същия начин в ръкопис № 413 от ЦСВП „Иван Дуйчев“, който съдържа катавасии за цялата година най-важните празници – Пасха, Петдесетница и Успение Богородично, текстовете са писани на

гръцки език с кирилски букви. При сборниците с катавасии това е честа практика.

Триезичният ръкопис № 417 от сбирката на ЦСВП „Иван Дуйчев“ (Христова и др. 2000) ни отвежда в групата на т.нар. песнопойки. Нейният съставител и притежател я е озаглавил като „Турска песен“. На реда под заглавието е пояснил, че книгата е на Спас Стайков. Писана е през 1868 г. Съдържа тропар за празника на пророк Илия на 4 глас, след това са включени Песни за празника на св. Кирил и Методий, а след тях – серия църковнославянски изрази, преведени на турски език, но записани с кирилски букви – напр. *Христос Воскресе – Христос дирильди*. Добавени са църковни песнопения, турска светска песен, записана отново с кирилски букви.

В други ръкописи се пазят фрази от турски песни, под които се вижда невмена нотация, напр. в един от ръкописите на Вълко Добрълович от Самоков. Като цяло песнопойките са показателни за една специфична еkleктична градска песенна култура. Макар и предназначени за обучението на учениците, те са съдържали различни популярни песни, възрожденски „шансони“, както свидетелстват двете песнопойки от читалище Съгласие в Плевен. Те съдържат и любовни, и еротично-любовни песнопения, включително и хвалебствени песни за рождението дни на султаните Абдул Азис и Абдул Меджид. Заедно с тях са записани песен за сръбския крал Александър Караджорджев, песента *Болгария са жало оплакваше*, цинцарски, арнаутски, гръцки песни, все с кирилски букви. Те представят пъстротата на етносите и интереса към тяхната културна традиция (Атанасов и др. 2019). Песнопойките като учебни пособия добавят още един шрих към пъстрата картина на мирното съвместно съществуване. Позволяват ни да хвърлим непредубеден поглед към ежедневния ритъм на обикновените българи през Възраждането. Те са спазвали необходимия „социален етикет“, наложен от пъстрата езикова и религиозна среда. По силата на историческите обстоятелства по това време олицетворение на държавността е бил султанът. И ако подходим обективно, трябва да приемем и оценим песнопенията и многолетията за него като задължителни официални жестове, защото наред с тези песенни прослави, на форзаците листове четем приписки, отбелязващи хода на войните между Русия и Турция, убийството на българи от „проклетите нечисти поганци“ и пр. (вж. Пом. 1 и 2 в Атанасов и др. 2019).

В прегледа на двуезичните ръкописи не бива да пропускаме и т.нар. караманли, ръкописите писани на турски език с български или гръцки букви, предназначени за турци, приели християнството, какъвто е например Караманлийският апостол № 367 от НБКМ. Вероятно и повечето от изразите, свързани с църковните празници на турски език от ръкопис № 417 от сбирката на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ също са били необходими за общуване с такива турци-християни.

Примерите, представени тук, далеч не изчерпват всичко запазено в нашите хранилища. В статията са очертани най-общите тенденции в този тип възрожденска ръкописна продукция. Разбира се, би било пресилено да се смята, че тя може радикално да промени представите ни за възрожденската ни културна история. По-скоро подобни извори могат само да ни провокират да погледнем на съществуващите факти под друг ъгъл, но често пъти това е достатъчно, за да се изясни допълнително сложната и противоречива картина на един важен период от нашата история – Българското национално възраждане.

Библиография:

- Ангелова, А. и др. (2020). Ангелова, А., Велинова, В., Вутова, Н. Ръкописи и фрагменти от сбирката на Централната университетска библиотека „Св. Климент Охридски“. В: Кирило-Методиевски четения 2020. София, 2020, 256-281.
- Атанасов (2018). Атанасов, А., Св. Кулюмджиева, В. Велинова, Е. Узунова, И. Желев. Двуезични музикални ръкописи (гръцко-славянски) в Рилския манастир. София.
- Атанасов и др. (2019). Атанасов, А., Джурова, А., Велинова, В., Вутова, Н. Опис на ръкописите от сбирката на плевенското читалище „Съгласие“. София.
- Велинова, В. (2008). Нови постъпления в сбирката от славянски ръкописи в ЦСВП „Иван Дуйчев“. В: Богослужебните книги, познати и непознати. Материали от научната конференция „Методологически въпроси на описанието на богослужебните книги. София, 19-27.
- Джурова, А. Велинова, В. (2002). Опис на ръкописите от хранилищата в град Самоков. София, 2002.
- Димитрова, М. (2009). Из късното ръкописно наследство на Самоковско. В: Годишник на Асоциация „Онгъл“, т. 8: Владетелят и светецът. Част 2. София, 99-109.

- Мицкова, М. (2019). Изучаването на чужди езици през Възраждането. *Foreign Language Teaching*, Vol.46, №4, 361-369.
- Мусакова, Е. (2019). Украсата на късните ръкописи от библиотеката на зографския манастир. В: Зографски съборник, 43-60.
- Петров, Т. (2013). Развитие и роля на българското образование през османското владичество и Възраждането. *Журнал за исторически и археологически изследвания*, бр.2, Шумен, 85-99.
- Узунова, Е. (2012). Българската ръкописна книга през XIX в. (Основни проблеми на проучването). В: *Beati Possidentes*. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. Боряна Христова. София, 84-92.
- Христова, Б. и др. (1996). Христова, Б., Караджова, Д., Вутова, Н. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, Т. V, София.
- Христова, Б. и др. (2000). Христова, Б., Джурова, А., Велинова, В. *Опис на славянските ръкописи от библиотеката на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“*. София.
- Цонев, Б. (1910). *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*. Т. 1. София.
- Цонев, Б. (1920). *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги на Пловдивската Народна библиотека*. София.

КНИГОПИС

Бояджиев, Румен. *Между Danubius, Timacus и Sebrus. Късноантични дунавски лимесни укрепления и селищни структури между р. Тимок и р. Цибрица (III – VI в.), II*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, 209 с. + 19 с. карти и снимки. ISBN 978-954-07-5789-6.

В този текст, „положен“ в полето на историческата география, е направен опит за реконструиране на археологическата картина по места (когато това е възможно) в Северозападна България, както и съвсем малко нагоре по лимеса (в Р Сърбия). Монографията има за цел да представи детайлно легионни центрове, малки военни укрепления, както и селища на територията на България в един къс отрязък от античния Дунавски лимес между р. Тимок (*Timacus*) и р. Цибрица (*Sebrus*). Това приблизително е отсечката между km 846 до km 716 по течението на р. Дунав днес. Освен малките *castella* по Дунавския бряг е отделено внимание на три важни селища: провинциалната столица *Ratiaria* (с. Арчар), *Vononia* (Вудин) и *Almus* (Лом).

В историко – географски план са проследени теченията на всички реки, протичащи между р. Тимок и р. Цибрица. Те имат сравнително малка дължина, като извира от ниските вериги на Стара планина и се вливат последователно в р. Дунав. Събрана е цялата достъпна информация за археологически обекти в хинтерланда (отделни находки, римски вили, пътни станции, военни постове, определени водоизточници и пр.). В контекста на общото изследване на района логично е направен кратък преглед на Дунавския хинтерланд, проследявайки поречията на реките и малките им притоци. Представянето на историческите топоси, както и на съвременните населени места, е извършено в последователен порядък от устията на реките чак до горните им течения по посока на доказани или хипотетични трасета през Предбалкана отвъд към речната система на река Тимок на територията на Р Сърбия.

Книгата съдържа четири глави, литература по темата (по глави), азбучен показалец, както и показалец на термините в текста.

Анотираната монография се явява смислово втора част (II) към издълзлата през 2020 г. книга: Бояджиев, Р. *Късноантични градски центрове по долините на реките Стримон, Нестос и средното течение на Аксиос /Югозападните български земи и близките трансгранични територии/*, I. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, ISBN 978-954-07-5011-8, 205 с. + 3 плана. В публикацията са разгледани археологически обекти (жилищни и култови) по поречието на р. Струма (Пауталия, Германия, Скаптопара, Нейне, Партикополис, Мелник, Хераклея Синтика, Амфиполис), р. Места (Никополис ад Нестум и гр.), както и по р. Вардар (Астибо, Баргала, Стоби и пр.).

И двете монографии са издадени чрез спомоществователството на Научноизследователски проект на тема „Българското духовно пространство – история и култура без граници. Непознатото културно-историческо наследство в Западнобългарските земи“ (№ КП06ОПР05/12), финансиран чрез „Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания по обществени предизвикателства – 2018 г.“ на ФНИ – МОН (в двата му етапа).

Румен Бояджиев

Университетски четения по архивистика. том VIII. Българската университетска архивистика като конкурентен образователен модел в мрежовото общество – научни и технологични Предиизвикателства. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, 162 с. ISBN (978-954-07-5822-0).

Сборникът „Университетски четения по архивистика. том VIII. Българската университетска архивистика като конкурентен образователен модел в мрежовото общество – научни и технологични предиизвикателства“ съдържа материали, представени на XIII научна конференция, проведена в СУ „Св. Климент Охридски“ на 18–19.04.2019 г. Той се издава със средства по проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, на тема „Виртуална аудитория. Изработване на електронна платформа за обучение по кодикология, палеография, архивистика и документалистика с херменевтика на базата на ръкописното и архивно-документалното наследство, съхранявано в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ (Договор КП06Н30/4 от 15.12.1918) с научен ръководител проф. д.ф.н. Вася Велинова.

Сборникът е посветен на Давид Нинов, като в края на тома е предоставен кратък обзор за него от о. з. полк. Иван Дейков.

В сборника са включени 18 материала, като част от тях включват резултати от работата по споменатия научен проект.

В Предговора А. Нейкова ни запознава с работата по време на конференцията, накратко обобщава историята на специалност „Архивистика и документалистика“ в СУ и подчертава значението на професията архивист. В края материала тя дава кратка справка за съдържанието на по-ранните сборници от поредицата.

Вася Велинова обширно представя научния проект „Виртуална аудитория: като акцентира на целите и задачите, които си поставя научния екип в него.

Манчо Веков прецизно разглежда различните групи извори за историческата метрология.

Русалена Пенджекова – Христева се фокусира върху приноса на Археографската комисия към публикуването на историческите извори от X до XVIII в. В Приложение тя обнародва и „Статута на Българската археографска комисия при НБКМ“ от 1984 г. Любомир Георгиев подробно разглежда особеностите на личните фондове, които се съхраняват в ЦДА и БИА. Темата е продължена от Стефка Маринова, която представя личните фондове в ДА – Русе. Върху спасяването на друг семеен фонд „Майер Аладжемов“ от ДА – Видин е материалът на Светлана Кръстева. Рамона Димова от своя страна също се спира на семейните фондове в ЦДА, но основната ѝ цел е проучването на жените-художнички. С тези няколко статии се подчертава интересът към личните фондове и приносът им за обогатяване на Националния архивен фонд и на историческото ни познание за различните периоди.

Модерен поглед върху популяризирането на архивното богатство чрез социалните мрежи предлагат Надежда Цветкова и Толя Чорбаджиева. Боряна Маринова също представя своя опит за проучването и популяризирането на материалното богатство във Велико Търново.

Статията на Мария Новакова представя дигитализирането на документи от ДА – Видин за периода от Възраждането до 80-те години на XIX в.

Димитър Ницов разглежда няколко щрихи върху развитието на съвременната османистика въз основа на писмата на Гълъб Гълъбов и Йозеф Кабарда.

Една част от статиите са посветени на Иван Дуйчев и допълват документалните свидетелства за него. Ралица Маркова представя няколко радиобеседи по Българско Средновековие, които И. Дуйчев изнася в периода 1940–1944 г. по радио „София“. Калина Минчева се спира на писмата разменени между И. Дуйчев и Д. Расовский. Андриана Нейкова и Русалена Пенджекова в своя материал уточняват датата на назначаването на Иван Дуйчев за редовен доцент по история в Историческия факултет на Софийския университет. В Приложение те обнародват няколко документа – Указ за неговото назначение и Акт за встъпването му в длъжност.

Цветан Радулов се спира на предизвикателствата и възможностите, които стоят пред българските архиви и наука.

Диньо Господинов предлага един практически поглед върху перспективите на професията архивист.

В отделна публикация Андриана Нейкова и Русалена Пенджепова представят резултатите от работата си по проекта „Виртуална аудитория“. Те подробно се спират на изработването на е-платформа, в която да бъде представено архивното и научното наследство на Иван Дуйчев. В Приложение те публикуват „Модел на електронна платформа/сайт. Класификационна схема на електронната платформа/сайт“.

В своята статия Русалена Пенджепова разкрива ролята на българската университетска архивистика като конкурентен образователен модел в мрежовото общество.

В края на тома е публикувана и програмата на конференцията „Университетски четения по архивистика и документалистика“ (18–19 април 2019 г.).

В тома са включени различни материали, които допълват историческото ни познание с нови документи, съхранявани в архивните фондове в България. Показани са различни аспекти от науката архивистика и документалистика и е подчертана ролята ѝ в развитието на модерното мрежово общество.

Калина Минчева

Минева, Евелина. *Византийските песнопения за св. Параскева и славянската химнографска традиция за светицата*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, 304 с.

Ориг. заглавие на англ. ез.: Mineva, Evelina. *The Byzantine Hymns for St Parasceve and the Slavonic Hymnographical Tradition for the Saint*. Sofia, St. Kliment Ohridski University Press, 2023, 304 p.

Настоящото изследване си поставя за цел да издаде непубликуваните и/или неизвестни византийски химнографски творби за св. Петка. Всеки славист би задал логичния въпрос: за коя св. Петка? Още в увода на монографията се констатира, че всъщност изследването на византийската химнография за св. Петка Епиватска (Търновска, Белградска, Яшка) е неразделно свързано и дори немислимо без изследването на химнографията за мъченицата св. Петка Римска. Впоследствие се прави преглед на по-новите каталози и описания на византийски литургически ръкописи, както и на славистичните изследвания и издания на химнографски творби за св. Петка Епиватска. Установява се също така липсата на критични издания на византийските химни за светицата, с изключение на няколко публикации от самата авторка.

В Първата глава се представят тринайсетте византийски ръкописа, които са използвани при издаването на химнографските творби за св. Петка Римска и св. Петка Епиватска. Ръкописите са групирани според настоящето им местонахождение. Отделно се дава и кратко описание на кодекс Vaticanus slav. 26, който се използва като основен при издаването на славянския превод на единствения византийски канон за св. Петка Епиватска, запазен в кодекс Dujčev gr. 15 (16в.)

Във Втората глава се представя съдържанието и структурата на службите за св. Петка в кодексите, от които се издават византийските текстове, но само на онези от тях, които са датирани до края на XV в. В описанието се посочват наличните издания на византийските химни, както и издания на техните славянски преводи, ако има такива. В съдържанието са включени също така текстовете на богородични и кръстобогородични тропари, които изглеждат неиздадени.

Третата глава съдържа издание и коментар на византийските химни, както и на установените славянски преводи на някои от тях. При издаването на текстовете кодекс Patmiacus 794 от 16 в. е взет под внимание само в случаите, в които съдържа текстове, които се предават и от останалите кодекси. Изданието на химните е разделено на две големи части. Първата част включва текстове, които са запазени в повече от един ръкопис. На свой ред те са разделени по жанрови видове: канони, самогласни, седлални, кондаци и икоси, по добни стихури. Втората част включва химни, запазени само в един от изследваните кодекси. Текстовете са разделени според кодексите, в които се съдържат, като се започва от по-старите и се стига до по-късните. В уводните бележки към главата са представени агиографските извори, използвани в анализа на химнографските творби, принципите на издаване на славянските текстове, както и на оформяне на критичния апарат. Прави се също така подробен анализ на химнографските топоси в издаваните творби за светиците с името Петка, които са разделени на четири големи категории: топоси за мъченици, топоси за аскети, топоси за свети жени и топоси, специфични конкретно за св. Петка.

В последната, Четвърта, глава се разглеждат въпросите, свързани с възникването и разпространението на култа към двете светици с името Петка, мъченицата Петка Римска и отшелницата Петка Епиватска, във византийска и южнославянска среда, като се аргументира изключването от контаминацията между едноименни светици на св. Петка, сестрата на самарянката Фотина, и на св. Петка Иконийска. В началото на главата се припомнят досегашните изследвания и хипотези за възникването на култа към св. Петка във Византия, от които най-убедителни се оказват онези, които подкрепят тезата за измисления, без историческа подплата култ на мъченицата Параскева, която се явява персонификация на важния в християнския календар ден петък, свързан с разпятването Христово. Този възглед се потвърждава от съдържанието и структурата на химните и службите, посветени на св. Петка Римска.

По-нататък в главата се представя обобщено и синтезирано съдържанието на корпуса от византийски химнографски творби за двете светици. Стига се до заключението, че химните, посветени на св. Петка Епиватска, са твърде малко на брой по две основни причини. Първата е загубата на текстовете, обслужващи култа ѝ във Византия, която се дължи на конкретни исторически обстоятелства: пре-

насянето на мощите на светицата и на литургичните текстове в нейна чест в България през периода 1231–1234 г. Това от своя страна води до запазването на твърде малко преписи и спиране на тяхното мултиплициране във византийската ръкописна традиция. Втората причина е надделяването и широкото разпространение на култа към мъченицата Петка Римска, която се утвърждава като единствената почитана светица с това име след XIII в. във Византия. Историческите факти и данните от византийската химнографска традиция подкрепят тезата на Талбот за замирането на култовете към свети жени, възникнали през средновизантийската епоха, за които св. Петка Епиватска представлява характерен пример, както и за голямата популярност на култовете към раннохристиянски и по-стари светици, каквато е Петка Римска, през целия период от съществуването на Византия. Според авторката представените налични данни от химнографските и агиографските творби и литургичните книги, в които се съдържат, относно византийския култ към светиците с името Петка и неговото отражение върху славянската химнографска традиция обясняват до голяма степен причините и механизмите на настъпилата контаминация между двете едноименни светици във византийска и южнославянска среда. Единственото, което остава от почитта към отшелницата Петка, е паметта ѝ в някои византийски църковни календари под дата 14 октомври и вероятно местни традиции от района на Източна Тракия, и по-конкретно от селищата Епиват и Каликратия, където е възникнал култът ѝ. Поради загубването на агиографските текстове с техните наративни маркери този спомен за св. Петка Епиватска е неясен и индиректен. Един от начините, по който се проявява, е подчертаването на аскетичния елемент в образа на светицата във византийски химнографски творби, особено характерен пример за което е канонът от кодекс Дијсѐв gr. 15, поместен в служба за мъченицата и съдържащ твърде общи податки за житието ѝ. Другият начин, по който изниква споменът за едноименната отшелница, е във внезапното и необяснимо иначе упоменаване на Каликратия в заглавията или в съдържанието на творби за мъченицата като място, в което се съхраняват мощите ѝ или ѝ се отдава особена почит. Установява се също така, че химните, съдържащи спомен за преподобната, се предават от ръкописи, които вероятно са съставени и преписани в района на Източна Тракия, (напр. Дијсѐв gr. 15 и Дијсѐв gr. 186), и че са поместени винаги под дата 14 октомври. Византийските служби за св. Петка Римска под датите 26 юли и 9 ноември не съдържат никакви загатвания за отшелницата.

След пренасянето на мощите на св. Петка Епиватска в Търново през 1231г., култът към нея се съживява и намира ново развитие в славянска среда. В резултат на това са преведени и византийски химнографски и агиографски текстове за нея. Въз основа на наличните данни се установяват два стадия на византийско влияние при оформянето на славянския химнографски корпус в чест на преподобната. Първият стадий обхваща периода до края на XIII в., когато е преведен един византийски канон (вероятно от XII в.), който се явяват канонът от най-стара славянска служба за светицата, чийто оригинал остава неоткрит, и някои кратки химни, един от които най-вероятно е отпустителният тропар от вечерната. Вторият стадий обхваща периода от XIV и XV в., когато по неизяснени причини се превежда и по-късният византийски канон, който обаче не е подчертано посветен на св. Петка Епиватска и би могъл да се отнесе към паметта на всяка друга отшелница поради липсата на конкретни упоменавания на факти от житието ѝ. Вероятно са преведени и други кратки творби, които във византийската традиция са били предназначени за мъченицата Петка, но на славянска почва се приспособяват към паметта на св. Петка Епиватска. Установени са и малко на брой (засега само два) преводи на кратки византийски химни за други светци, които са преработени при превеждането им, за да прославят отшелницата. Същевременно сред южните славяни несъмнено е бил разпространен и популярен и култът към мъченицата Петка Римска. Засега са открити славянски преводи само на три творби за нея. На места, където не се е наложил култът към отшелницата било под влияние на Търновския църковен център, било по-късно под влияние на сръбската почит към светицата, мъченицата, под винаги присъстващото византийско влияние, е била единствената почитана светица с името Петка. За разлика от Византия обаче, където отшелницата се примесва в литургичната традиция само като загатнат спомен, в славянска среда поради популярността, която придобива св. Петка Епиватска след пренасянето на мощите ѝ в Търново и Белград, аскетичният елемент, дори и в химни за мъченицата, е по-силно застъпен и подчертан. Авторката прави предположението, че след XV в., когато се унищожават големите книжовни и църковни южнославянски центрове, и спада образователното равнище на клира, който произхожда главно от народните слоеве, се стига до сливането на двете светици в единен образ на светица с името Петка, в който според съществуващата традиция на различни места надделява било мъче-

ническият, било отшелническият елемент. Същото важи до голяма степен и за районите на Гърция, попаднали под турско владичество, в които според Patlagean народните вярвания се превръщат във фундаменти на монашеската култура.

В края на главата се правят и някои обобщения за механизмите и особеностите в развитието на византийската химнография, които важат и за славянската, въз основа на издадените в многографията творби. Всички те, с изключение на двата канона от Йосиф Химнописец и един от неизвестния поет Ангелос, са анонимни и принадлежат към периода на упадък на този литературен жанр, който настъпва след X в. развитието на химнографията от XI в. насетне е преди всичко количествено, а не качествено. Създават се нови химни за постоянно нарастващия брой светци, но не се създават нови жанрови видове нито от гледна точка на поетичната форма, нито от гледна точка на художествения изказ и стил. При съставянето на нови служби се черпи от един общ наличен репертоар, от който се заемат творби било без промяна, било чрез приспособяване в по-голяма или по-малка степен към новата памет, на която се посвещават. Сред най-често заеманите и „пътуващи“ между различните служби химни са кратките, най-вече богородичните тропари, но също така и самогласните стихури. Единствените кратки химни, които са оригинални, и които, поне във византийските служби за св. Петка Римска, не се преместват и не се преработват от една служба в друга, са светилните тропари от утрената. В заключението се подчертава необходимостта от изследването на късновизантийската химнография, не само за да се изясни по-добре развитието и упадък на този литературен вид, но и защото без химнографията е невъзможно да се направи цялостно и изчерпателно изследване на средновековния култ към даден светец.

Книгата се издава в рамките на работата по проект, финансиран от ФНИ: „Средновековен текст в съвременен контекст“, КП-06-Русия/21 от 15.12.2020 г. и е на английски език.

Вася Велинова

Миланова, Албена, Ивайла Попова (ред.). *Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Музия през IV–VII в.). Избрана тематична библиография* [= *Series bibliographica, vol. II*]. София: ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, 2023, 105 с.

През есента на 2023 г. излезе втори том от издателската серия на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ *Series bibliographica* като електронно издание (Библиография – Християнство на границата (christianity-on-the-border.com). Това е избрана тематична библиография по обемната и сложна тема „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Музия през IV–VII в.)“, проектирана в конкретното заглавие на тома. Тя е подготвена от научния екип на едноименен проект, изпълняван от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ и финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г. Библиографията е плод на едногодишните усилия на авторите Цветелин Степанов, Ивайла Попова, Албена Миланова, Йото Йотов, Цветозар Йотов и Александър Иванов. Селектираните поради своята фундаменталност или новаторство заглавия са организирани тематично в петнадесет категории в следния ред: 1. Извори; 2. Архивни материали и каталози; 3. Граници, контакти, идентичности; 4. Обзорни съчинения, тематични сборници, справочници; 5. Християнство - учение, църковна история и литургика; 6. Църковна архитектура и монументално изкуство; 7. Манастири и монашество; 8. Святост, мъченичество, мартирии, реликви; 9. Езичество: култове и светилища; 10. Урбанизъм и градски живот; 11. Извънградски селищни форми: крепости, села; 12. Некрополи и гробнична архитектура; 13. Нумизматика; 14. Сфрагистика; 15. *Variae*: керамика, метал, гробни находки. Във всяка от тези категории заглавията са подредени в азбучен ред по фамилното име на авторите, съставителите или редакторите като първо са цитирани тези на кирилица.

Отделните раздели имат различен обем и този факт сам по себе си отразява степента на проученост на разнообразните аспекти на

проблематиката за границата и граничното, мислена както в общо-теоретичен план, така в конкретни пространствени (между две къс-норимски провинции – Малка Скития и Втора Мизия), хронологически (между две епохи – Античност и Средновековие) и културни параметри (между два цивилизационни модела – езичество и християнство, било то ортодоксално или арианско). Подборният списък от заглавия не претендира за изчерпателност, каквато впрочем е невъзможна при такава всеобхватност и комплексност на тематиката, но дава нужната библиографска ориентация на всеки изследовател, изкушен от нея. Така настоящото издание се превръща във важен и полезен научен инструмент, улесняващ всяка по-нататъшна работа в това научно поле, а публикацията му в безплатна електронна форма осигурява широк достъп до него и е съобразена с актуалните тенденции в начина на организиране на научната дейност.

Албена Миланова

Атанасов, Георги. *Скални култови паметници в граничната зона между провинциите Скития и Втора Мизия (светилища, църкви, манастири)* [*Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia*, vol. XVI]. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, 288 с. + VIII табла, 140 обр. + планове. ISBN 978-954-07-5815-2; ISBN 978-954-07-5816-9 (pdf).

Монографията на Г. Атанасов е осъществена в рамките на дейностите, предвидени през първия етап от изпълнението на проекта „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV-VII в.)“, изпълняван от ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“ и финансиран чрез Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2021 от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г. Книгата е публикувана като пореден, шестнайсети том от издателската серия на ЦСВП *Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia*

Монографията започва с кратък предговор от научния редактор на изданието Албена Миланова и обширно въведение от автора, в което са разгледани предпоставките за появата на скалната архитектура и е направен историографски преглед, даващ представа, както за постиженията в изследването на темата, така и за нерешените проблеми (с. 13-31). Трите основни глави проследяват формирането и еволюцията на мрежата от скалните култови места по теченията на реките Батова, Провадийска, Табан, Суха и Канагьол, както и по Добруджанското черноморско крайбрежие в различни периоди: трако-римската древност (с. 33-55), ранновизантийската епоха (с. 57-84) и българското средновековие (с. 85-132). Обстойното заключение има характер на самостоятелна глава, която акцентира върху феномените на континуитет и дисконтинуитет в култовата употреба на скалните обекти (с. 133-162) с акцент върху връзката на скалните обители със селищната и пътна мрежа в района. Подробният аналитичен каталог на паметниците – 107 скални светилища, църкви и манастири – е изготвен въз основа на еднотипни текстови описания,

графични документи и библиографска справка за всеки обект, което превръща книгата в незаменим научен инструмент за всяко следващо занимание с тази тема. Монографията включва още обширно резюме от 14 страници на английски език, списък на използваните заглавия на български, руски, румънски, френски, английски, немски и гръцки езици, както и 8 цветни табла. Сред богатия илюстративен материал са поместени множество актуални и архивни фотографии, планове и карти. Част от тях са дело на самия автор и някои се публикуват тук за първи път.

Изследваният регион е избран от Георги Атанасов поради граничния му характер и поради геолого-географската му специфика в периферията на евразийската стъп, където древните реки са се врязали дълбоко във варовиците, образувайки живописни каньони и пещери и предоставяйки нужните природни гадености за развитието на подобна архитектура. Сред големите достойнства на книгата е фокусирането на вниманието върху обекти, които въпреки голямата си концентрация в района и запазеност в относително „оригинален“ вид без големи преустройства през вековете, досега не са били обект на системно и обобщено изследване от занимаващите се с религиозна архитектура, които са се интересували предимно от градените култови обекти. Тази алтернативна форма на религиозна архитектура е запазила автентични следи, позволяващи възстановка на литургични и монашески практики, на детайли от начина на живот, представителите, изкуството, грамотността на хората, които са ги ползвали и на връзките им с околното население или с по-далечни сходни общности. Направени са аргументирани опити за ред хронологични уточнения и идентификации в контекста на историческите процеси, култови практики и налични разнообразни извори. Представеният труд е своеобразен синтез на проучванията на автора върху този вид обекти от Добруджа, които не излизат от изследователското поле на Георги Атанасов вече повече от четири десетилетия.

Албена Миланова

Ангелов, Светозар, Явор Митов. *Църквата „Св. Архангел Михаил“ край село Горановци, Кюстендилско*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 158 с. ISBN 978-954-07-5791-9

Книгата представя задълбочено археологическо, историческо и изкуствоведско изследване на църквата „Св. архангел Михаил“ край село Горановци, Кюстендилско, осъществено в съавторство от двама университетски преподаватели.

В първата глава Явор Митов прави археологически и исторически преглед на местността и църквата, на базата на публикувани материали от археологически разкопки, извършени през 70-80 години на XX в. и непубликувани археологически дневници от научния архив на РИМ–Кюстендил. Той систематизира и проследява хронологически информацията за обекта от Античността до Възраждането като се спира на по-важните находки, маркиращи стопанския и духовен живот: светилище, пещ, базилика от XI–XII в. Авторът предполага, че останките от масивни постройки са част от манастирски комплекс от периода на Второто българско царство XIII–XIV в., а през XVII–XVIII в. манастирският имот е ограден с масивен каменен зид.

Според двамата автори на книгата, на мястото на средновековната базилика в края на XV в. е издигнат настоящият храм „Св. арх. Михаил“. Те се позовават на исторически документи и първите писмени сведения за манастира край Горановци, засвидетелствани в османски данъчен регистър на Кюстендилския санджак от 1571/73 г.

Светозар Ангелов е автор на втората глава от книгата, която е посветена на стенописите на църквата „Св. арх. Михаил“ в Горановци. Той започва с подробно библиографско проучване и след това представя архитектурата и иконографската програма на храма. Ангелов прави задълбочен анализ на всички сцени и образи, като дава многобройни паралели с други паметници на Балканите и иконографски модели, характерни за периода. Той обръща специално внимание на надписите към сцените и текстовете на свитъците, като ги предава текстово и графично. Ангелов разчита и идентифицира точно надписите от свитъците като се позовава на литургични и богослу-

жебни текстове. Според него живописта в църквата „Св. Михаил“ е изпълнена на два пъти, в края на XV и първата половина на XVI в., а не е дело на двама зографи. Предложените от Ангелов заключения за живописните слоеве на храма се базират на продължителни наблюдения преди и след последната реставрация на паметника от 2021 г.

В третата глава от книгата, Я. Митов разглежда графитите в църквата в Горановци. По стените на храма той открива общо 19 надписи, автографи и рисунки, които представя графично и със снимки. Той прави интересни предположения и паралели за някои от графитите, напр. съпоставка с надпис на камбаната на часовниковата кула в Кюстендил от XV в. и разглежда надпис на османотурски, предаден с подробен превод от Катерина Венедикова.

Изданието включва богат илюстративен материал от архивни и актуални снимки, както и графични изображения (схеми, рисунки, надписи), дело на самите автори.

Мария Полмирова